

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**OSMANLI DEVLETİ'NİN HALEP VE CİVARINA
ÇERKESLERİ İSKÂNİ (1856-1914)**

Doktora Tezi

Danışman
Prof. Dr. Mehmet KARAGÖZ

Hazırlayan
Habibe POLAT

MALATYA-2019

**T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**OSMANLI DEVLETİ'NİN HALEP VE CİVARINA
ÇERKESLERİ İSKÂNİ (1856-1914)**

**Hazırlayan
Habibe POLAT**

**Danışman
Prof.Dr. Mehmet KARAGÖZ**

Doktora Tezi

**MALATYA
2019**

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**OSMANLI DEVLETİ'NİN HALEP VE CİVARINA
ÇERKESLERİ İSKÂNİ (1856 – 1914)**

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN
Prof. Dr. Mehmet KARAGÖZ

HAZIRLAYAN
Habibe POLAT

Jürimiz tarafından 29 Temmuz 2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda bu doktora tezi oybirliği ile başarılı bulunarak Tarih Anabilim Dalında doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyelerinin Unvan Ad Soyadı

1. Prof. Dr. İbrahim YILMAZÇELİK
2. Prof. Dr. Ahmet AKSIN
3. Prof. Dr. Orhan YAZICI
4. Prof. Dr. Mehmet KARAGÖZ (Danışman)
5. Doç. Dr. Özlem BAŞARIR

İmzası

İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun tarih ve sayılı kararıyla bu tezin kabulü onaylanmıştır.

Prof. Dr. Mehmet KUBAT
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ONUR SÖZÜ

Prof. Dr. Mehmet KARAGÖZ'nün danışmanlığında hazırlamış olduğum “Osmanlı Devleti'nin Halep ve Civarına Çerkesleri İskânı (1856-1914)” başlıklı bu çalışmanın, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek yardıma başvurmaksızın tarafımdan yazıldığını ve yararlandığım bütün yapıtların hem metin içinde hem de kaynakçada yöntemine uygun biçimde gösterilenlerden oluştuğunu belirtir, bunu onurumla doğrularım.

Habibe POLAT

ÖNSÖZ

Göç, iltica ve iskân konuları insanlık tarihinin başından beri dünyanın her yerinde karşılaşılan hususlardır. Genellikle de benzer trajik sonuçları olmaktadır. Osmanlı tarihinde ve Osmanlı sosyal hayatında derin izler bırakmış olan Kırım ve Kafkasya göçlerinin anlaşılması sosyal, ekonomik ve siyasî tarih açısından oldukça önemli bir husustur.

Herhangi bir milletin bugünkü sosyo-kültürel ve siyasî yapı bilindiği üzere sadece bugünün eseri değildir. Bu sebeple kişiler, kendi yaşadıkları toplumu anlamaları için onun sosyo-kültürel yapısının tarihî sürecini iyi anlamaları gerekmektedir. Bu anlayış ve kavrayış milletlerin gelecek tasavvurlarının belirlenmesinde çok önemlidir. Gelecek hakkında doğru ve isabetleri kararlar ve uygulamalarda geçmişin mirası son derecede önemlidir.

Bugün Türkiye toprakları dışında kalan ancak Türk Tarihi Coğrafyası'nın mühim bir kısmını teşkil eden Halep ve civarı tezimizin esas kısmını meydana getirmektedir. Öncelikle Karadeniz'in kuzeyinden gelen ve en kalabalığını Çerkeslerin teşkil ettiği göç hareketinin anlaşılması için bu göçlerin tarihî arka planı sebep ve neticeleriyle incelenmeye çalışılmıştır. Öncelikle göçlerin öncesinde; muhacirlerin götürüleceği yollarda ve iskân mahallinde, Osmanlı Devleti idarecilerinin yapmış olduğu hazırlıklar ortaya konulmaya çalışılmıştır. Halep ve civarına iskân edilen Çerkes muhacirler ile iskân sırasında ve sonrasında muhacirlere yönelik yapılan yardımlar araştırılmıştır. Ayrıca göçler ve iskân çerçevesinde ortaya çıkan; malî, idarî ve asayişle ilgili meseleler ve bunların çözüm yolları hakkında bilgiler verilmiştir.

Bu tez konusunun belirlenmesinde yol gösterici olan Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK'e, tez çalışmamda her zaman yakın ilgi, destek ve teşviklerini esirgemeyen, haklı tenkit ve ikazlarıyla çalışmalarımı yönlendiren hocam Prof. Dr. Mehmet KARAGÖZ'e şükranlarımı sunarım. Tezin akademik izleme süreci boyunca fikirlerini; ikaz ve teklifleriyle yardımcı olan Sosyoloji Bölüm Başkanı Prof. Dr. Abdullah KORKMAZ'a ve hocam Prof. Dr. Orhan YAZICI'ya müteşekkirim. Fikir ve teklifleriyle katkılarını esirgemeyen hocam Doç. Dr. Özlem BAŞARIR'a teşekkürü bir borç bilirim. Eğitim süresince maddi ve manevi destekleriyle yanımda olan babam Celal POLAT'a ve annem Ayten POLAT'a ve bütün aileme teşekkürlerimi sunarım.

Habibe POLAT Malatya, Haziran 2019

ÖZET

Osmanlı Devleti'nin sosyo-ekonomik hayatı için önemli bir hadise olan Kırım ve Kafkas muhacirlerinin Osmanlı topraklarına göçü ve iskânı meselesine (1856-1914) dair; hem genel çalışmalar hem de mahallî çalışmalar yapılmıştır. Ancak yapılan bu çalışmalar daha ziyade Osmanlı'nın Rumeli ve Anadolu vilayetleri ile sınırlı kalmıştır. Yine yapılan çalışmalar genelde muhacir iskânını izah etmeye, özelde ise bir vilayete Çerkes, Nogay, Çeçen gibi Kafkas halklarının iskânı meselesine dair çalışmalar olarak sınırlıdır. Fakat söz konusu dönem aralığında Osmanlı'nın Arap vilayetleri dâhilinde olan Halep ve civarına da çok sayıda muhacir iskânı gerçekleşmiştir. Bu bağlamda bu çalışmada iki temel hedef amaçlanmıştır. Birincisi, 1856-1914 yılları arasında Halep ve civarına Çerkeslerin iskânı konusu ile mahallî bir çalışma, ikincisi Osmanlı Devleti'nin bu bölgelere Çerkes iskânı ile politik maksadının ne olduğudur.

Halep ve civarına Çerkeslerin iskân edilmesi Osmanlı Devleti'nin umumi iskân siyasetinin örnek bir uygulamasıdır denilebilir. Bu çalışmada söz konusu bölgeye Çerkeslerin iskânı süreci ele alınarak yapılan işler ve bu işler sırasında karşılaşılan sosyal-malî sıkıntılar izah edilmektedir. Osmanlı Devleti'nde, Çerkeslerin; 1853-1856 Kırım Harbi sonrası, 1862-1864 Rus-Çerkes Harbi süreci ve sonrası ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi ile 1914 senesine kadar Osmanlı topraklarına muhacereti ve Çerkeslerin, önce Rumeli'ye sonra da Halep ve civarına iskânları ele alınmıştır. Ayrıca Çerkeslerin, iskân sürecindeki, yol güzergâhları ve yolculuk esnasında yaşanan hadiseler, zorluklar hakkında izahlar yapılmıştır.

Yine bu çalışmada Çerkeslerin, Halep ve civarında iskân edildikleri yerler, Osmanlı Devleti'nin bu mahalleri seçmekteki maksadı izah edilmiştir. Bu maksadın gerçekleşmesi sürecinde Osmanlı idarecilerinin ve yerleştirilen Çerkeslerin yerli ahali ile karşılaştıkları; asayiş, sağlık meseleleri ve politik çözümler tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Göç, Muhacir, İskân, Halep ve civarı.

ABSTRACT

Both local and overall studies were made on Crimean and Caucasian muhajirs' (refugees) who took refuge in Ottoman territory (1856 -1914), which was an important issue for socio-economic life of Ottoman Empire. However, these performed studies were limited with Rumelian and Anatolian cities. The studies were again about overall muhajir settlement but studies on settlement issue of Caucasian nations such as Cherkess, Noghai, Chechen in a specific city were limited. In this period, great numbers of muhajirs settled in the cities located in Syria and Aleppo which were Arab cities under the rule of Ottoman Empire... In this context, this study aimed to reach two goals. The first goal is to make a regional study on Cherkess settlement in Aleppo and around Aleppo in 1856 to 1914, the second one is that what was the purpose of Ottoman Empire by settling Cherkesses in these territories.

It can be said that settling Cherkesses in Aleppo was an example of resettlement policy of Ottoman Empire. This study explains arrangements on the process of settling cherkesses in aforementioned territories and encountered social and economic problems. resettlement of Cherkess refugees first in Rumelia, and then Aleppo after Crimean War (1853 – 1856) , Caucasian War (1862 – 1864) and the 93 War (1877 – 1878) till 1914 were discussed. Besides, Cherkesses' migration routes and difficulties faced in migration were tried to explain.

In this study, locations of resettled Cherkesses in Aleppo and its vicinity, the purpose of Ottoman Empire on selecting these locations were explained In the process of resettlement, safety and health problems faced in resettlement of Cherkesses and Ottoman authorities and political solutions were discussed.

Keywords: Migration, Muhajir, Resettlement, Aleppo.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY SAYFASI.....	iii
ONUR SÖZÜ.....	iv
ÖNSÖZ	v
ÖZET	vi
ABSTRACT.....	vii
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	xi
KONU VE KAYNAKLAR.....	xiii
TABLolar LİSTESİ	xxii
HARİTALAR LİSTESİ	xxiii
GRAFİKLER LİSTESİ.....	xxiv
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

GÖÇ VE OSMANLI İSKÂN SİYASETİ: OSMANLI TOPRAKLARINA KIRIM VE KAFKASYA'DAN YAPILAN GÖÇLER

1.1. Göç ve İskân	8
1.2. Osmanlı İskân Siyaseti.....	9
1.2.1. Klasik Dönem Osmanlı Düzeninde İskân Siyaseti ve Zorunlu Yer Değiştirme Politikası	12
1.2.2. XVII. Ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nin İskân Siyasetindeki Değişmeler	15
1.2.3. XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İskân Siyasetindeki Değişmeler ve Muhaciri İskân Siyaseti.....	17
1.2.4. Muhacir İskânı İle İlgili Kurumlar.....	19
1.3. Osmanlı Topraklarına Kırım ve Kafkasya'dan Yapılan Göçler.....	22
1.3.1. Göçlerin Sebepleri	22
1.3.1.1. Osmanlı-Rus Savaşları	22
1.3.1.2. Rusya'nın Müslüman Halkı Göçe Zorlaması.....	26
1.3.2. Osmanlı Devleti'nin Muhacir Siyasetini Etkileyen Sebepler	31
1.3.2.1. Nüfusun ve Asker Sayısının Arttırılması.....	32
1.3.2.2. Üretimin Arttırılması	34

1.3.2.3. Abdülhamid'in Panislamizm Politikası	35
1.3.2.4. Aşiretlere, Gayrimüslimlere ve Yabancı Devletlere Karşı Bir Denge Unsuru Oluşturmak	38
1.3.3. 1853-1856 Kırım Savaşı Öncesi Yapılan Göçler	39
1.3.4. 1853-1856 Kırım Savaşı Sonrasında Yapılan Göçler	39
1.3.5. 1862-1864 Rus-Çerkes Savaşı Sonrası Yapılan Büyük Çerkes Göçü	44
1.3.6. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) Sonrasında Yapılan Göçler.....	46

İKİNCİ BÖLÜM

HALEP VE CİVARINA ÇERKESLERİN GÖÇ VE İSKÂNİ

2.1. 1853-1856 Kırım Savaşı Sonrası Göç ve İskân	68
2.2. 1864 Büyük Çerkes Göçü Sonrası Göç ve İskân	70
2.3. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) Sonrası Göç	73
2.4. Göç Yolları.....	91
2.4.1. Demiryolu	91
2.4.2. Karayolu	93
2.4.3. Denizyolu	95
2.5. İskân Yerleri.....	100
2.6. Muhacirlere Yapılan Yardımlar.....	103
2.6.1. Masrafların Karşlanması İçin Uygulanan Yöntemler	104
2.6.2. Devlet Tarafından Yapılan Yardımlar	105
2.6.2.1. Yevmiye Masraflarının Karşlanması.....	106
2.6.2.2. Yol/İskân Masraflarının Karşlanması.....	109
2.6.2.3. Ekmek ve Tayinat İhtiyaçlarının Karşlanması.....	113
2.6.3. Yerli Halk Tarafından Yapılan Yardımlar.....	116

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SORUNLAR VE DEVLETİN ÇÖZÜM YOLLARI

3.1. Muhacirlerin Karşılaştığı Sorunlar	119
3.1.1. Yapılan Yardımların Yetersizliği.....	119
3.1.2. Çerkesler'de Sosyo-Kültürel Yapı: “Kölelik Meselesi”	122
3.1.3. Nüfusa Kayıt Meselesi.....	128

3.1.4. Asayiş ve Eşkıyalık	131
3.1.4.1. Çerkes-Yerli Ahali İhtilafı	132
3.1.4.2. Çerkes-Dürzî İhtilafı.....	137
3.1.4.3. Çerkes-Aşiret İhtilafı.....	150
3.1.5. Sağlık Sorunları.....	153
3.1.6. Şahısları İlgilendiren Günlük Adi Vakalar.....	158
3.2. Muhacirlerden Kaynaklanan Sorunlar	159
3.2.1. Sevkiyat ve İskân Sırasında Karşılaşılan Sıkıntılar	159
3.2.1.1. Muhacirlerin Yer Değiştirme Talepleri	161
3.2.2.2. Muhacirlerin Akrabalarının Yanlarına Gitmek ve Akrabalarının Yanlarına Getirilmesi Talepleri	167
3.2.2. Eşkıyalık Faaliyetleri ve Asayiş Meseleleri	170
3.2.2.1. Aşiretlere Karşı Yapılan Eşkıyalık Girişimleri.....	171
3.2.2.2. Yerli Ahaliye Karşı Yapılan Eşkıyalık Girişimleri.....	172
3.3. Devletin Muhacirlerin Uyumunu Sağlama Çabaları.....	175
3.3.1. Muhacirlerin İaşe ve İkmallerinin Sağlanması	176
3.3.2. Arazi Tedariki ve Tarıma Yönelik Girişimler	177
3.3.3. Ev İnşası	186
3.3.4. Okul/Cami İnşası Ve Eğitim Harcamaları.....	190
3.3.5. Askerlik ve Vergi Muafiyeti	194
3.3.6. Muhacirlerin Uygun Bir İşte İstihdamı.....	197
SONUÇ	200
KAYNAKÇA.....	210
EKLER	235

KISALTMALAR

A. MKT. MHM.	: Sadâret Mektûbî Kalemi, Mühimme Kalemi (Odası)
A. MKT. NZD.	: Sadâret Mektûbî Kalemi, Nezâret ve Devâir
A. MKT.	: Sadâret Mektûbî Kalemi
A. MKT. UM.	: Sadâret Mektûbî Kalemi, Umum Vilâyet
A.Ü.D.T.C.F.	: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
Bkz.	: Bakınız
BCA.	: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
BOA.	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BEO. AYN.d.	: Bâb-ı Âlî Evrâk Odası Ayniyât Defteri
Çev.	: Çeviren
Der.	: Derleyen
DH. İD.	: Dâhiliye Nezâreti, İdarî Kısım Belgeleri
DH. MHC.	: Dâhiliye Nezâreti, Muhacirîn Riyâseti (Komisyonu)
DH. MKT.	: Dâhiliye Nezâreti, Mektûbî Kalemi
DH. MUI.	: Dâhiliye Nezâreti, Muhâberât-ı Umûmiye İdâresi
DH. SAİDd.	: Dâhiliye Nezâreti, Sicil-i Ahvâl İdâre-i Umumiyesi
DH. ŞFR.	: Dâhiliye Nezâreti, Şifre Kalemi
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
SBE.	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
SBF.	: Siyasal Bilgiler Fakültesi

ss.	: Sayfa Sayısı
ŞD.	: Bâb-ı Âlî Evrâk Odası, Şûra-yı Devlet
TKA.	: Türk Kızılayı Arşivi
TTK.	: Türk Tarih Kurumu
Yay. Haz.	: Yayına Hazırlayan
Y. A. Hus.	: Yıldız, Sadâret Husûsî Maruzât Evrâkı
Y. A. Res.	: Yıldız, Sadâret Resmî Maruzât Evrâkı
Y. MTV.	: Yıldız, Mütenevvî Maruzât Evrâkı
Y. PRK. KOM.	: Yıldız, Perâkende Evrâkı, Komisyonlar Maruzâtı

KONU VE KAYNAKLAR

Farklı disiplinlerin inceleme sahasına giren göç; siyasî, içtimaî, iktisadî veya ferdî sebeplerden kaynaklanan, hem zaman hem mekân hem de amaç bakımından incelenmesi gereken bir süreç olması bakımından önemlidir. Göç olgusu iskân uygulamasının bir nedeni olabileceği gibi, iskân siyasetinin bir sonucu olarak da meydana gelmektedir. Bu sebeple, iskân siyasetinin ve iskân uygulamasının temelinde göç kavramının yer aldığı söylenebilir.¹

Göç, bireylerin hayatlarının bir kısmını ya da tamamını geçirmek üzere, tamamen veyahut geçici bir süre için bir yerleşim yerinden diğerine yerleşmek suretiyle yaptıkları coğrafi bir yer değiştirme hareketidir.² En kısa tanımı ile ise göç, “*Asıl yerinden, ulaşmak istenen yere hareket*” olarak tanımlanabilir.³ Bunun yanında göç; toplumun sosyal, kültürel, politik, ekonomik oluşumuyla yakından ilişkilidir. Bu münasebet yalnız göçer toplum için değil, göç edilen coğrafya ve toplum için de geçerlidir. Bu gün dünya devletlerinin büyük bir bölümü göçlerin getirdiği insanlar ve onların torunları tarafından kurulmuştur.⁴ Göç olgusunu çekici ve itici hali ile iki grupta incelemek mümkündür. Bu hali ile göç;

- a) Serbest irade ile gerçekleşen göç
- b) Otoriter bir baskı ile gerçekleşen göç olarak ikiye ayrılabilir.

Zira bu olgu, bireyin kendi isteği ve insiyatifiyle gerçekleşeceği gibi fertlerin arzuları ve iradeleri dışında çeşitli güçlerin etkisiyle de gerçekleşebilir. Bireyler daha iyi hayat şartları, malî imkânlar, iş imkânları, güvenlik vs. elde etmek maksadıyla serbestçe yer değiştirebilir ve bu yer değiştirme için *serbest irade ile gerçekleşen göç* tanımı kullanılabilir. Fakat bireyler kendi arzuları dışında bir otorite tarafından zorla yer değiştirme hareketine maruz bırakılır ise bu duruma *otoriter bir baskı ile gerçekleşen göç* denebilir.⁵ Serbest irade ile gerçekleşen göçte tek başına bireyler hareket edebilir ve

¹C. İnan Emek, “*Türkiye’de Göç Politikaları: İskân Kanunları Üzerinden Bir İnceleme*”, **Göç Araştırmaları Dergisi**, C.2, S.3, Ocak-Haziran 2016, s.15.

²T. Akkaya, **Göç ve Değişme**, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1979, s.21.

³K. Karpat, **Osmanlı’dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler**, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s.71.

⁴K. Karpat, **a.g.e.**, s.86.

⁵T. Akkaya, **a.g.m**, s.22-23.

kitlesel bir göç söz konusu değilken, otoriter bir baskı ile gerçekleşen göçte, aynı anda çok sayıda nüfus ya da topluluklar hareket ettiği için bir kitle göçü söz konusudur.

Göç ile gelen birey ya da gruplara ise *muhacir* denmektedir. Evrensel olarak kabul görmüş bir muhacir tanımı bulunmamakla beraber, kendi ülkesinden ayrılarak yerleşmek için başka ülkeye giden kimse, aile veya topluluk için muhacir ifadesi kullanılabilir.⁶ Bununla beraber göç hareketi, değişik sonuçlara sebep olması bakımından tarihî ve sosyolojik bir olgudur. Bireylerin bulunduğu yerden başka bir yere tek başına, aile ya da kitle olarak yönelmesi pek çok değişimi de beraberinde getirmektedir. Göç olgusu toplumların sosyo-kültürel, ekonomik, politik yapısı ile doğrudan ilişkili olan etkileyici bir hadisedir.⁷ Hem göç eden birey ya da kitleler hem de göç edilen mekândaki birey ve topluluklar artık yeni bir yapılanmanın içine girmiş olurlar.

Tarih boyunca göçlerin birçok sebebi olmakla beraber ekonomik sebepler büyük önem arz etmektedir. Nüfus artışı ve besin üretimi aynı oranda birbirini takip etmeyince insanlar bu ihtiyaçlarını temin etmek maksadıyla daha verimli başka yerlere göç etmek durumunda kalmıştır. Göçün ekonomik nedenleri tarih boyunca birçok değişikliğe uğramıştır. Eski tarihî göçlerin en temel sebebi, iklimde meydana gelen geçici ya da sürekli değişimi ve toprakların insan ve hayvan tarafından sürekli kullanımı neticesinde toprağın hem insan hem de hayvan besin ihtiyacını, artık karşılayamaz duruma gelmesidir. Fakat zamanın ve şartların değişmesi ile beraber göçün sebepleri değişmeye başlamıştır. XVI. yüzyıla gelindiğinde göçlerde ekonomik nedenlerin yanında siyasî nedenler de kendini göstermiştir. Sadece siyasî nedenlere dayanan göç hareketleri ise karşımıza millî devletlerin ve özellikle milliyetçiliğin etkisiyle XIX. ve XX. yüzyılda ortaya çıkmaktadır. Bu göçün temel sebebi, belirli bir toprak parçasını kendisine ülke olarak seçen ve siyasî gücü elinde tutan bir etnik gurubun, yine aynı topraklar üzerinde yaşayan başka etnik kökenden insanlara ve din gruplarına aralarında yaşama hakkı tanımamasıdır.⁸

Türkler, teşkilatlanma sürecine girerken birtakım istila ve işgaller neticesinde yer değiştirmiş bir millettir. Bu bakımdan Türk tarihinde göç olgusunun önemli bir yeri

⁶ www.tdk.gov.tr

⁷ Y. Akan, İ. Arslan, **Göç Ekonomisi**, Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa 2008, s.5.

⁸ K. Karpat, **a.g.e.**, s.76-78.

vardır. Aynı şekilde, Osmanlı Devleti de kuruluşundan itibaren bir göç ve iskân siyaseti benimsemiştir. Zamanla bu iskân siyasetinin niteliğinde değişme olsa da her daim varlığını muhafaza etmiştir. Özellikle Yakınçağ tarihinde gelişen ve hemen hemen bütün dünya devletleri ve milletleri arasında büyük bir mesele haline gelen göç meselesi⁹ ile daha önceden de uğraşmak zorunda kalmıştır. 1774 yılında Küçük Kaynarca Antlaşması ile Kırım müstakil olurken bunun yanında Kabartaylar Rusya'ya terk edilmek zorunda kalmıştır. Böylece Rusya yavaş yavaş Kuzey Kafkasya içlerine doğru girmeye başlamış ve Rus-Çerkes mücadelesi patlak vermiştir. Ardından 1783'de Kırım'ın ilhakının ardından Kuban Nehri'nin kuzeyindeki topraklar da Rusların eline geçmiştir. Bu tarihten sonra Ruslar Kırım ve Kafkasya'nın kuzeyinde askerî müdahalenin yanında kolonileştirme işlerine de girişmişlerdir.¹⁰ Rusların bu kolonileştirme ve Hristiyanlaştırma politikalarına maruz kalan Kırım halkı ilk defa kitleler halinde Osmanlı topraklarına gelmiştir. 1853-1856 Kırım Şavaşı sonrasında ise Rusya, Kafkas topraklarında serbestçe hareket etmiş ve Kafkas halklarına karşı uzun yıllar sürecek olan taarruzlara başlamıştı. Bu taarruzlara karşı Kafkas toplulukları müdahale hareketine girişmişlerdi. Özellikle 1859 yılında Şeyh Şamil'in Rusya'ya teslim olmasından sonra Müslüman Kafkasların Ruslara karşı en büyük savunma kuvveti kırılmış olacaktır. Bu tarihten sonra ilk büyük göç dalgası Osmanlı topraklarına olacaktır. 1864 Rus-Çerkes Savaşından sonra büyük bir Çerkes topluluğu Osmanlı topraklarına göç etmek zorunda bırakılmıştır. Daha da önemlisi 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi (93 Harbi) neticesinde çok sayıda can ve mal kaybı yaşanmış, Osmanlı yenilgisiyle neticelenen savaşta birçok insan yerini yurdunu terk ederek Osmanlı topraklarına göç etmek zorunda kalmıştır.

Genel olarak “Çerkes” isminin Osmanlı Türkçesinde bir etnik grubu temsil etmediği, Kafkasya topluluklarının tümü için kullanılan bir ifade olduğu görüşünden farklı olarak, Halep ve civarına iskân edilen Çerkesler konusunda özellikle Başbakanlık

⁹ Göç meselesi Osmanlı Devleti'nde başladığı sıralarda Avrupa Devletleri Birinci Dünya Savaşına kadar böyle bir sorunla karşılaşmamıştır. Fakat İkinci Dünya Savaşından sonra, expulsion (sürgünler, kovulanlar), convension Refugies (anlaşmalara tabi muhacirler), international Refugies (uluslararası muhacirler), national refugies (ulusal göçmeler), emigrens (mülteciler), politische emigrent (siyasî mülteciler), gelenler, yurtsuzlar, devletsizler, gibi terimlerle ifade edilen ve çeşitli kategorilere ayrılan göç meseleleri Avrupa Devletleri için önemli bir konu haline gelmiştir. A. C. Eren, **Türkiye'de Göç ve Muhacir Meseleleri Tanzimat Devri, İlk Kurulan Muhacir Komisyonu, Çıkarılan Tüzükler**, Nurgök Matbaası, İstanbul 1966, s.11.

¹⁰ N. İpek, “Nüfus Hareketleri”, **Türkiyat Mecmuası** 18, s.274.

Osmanlı Arşivi kaynakları bize daha farklı bilgiler de vermektedir. Kaynaklarda, Çerkes grupları ile diğer etnik grupların iskân süresinde isimlerinin ayrı ayrı verilmesinden başka Çerkeslerin askerlik ve ziraat kültürlerinden ötürü ayrı bir tanımlamanın tercih edildiği görülmektedir. Bu durum sadece Çerkeslerin diğer etnik gruplardan farklı oldukları anlamına gelmemekle beraber, bütün etnik grupların kendi içinde, sosyo-ekonomik özelliklerine binaen, isimlendirmelerin yapıldığı fikrini ifade etmektedir. Zaten konumuzu zaman ve mekân aralığından başka etnik grup olarak Çerkesler olarak sınırlandırmamızda Halep ve civarına yerleştirilen Çerkeslerin bir iskân politikasının neticesi olduğunu düşünmemiz etkili olmuştur. Bu durum yine bu bölgelere Çerkeslerden başka Kafkas gruplarının iskân edilmediği anlamına gelmemektedir. Fakat çoğunluğun Çerkeslerden müteşekkil olması, yalnızca onları kapsamasını ve Osmanlı'nın göç ve iskân politikasını tek bir grup üzerinden anlatmayı daha anlaşılır kılmaktadır.

Yine konumuzun tarihî ve mekân olarak 1856-1914 seneleri arasında Halep ve civarına iskân edilen Çerkesler olarak sınırlaması rastgele yapılmamıştır. 1856 Kırım Savaşı neticesinde başlayan Kafkas halklarının büyük kitleler halinde Osmanlı topraklarına göçlerini, 1864 Osmanlı-Çerkes Savaşı ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı takip etmiştir. Bu tarihten 1914 Birinci Dünya Savaşına gelinceye kadar muhacirler ile ilgili meselelerde Osmanlı Devleti uzun vadeli bir politika benimsemiştir. Mekân olarak gerek diplomasinin getirdiği sonuçlar, gerek Osmanlı Devleti'nin muhaciri iskân politikasının bir uzantısı olarak muhacirleri güneye iskân etmeye başlaması, gerekse aynı zaman diliminde bölgenin bir takım iç meseleler yüzünden mülkî ve idarî yapı olarak sorunlar yaşaması gibi sebepler sıralanabilir.

Tez konumuzun sınırları merkezi Halep olmak üzere; Menbiç Kazası, Hama Karyesi, Antakya, Harim, Cısr-i Sugur, Dahar Karyesi, Ayıntap Livası, Meskere, Hanasar, Erengöz Kazaları, Menbahiye, Halep'in güneyinde yer alan Suriye, Şam ve Şam'a bağlı Vadiyülalem Kazası'nın Bunduk Kalesi civarı, Hayfa dâhilindeki Garbiye Karyesi, Salt Kazası'ndaki Amman, Vadiüssayr Mahalleri, Mecdeleşems Karyesi, Tel Ömer Karyesi, Havran Sancağı, Kerek Sancağı, Hama Sancağı olarak

sınırlandırılmıştır¹¹. Tez konusunda belirlediğimiz sınırlar tam bir coğrafi bütünlük arzmemekle beraber Çerkes yerleşimi için belirlenirken rast gele seçilmediği anlaşılmaktadır. Seçilen coğrafyada müsait tarım arazileri, bölgede denge unsuru olarak yerleştirilirken Arap, Türkmen ve Kürt aşiretlerinin yerleşim durumları, dinî kültür bakımından Hıristiyanların yerleşim yerleri gibi çok yönlü düşünüldüğünü tahmin ettiğimiz bir alan görülmektedir. Tezde bütün bu yerlerin tamamı: “Halep ve civarı” olarak zikredilecektir. Bu şekilde adlandırmamızın sebebi, Tezin konu olarak sınırlarının esasına “Halep”i almamız ancak, bu süreçte çoğu zaman konu hakkında kullandığımız belgelerde belirlediğimiz “Civar” yerleri de çokça birlikte anılmalarıdır. Yine belgeler, Halep’le ilgili net ifadeler kullanırken diğer yerleşim yerleri hakkında dağınık bilgiler vermektedir. Bu sebeple bu başlığı uygun bulduk.

Çalışmamızda, Çerkeslerin Halep ve civarına iskân edilmesi, hane/nüfus bilgileri, iskân edildikleri mahaller, sevk ve iskânı tamamlananlara yerli ahali ve devlet tarafından yapılan yardımlar, iskân sonrası karşılaştıkları sorunlar ve devletin bu sorunlara çözüm getirme girişimleri, iskân sonrası yerli unsurlarla münasebetleri gibi meseleler izah edilmeye çalışılmıştır.

Çalışmamızda istifade ettiğimiz kaynakların esasını Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgeleri teşkil etmektedir. Bunun yanında; ATASE Arşivi, Türk Kızılayı Arşivi, Cumhuriyet Arşivi ve dönemin önemli gazetelerinden olan Tasvîr-i Efkâr, Tercüman-ı Ahvâl, Takvim-i Vekâyi gazeteleri de kullanılmıştır.

a. Arşiv Kaynakları

a.a. Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Başbakanlık Osmanlı Arşivinden temin edilen belgeler *Halep-Muhacir*, *Halep-Çerkesler*, *Hama-Muhacir*, *Hayfa-Çerkesler*, *Humus-Çerkes*, *Menbiç-Çerkes* ve *Kafkas Göçleri*, *Muhacir*, *Çerkes Muhacir*, *Muhacir İskânı* gibi şekilde taranarak farklı klasörle kaydedilmiş ve belgelerin tamamı transkript edilmiştir. Bab-ı Asafî Mektubî Kalemi, Hariciye Nezareti-İdare, Maarif Nezareti-Mektübi Kalemi, Şura-yı Devlet,

¹¹BOA.MKT.MHM.510/16, BOA.BEO.4001/300072, BOA.DH.MKT.1338/86, BOA.DH.MUI.42/14, BOA.DH.ŞFR.539/59, BOA.ŞD.2426/16, BOA.ŞD.2427/2, BOA.DH.MKT.1569/103,BOA MKT.605/1, BOA. BEO.207/15456, BOA.DH.MKT.1666/125, BOA.İ.HUS.37/110, BOA.DH.TMK.M.237/52, BOA. DH. MKT.1766/1, BOA.DH.ŞFR.552/1, BOA.ŞD.2303/36. Konu başlığı sınırlandırılırken bu belgelerdeki bilgiler esas alınmıştır.

Muhaberrât-ı Umumiye İdaresi, Sadaret-Eyalet-i Mümtâze Cebel-i Lübnan, Meclis-i Vükelâ Mazbataları, Mütenevvi Maruzat, İdare-Dâhiliye, İdare-Hariciye, Sadaret-Mektubî Kalemî Evrakı Nezaret ve Devair, Yıldız-Resmî Maruzât Evrakı, Yıldız Hususî Maruzat, Muhacirîn Komisyonu, Sadaret-Mühimme Kalemi Evrakı, Dâhiliye-Şifre Evrakı, Maliyeden Müdevver Defter ve Nüfus Defterleri gibi evrak ve defterler çalışmamızın esas kaynaklarını oluşturmaktadır. Çalışmamızda arşive ait tasnif fonlarının kodları kullanılmıştır. Belgelerin fonlarına ait kodlar ve açıklamaları aşağıdaki gibidir:

Bâb-1 Âlî Evrâk Odası (BEO):

Bâb-1 Âlî Evrak Odası Defteri (BEO.AYN)

Bâb-1 Âlî Evrâk Odası-Şûra-ı Devlet (BEO.ŞD.)

Bâb-1 Âlî Evrâk Odası-Meclis-i Vükelâ Mazbatası (BEO.MV.)

Dâhiliye-Emniyet Şubesi (DH.EUM.EMN.)

Dâhiliye-Emniyet-i Umûmiye, Asâyiş Kalemi (DH.EUM.AYŞ):

Dâhiliye-Hukuk (DH.H.)

Dâhiliye-İslahat (DH.TMIK.):

Dâhiliye-İdare (DH.İD.)

Dâhiliye-İdarî Umumiye Ekleri (DH.İ.UM.EK)

Çalışmamızda istifade ettiğimiz arşiv kaynaklarının önemli bir bölümünü Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgeleri ihtiva etmektedir. Arşivde mevcut olan birçok dosya, defter ve münferih belge tasnife tabi tutulmuştur. İhtiva ettiği alan olarak göç konusu ile alakalı Osmanlı Arşivinde çok sayıda belge mevcuttur. Osmanlı Vilayetlerine yapılan göçler ile alakalı arşivde çok sayıda belge olmasına rağmen, inceleme alanımız olan Halep ve civarına olan göçler, muhacirlerin iskânı ve meskûn hale gelmeleri gibi meseleler hakkında sınırlı sayıda belge mevcuttur. Belgelerin sınırlı olması, özellikle bölgeye iskân edilen Çerkes muhacirlerin tam sayısı ve nereye iskân edildikleri hakkında derli toplu bilgilere erişimi zorlaştırmıştır. Belgelerde daha çok başka vilayetlerle birlikte Halep ve civarına iskân edilen Çerkes muhacirler hakkında bilgiler verilmiştir.

Bunun dışında söz konusu vilayetlere iskân edilen Çerkes muhacirler hakkında bilgi veren önemli arşiv kaynaklarında bir tanesi de muhacirlerin sayısını ve hangi vilayetlere iskân edildikleri ya da iskân edilmesi düşünülen vilayetlerin belirtildiği cetvellerdir. Bu cetvellerden elde edilen veriler neticesinde dönem aralığında ya da o yıl iskân edilen muhacir hakkında bir sayı vermek mümkün olmuştur. Ayrıca bu cetveller sayesinde bölge dâhilinde iskân edilen Çerkeslerin diğer vilayetlere oranı hakkında bilgi edilmek de mümkün olmuştur.

Çerkes muhacirlerin vilayetler dâhilinde iskân edildikleri yerler hakkında yine münferit belgelerle vasıtasıyla bilgi sahibi olunmuştur. Söz konusu belgelerden edinilen bilgilerle Çerkeslerin iskân edildikleri ve artık meskûn hale geldikleri yerler hakkında bir harita oluşturulmuştur.

a.b. Türk Kızılayı Arşivi

Arşive ait belgelerin temini için Ankara’da bulunan Kızılay Arşivine gidilmiştir. *Çerkes, muhacir, Halep, Kafkas göçleri* gibi anahtar kelimeler kullanılarak belge taraması yapılmış ve belgeler bir ay sonra kadar mail yolu ile elimize ulaşmıştır. Aynı şekilde bu belgeler de transkrip edilmiştir. Belgelere ait her hangi bir fon bilgisi mevcut değildir. Belgeler daha sonra görevli araştırmacılar tarafından numaralandırılmıştır. Dipnot bilgileri bu numaralar ile verilmiştir.

a.c. ATASE Arşivi

Türk askerî tarihi ile ilgili zengin kaynak içeriğine sahip olan arşive şahsen gidilip belge taraması yapıldı ve belge talebinde bulunuldu. Yine talep edilen belgeler bir ay kadar sonra posta yolu ile bir CD içinde elimize ulaştı. Arşivden özellikle Kırım Savaşı (1853-1856) ve 93 Harbi olarak bilinen Osmanlı-Rus harbi (1877-1878) dönemine ait koleksiyon belgeleri temin edip transkript edildi. ATASE Arşivinde daha ziyade 93 Harbi olarak bilinen 1877-1878 Osmanlı-Rus harbinde Osmanlı ordusunda görev alan Çerkes muhacirler ile ilgili bilgilere ulaşıldı.

a.d. Cumhuriyet Arşivi

Çalışmamızda istifade ettiğimiz arşivlerden bir tanesi de Başbakanlık Cumhuriyet arşividir. Bu arşivden daha ziyade konumuz sınırları içinde XX. yüzyıl başlarına ait belgelerin temini konusunda istifade edildi.

b.Gazeteler

Çalışmamızda Tercüman-ı Ahval,¹² Tasvîr-i Efkâr¹³ ve Takvim -i Vekayi¹⁴ gazeteleri kullanılmıştır. Gazete haberleri, Şeyh Şamil direnişinin kırılmasından sonra Kafkas halklarının verdiği mücadeleleri, Rusya'nın yaptığı zulümleri ve Rus baskısından kaçarak Osmanlı topraklarına sığınan Kafkas muhacirlere halkın ve devletin yapmış olduğu yardımlara kadar geniş bilgiler içermektedir. Gazete haberlerinde özelde Halep ve civarına iskân eden Çerkes muhacirleri ile ilgili bilgi olmamakla beraber genel Kafkas göçleri ilgili haberler mevcuttur.

c.Tetkik Eserler

Yapmış olduğumuz çalışma için çok sayıda kitap, tez ve makale gibi literatür çalışması mevcuttur. Mevcut olan çalışmalar içerisinde istifade ettiğimiz seviyede bir sıralama yapılabilir. Bu çerçevede az da olsa hem metot ve hem de içerik olarak çok sık istifade ettiğimiz eser, Abdullah Saydam'a ait olan "Kırım ve Kafkas Göçleri" isimli çalışmadır. Bu çalışmanın mahiyeti ve dikkatli titiz bir çalışma olması istifademizde etkili olmu denilebilir. Bunun yanında Nedim İpek'e ait olan "Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)" isimli kitap da aynı şekilde konunun genel olarak izahında sıkça kullanılmıştır. Aynı şekilde Bilal Şimşir'e ait olan, "Rumeli'den Türk Göçleri I, II, III" isimli çalışma da tercih ettiğimiz eserlerdendir. Bu eserin tercih edilmesi daha ziyade konu ile alakalı olan İngiliz ve Fransız Konsolosluk raporlarını ihtiva etmiş

¹² Özel teşebbüs ile Agah Efendi tarafından hazine yardımı alınmadan çıkarılan ilk Türk gazetesi olan Tercüman-ı Ahval 21 Ekim 1860 yılında yayın hayatına başlamıştır. İlk başta haftalık olarak yayınlanan gazete bir süre sonra haftada iki defa yayınlanmıştır. Gazete 1866 yılına kadar yayın hayatına devam edebilmiştir. Geniş bilgi için bkz. M.N. İnuğur, **Basın ve Yayın Tarihi**, Der Yayınları, İstanbul 2005. s.184-192.

¹³ Gazetecilik hayatına Agah Efendi ile beraber Tercüman-ı Ahvâl gazetesi ile başlayan Şinasi, kısa bir süre sonra tek başına gazete çıkarmaya karar vermiş ve 25. Sayıdan sonra gazeteden ayrılarak 27 Haziran 1862 tarihinde Tasfir-i Efkâr gazetesini yayınlamıştır. Hürriyet düşüncesinin yayılması bakımından önemli bir gazetedir. Namık Kemal, Recaizade Mahmud Ekrem gibi fikir adamlarını etrafına toplamış bir gazetedir. Defalarca kapatılan gazete 1949 yılında yayın hayatına son vermiştir. Geniş bilgi için bkz. M.Nuri İnuğur, **.a.g.e.**, s.192-199.

¹⁴ İbrahim Şinasi tarafından 28 Haziran 1861 tarihinde kurulmuştur. Hükümet tarafından çıkarılan ilk Türkçe gazete olan Takvim-i Vekâyi, özel sayısında çıkış nedenini halkın gerçekleri zamanında ve doğru şekilde öğrenmesi olarak ifade eder. Yıllık abone ücreti 120 kuruş olan gazete, Süleymaniye Camii ve Üniversite bahçesi arasında olan ve ismine *Takvimhane-i Amire* denilen, Kapucubaşı Musa Ağa'nın konağında çıkarılmaya başlanmıştır. Gazeteyi yayınlamak ve yönetmek üzere *Takvimhane Nezareti* kurulmuştur. 1860 yılına kadar dâhili ve harici haberler veren gazete bu tarihten sonra devletle ilgili belgeler ve tüzüklerin yayınlandığı bir nevi resmî gazete olmuştur. 1879 yılında gazete kapatılmış ve 12 yıl boyunca yayınlanmamıştır. 1891 yılında tekrar yayın hayatına başlasa da bu çok uzun sürmemiş ve bir yıl sonra tekrar kapatılmıştır. 27 Temmuz 1908'de tekrar yayınlanmaya başlayan gazetenin yayınları 4 Kasım 1922 tarihinde İstanbul Hükümetinin ortadan kalkıncaya kadar devam etmiştir. Geniş bilgi için bkz. M.N. İnuğur, **a.g.e.**, s.175-181.

olmasıdır. Çalışmamız için önemi olan kaynaklar olan raporlara bu eser üzerinden ulaşmaya çalışılmıştır. Son olarak içerik olarak isrifade ettiğimiz bir diğer çalışma da Erdal Taşbaş tarafından yazılan “Halife’nin Gölgesine Sığınanlar” adlı eserdir. Bu eser özellikle Tezimizde kullandığımız alt başlıkların isimlendirilmesinde bize yol göstermiştir.

TABLULAR LİSTESİ

Tablo 1.1. Kafkasya Ahalisinin Nüfus Dağılımı.....	40
Tablo 1.2. İstanbul ve Anadolu'ya sevk edilen Çerkes ve Nogay muhacirlerin sayısı ve İskân yerleri	42
Tablo 1.3. 93 Harbinden Sonra Anadolu ve Arabistan'a Sevk Edilen Muhacirler.....	47
Tablo 1.4. İskân Durumu Kesin Olmayan Muhacirler.....	48
Tablo 1.5. 1857, 1866 ve 1879 Yıllarında Kuzey Kafkasya'dan Osmanlı Topraklarına Göç Eden Muhacirlerin Nüfusu ve Yerleşim Yerleri.	49
Tablo 1.6. 1879'dan Sonra Balkanlardan Nakledilen Çerkeslerin Vilayetlere Dağılımı.....	50
Tablo 1.7. 93 Harbinden Sonra Anadolu'ya Sevk Edilen Çerkeslerin Nüfus, Sevk ve İskân Şekli	52
Tablo 1.8. 1783-1914 Yılları Arasında Osmanlı Topraklarına Göç Eden Halklar ve Sayıları	53
Tablo 2.1. 1853-1856 Kırım Savaşı Sonrasında Osmanlı Topraklarına Sığınan Çerkeslerin Miktarı ve İskan Edildikleri Yerler.....	69
Tablo 2.2. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Sonrasında Gelen Çerkezlerin Sayısı.....	79
Tablo 2.3. 1878 Senesinde İstanbul ve Taşra Vilayetlerinde Bulunan Muhacirlerin Sayısı	81
Tablo 2.4. 1885 Tarihinde Anadolu'ya Gelen Ve Vilayetlere Sevk Edilen Muhacirlerin Sayısı	84
Tablo 2.5. Vilayet ve Sancaklara Gönderilen Muhacirlerin Sayısı ile Bunlardan Kaç Tanesinin İskân Edilmiş ve Kaç Tanesinin Kalmış Olduğunu Gösteren Mübeyyin Defter	88
Tablo 2.6. Nihai İskân Yerine Ulaşmıncaya Kadar Sevk Edilen Yerlerde Muhacirler İçin Ödenen Navlun Bedeli	111
Tablo 3.1. Muhacir İskân İşleri İçin Tayin Edilen Memurların Maaşları	131

HARİTALAR LİSTESİ

Harita 2.1. Kırım Kafkasya'dan Göç Eden Muhacirlerin Bindikleri ve İndikleri

Limanlar 99

GRAFİKLER LİSTESİ

- Grafik 2.1.** 1862 Senesinde Anadolu Vilayetlerine İskân Edilen Çerkeslerin Oranı 70
- Grafik 2.2.** Şam, Halep, Adana, Konya, Kastamonu, Sivas, Kıbrıs, Ankara ve Diyarbakır'a gönderilmesi düşünülen Çerkes, Nogay ve Tatar Muhacirlerin Vilayetlere dağılım oranları 80
- Grafik 2.3.** 1878 Senesinde İstanbul ve Taşra Vilayetlerine Gönderilen Çerkes Muhacirlerin Vilayetlere Dağılım Oranları 82
- Grafik 2.4.** 1885 Senesinde Dersaadetten Aktarma Yaparak Anadolu Vilayetlerine İskân Edilen Çerkes Muhacirler..... 86

GİRİŞ

Anadolu'dan Mezopotamya'ya ve Akdeniz'den İran'a giden ana yolların kavşak noktasında kurulan ve coğrafi konumu itibarıyla kervanların uğrak yeri olan Halep¹⁵, Osmanlı Devleti'nin Asya kıtasında bulunan Şam'dan sonra en büyük vilayettir. Halep adının menşei üzerinde çeşitli rivayetler bulunmakta ve dünya dillerinde birbirinden pek farklı olmayan yazılışlarla kullanılmaktadır. Fransızca'da Alep, İngilizce, Almanca ve İtalyancada Aleppo olarak kullanılan Halep adı, Hitit dilinde Hrb, Akadlarda Hallaba ve Halvan, Selevkiler döneminde de Beroia olarak adlandırılmıştır. Arapçada ise sağılmış süt anlamında Haleb adı kullanılmaktadır. Halep'in ünvanı da akça, parlak anlamına gelen şehbadır¹⁶.

Halep'in güneyinde Suriye, kuzeyinde Anadolu, batısında Akdeniz ve doğusunda müstakil bir şekilde idare edilen Zor Sancağı yer almaktadır. En geniş sınırlara sahip olduğu dönemlerde, kuzey-batıda Konya ve Ankara vilayetleri, kuzeyde Sivas, kuzey-doğuda Diyarbakır ve Ma'muratü'l-Aziz, doğusunda Bağdat, güneyinde Suriye vilayetleriyle çevrilidir.¹⁷ Halep tarih boyunca mühim yerleşim yerlerinden biri olarak görünmektedir. Şehrin önemi coğrafi konumundan kaynaklanmaktadır. Bu coğrafya; bir taraftan Anadolu'dan Kuzey Suriye'ye, Havran'a, Filistin'e ve Hicaz'a, hatta Mısır'a giden, diğer taraftan İran üzerinden Anadolu'ya gelen ve Bağdat'a uzanan büyük ticaret yollarının ve askerî yolların üzerinde bulunmaktadır. Şehrin doğu kısmında Hıristiyan ve Yahudî mahallelerin varlığı sebebiyle doğuya doğru bir yayılma ya da gelişme olmamıştır. Aynı şekilde benzer ekonomik etkilerin bir sonucu olarak Halep, Anadolu ile Irak ve İran'a giden ana ticaret yolları boyunca, kuzey ve doğu taraflarına doğru gelişme sağlamıştır.¹⁸ Halep'in Osmanlı döneminden önce de bir ticaret merkezi olarak önem kazanması, hem coğrafi konumundan hem de tarihsel gelişimden kaynaklanmaktadır. Bölgenin geniş coğrafyası Halep'in bir ticaret merkezi olarak kurulmasında önemli bir etkiye sahiptir. Şehir, aralarında Halep'ten geçen kısa

¹⁵ T. Yazıcı, "Halep", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi** XV, İstanbul 1997, s.239.

¹⁶ E. Çakar, **XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı (1516-1566)**, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Tarih Şubesi Yayınları, Elazığ 2003, s. 1

¹⁷ H. Bayraktar, **XIX. Yüzyılda Halep Eyaleti'nin İktisadî Vaziyeti**, Fırat Üniversitesi, Orta-Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları No:8, Elazığ 2004, s.1.

¹⁸ A. Raymand, **Osmanlı Döneminde Arap Kentleri**, (çev:Ali Berktaş), Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul 1995, s.147.

bir kara yolu olan Fırat Nehri ve Akdeniz'e eşit mesafedeydi. Bu yol Osmanlı dönemine gelinceye kadar Asya ve Avrupa arasındaki İpek Yolu boyunca en çok ticaret amacıyla yolculuk yapılan yoldu. Bunun yanında yerleşim yerleri geniş ve verimli arazilere sahipti. Bölgenin kuzey, doğu ve güneyinde yaşayan Bedevî, Türkmen ve Kürt kabileleri Halep'in hayvan ve hayvan ürünlerinin önemli bir kısmının tedarikini sağlıyorlardı.¹⁹

Halep'in XVI. Yüzyılda Osmanlı hâkimiyetine girmesinden önce şehrin idaresi Memlûklerdeydi. Memlûklerin Malatya Valisi Mintaş'ın isyanıyla Sivas hükümdarı Kadı Burhanettin'e geçen Malatya'nın Burhanettin'den sonra Yıldırım Beyazıt tarafından alınması, Osmanlı-Memlûk münasebetlerinin bozulmasına sebep olmuştur. Burdan başlayarak 1516 senesinde Yavuz Sultan Selim'in Halep üzerinde hâkimiyet kurmasına kadar iki devlet arasında devamlı suretle çatışmalar olmuştur.²⁰ XVI. yüzyılda Osmanlı hakimiyetine girdikten sonra şehrin ticarî kapasitesi büyümeye devam etmiş ve önemli ticarî merkezlerden biri olmuştur. Bu ticaretin büyük bir kısmını, kervan ticaretine bağlı olan uluslararası ticaret teşkil etmekteydi. Doğu Akdeniz limanlarındaki uluslararası ticaretin merkezinde yer alan şehir, aynı zamanda İran ve Hindistan'dan gelen kervanların da Osmanlı topraklarında nihaî ulaşım yerlerinden biri olmuştur. Söz konusu kervan yolları Bağdat, Basra, Erzurum, Diyarbakır, İsfahan, Şam ve Tebriz gibi önemli ticaret merkezlerini Halep'e bağlamaktaydı. Bunun yanında Fırat üzerinden Basra Körfezi arasındaki nehir ticareti yine Halep üzerinden yapılmaktaydı.²¹ Hindistan-Basra-Halep arasında ticaretin de canlandığı görülmektedir. Bunda Hürmüz Boğazı'nın büyük etkisi vardır. Hürmüz, XVI. Yüzyılın ikinci yarısıyla beraber, Basra-Bağdat-Halep ve İran ticaretinin bir antreposu haline gelmiştir. Böylece Halep ticaretinin XVI. yüzyılın sonlarına doğru gelişmesinde Hürmüz ve Basra yoluyla gelen Hint mallarının büyük etkisi vardır.²²

¹⁹ E. Eldem, D. Goffman, B. Masters, **Doğu ve Batı Arasında Osmanlı Kenti Halep, İzmir ve İstanbul**, (çev: Sermet Yalçın), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, s.21-22.

²⁰ Geniş bilgi için bkz. E. Çakar, **a.g.e.**, s.30-35.

²¹ M. S. Türkhan, "18. Yüzyılda Doğu Akdeniz'de Ticaret ve Halep", İstanbul Üniversitesi **Yayınlanmış Doktora Tezi**, İstanbul 2014, s.30.

²² Geniş bilgi için bkz. H. İnalçık, "Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü", **Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi**, Eren Yayıncılık, İstanbul 1996, s.267.

Halep, Osmanlı idaresine geçtikten sonra ise Şam Beylerbeyliğine bağlı bir sancak olarak idare edilmeye başlandı.²³ Bundan sonra Halep'in idarî taksimatında bir takım değişiklikler olmuştur.

HALEB BEYLERBEYLİĞİ			
I	II	III	IV
1520	1568-1574	1609	1653
Vilâyet-i Arab	Vilayet-i Haleb	Eyâlet-i Haleb	Eyâlet-i Haleb
Haleb	Haleb	Halep	Haleb
Homa	Adana	Adana (Eyâlet)	Kilis
Ayınteb	Hama	Ekrâd-ı Kilis	Uzayr
Trablus	Tarsus (Kıbrıs'a)	Birecik (Rakka'ya)	Bâlîs Adana
Malatya	Birecik	Uzeyr	
Humus	A'zaz ve Kilis	Maarra	
Tarsus	Maarra	Bâlîs	
Divriği	Uzeyr	Türkmen-i Halep	
Birecik	Selemiye		
Darende	Bâlîs		
Kâhda ve Gerger			
Rum-kal'a			
Behesni			
Sis			
Şam			

Tablo: XVI.-XVII yüzyıllarda Sancak idaresi içinde Halep'in idarî taksimatı²⁴

XIX. yüzyılın başlarında Osmanlı'nın "Sancak" idaresinden "Eyalet" idaresine geçtiği dönemde Asya Eyaletleri içinde yer alan Halep Eyaleti, Halep, Maare't-el Mısrîn, Mtic ve Bâsil'den oluşmaktaydı. Yüzyılın ortalarına gelindiğinde Sanâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye'lerin ortaya çıkmasıyla ilk defa h.12667/m.1850 yılı salnamesine göre Halep; Rakka, Ayıntap, Halep'ten müteşekkildi. 1876 sonlarında yayınlanan 32. Defaki h.1294 yılı Devlet Salnâmesine göre ise Halep Vilayeti; Halep Sancağı (11 kaza), Maraş Sancağı (7 kaza), Urfa Sancağı (3 kaza), Zor Sancağı (1 kaza) olmak üzere toplamda 4 sancak ve 32 kazadan oluşmaktaydı. Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye'nin 64. Defa, h.1326/m.1908 senesine ait salnameye göre ise Halep Vilayeti;

²³ E.Çakar, a.g.e., s.25.

²⁴ T. Baykara, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdarî Taksimatı**, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1988, s.106.

Halep Sancağı (13 kaza, 32 nahiye, 2.022 köy), Urfa Sancağı (4 kaza, 12 nahiye, 1.319 köy), Maraş Sancağı (4 kaza, 28 nahiye, 459 köy)'den meydana gelmekteydi.²⁵

Osmanlı yönetimi sırasında Halep, iktisadî anlamda büyük bir istikrara kavuştu.²⁶ Bilhassa Bağdat'ın alınması ve Hint Deniz Seferleri neticesinde doğu ticaret yollarının ivme kazanması, şehrin ticaretinin gelişmesine katkıda bulunmuştur.²⁷ Bu sırada şehir, doğu ve batı arasında bir transit geçiş özelliği taşıyordu. Ayrıca Halep, Akdeniz'de önemli bir liman olan Lezkiye ve Fırat aracılığıyla, doğu ile geniş ilişkilerin bulunmasını sağlıyordu. Batılı tüccarlar baharat ve diğer kıymetli maddeleri almak için bu yolu kullanıyorlardı.²⁸

XVII. yüzyıla gelinceye kadar Halep, iktisadî olarak bir takım süreçlerden geçerken²⁹ diğer taraftan iç isyanlar ve eşkıyalık hareketlerine³⁰ de sahne olmuştur. Bu iç isyanlar Halep eyaletinin sosyo-ekonomik hayatını olumsuz yönde etkilemiştir. Bunlar Canbulatoğlu Ali Paşa isyanı ve Abaza Hasan, İpşir Mustafa Paşa, Seydi Ahmet Paşa olaylarıdır.³¹ Bir yandan Halep'te iktisadî vaziyetin kötüye gitmesi ve meydana gelen iç isyanlar diğer taraftan Anadolu'da yaşanan konar-göçer olan halkın, merkezî devlet düzenine uymayan tarzda hayat sürmeleri yerli halka büyük zarar vermiştir.³² Devlet adamları bu nizamsızlıklara son vermek maksadıyla yeni bir teşebbüse karar vermiştir. Bu teşebbüs eski bir usûl ancak daha muhtevalı bir düzenleme şekliyle

²⁵ Geniş bilgi için bkz. T. Baykara, **a.g.e.**, s.115-142.

²⁶ Osmanlı idaresi döneminde Halep'in iktisadî, içtimaî, siyasî ve kültürel gelişimi hakkında geniş bilgi için bkz. B. Masters, "*Halep*", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi** XV, İstanbul 1997, s. 244-247.

²⁷ E. Çakar, **a.g.e.**, s.36-37.

²⁸ W. Heyd, **Yakın-Doğu Ticaret Tarihi**, (çev.Enver Ziya Karal), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000, s.395-396.

²⁹ XII. Yüzyılın başlarına kadar ihracatın gümrük deposu konumunda olan Halep, Osmanlı-İran Harbi sebebiyle, İngilizler'in İran ipeğini İran Körfezi yoluyla ihraç etmek girişiminde bulunmasından, bir süreliğine bu özelliğini yitirmiştir. Geniş bilgi için bkz. M. S. Kütükoğlu, **Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisadî Yapısı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s.366.

³⁰ *Kızılı taifesi* olarak isimlendirilen bu gruplar Halep'te birçok tecavüzlerde bulunmuşlardır. Buna bir örnek olarak, h.1018/m.1609-1610 yılınDA Ma'muriye, Zaviye nahiyyelerinde Kızılı taifesinden Abdüccelil isimli kişi üç yüzden fazla eşkıya ile adı geçen nahiyyeleri basarak çok sayıda ahalinin canına ve malına gasp etmişlerdir. Divan-ı Hümayun mühmine defterlerinde yer alan hükümlerden nakleden, A. Refik, **Anadolu'da Türk Aşiretleri (966-1200)**, La Kitap, İstanbul 1930, s.63.

³¹ Geniş bilgi için bkz. Enver Çakar, **a.g.e.**, s.43-51.

³² Söz konusu konar-göçerler, hükümet tarafından kendilerine ayrılan yaylak ve kışlak mahallerine gidip gelirken yerli halkı devamlı suretle taciz etmişlerdir. Ekili alanları çiğnemek, mahsulleri ve hayvanları gaspetmek, evleri tahrip etmek, insan kaçırmak, yaralamak, öldürmek, seferler dolayısıyla muhafazasız kalan Anadolu üzerinde meydana boş bularak kitleler halinde harekete geçmek, yaylak-kışlaklarını terk ederek yerli halk için saklanmış olan yerlere girmek gibi tacizlerde bulunuyorlardı. Geniş bilgi için bkz. C. Orhonlu, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı**, Eren Yayıncılık, İstanbul 1987, s.39-44.

“iskân”dır. Nihayetinde Osmanlı Devleti 1691-1696 seneleri arasında Halep’inde içinde bulunduğu Anadolu’nun güney kısımları ve Suriye’de iskân esaslı düzenlemeler yapmıştır. Bu düzenlemelerin merkezi “*Raka*”dır. Halep’in güneyine düşen bu merkez tabii olarak yanı başındaki Halep ve civarını da etkilemiştir. Osmanlı Devleti, hem Halep’in içtimâi ve iktisâdi vaziyetini düzeltmek hem de Anadolu’da asayişsizliğe sebep olan konar-göçerleri bir düzene sokarak için bu göçerleri mecburi iskân suretiyle Halep’teki uygun yerlere yerleştirmiştir. Bu şekilde daha sonra Halep Türkmenleri olarak isimlendirilecek olan, otuz oymak ve 2400 neferden müteşekkil Türkmen grubu Halep ve civarına iskân edilmiş oldu.³³ Aynı zaman diliminde 25 Ocak 1691 tarihli bir kararla Trablusşam eyaletine tabi olan Humus ve Hama sancağına ait olan boş ve harap yerlere de konar-göçerlerin bir kısmı yerleştirilmiştir. Böylece bölgeye, Halep Türkmenlerine bağlı olan 30 oymak, Yeni İl Türkmenlerine bağlı olan 40 oymak, Hama Sancağı dâhiline 11 oymak ve Humus Sancağı’na 1066 kişi yerleştirilmiştir.³⁴

İncelemiş olduğumuz dönem olan XIX. yüzyılda Halep’in mülkî-ıdarî taksimatında bir istikrar yoktur. Eyaletin sınırları devamlı suretle değişmektedir. Bunun sebebi ise vilayet dâhilinde devamlı olarak meydana gelen *iç isyanlar ve ekonomik şartlar*dır. Bu yüzyılda Halep’in idarî ve mülkî yapısını etkileyen en önemli sebep Mısır Vilayetine dâhil edilmesi olmuştur. Kütahya Antlaşması (1833) neticesinde Mısır, Girit ve Şam valilikleri Kavalalı Mehmet Ali Paşa’ya, Cidde, Adana ve Halep valilikleri de oğlu İbrahim Paşa’ya verilmiştir.³⁵ Böylece 1840 senesine kadar Halep Valiliği, Mısır idaresine geçmiş oldu. Bu dönem, meydana gelen otorite boşluğu yüzünden, Halep’te yeni mahallî güçlerin ortaya çıkmasına ve var olan mahallî güçlerin daha da kuvvet kazanmasına sebep olmuştur. Özellikle eyalet dâhilinde bulunan aşiretler bu karışık ortamdan istifade ederek devamlı suretle ihtilaflar çıkarmaktadırlar. Doğu Anadolu’da özellikle Kozan’da başlayan asilik hareketleri zamanla daha güneye yayılmış ve bir yandan aşiretler başıboş hareket ederken diğer yandan Ermeni guruplar devlete karşı isyan hazırlığındadırlar. Zeytun’da bulunan Ermenilerin bu gibi tavırları neticesinde o sıra Maraş mutasarrıfı bulunan İzzet Paşazade tedbir için yerlilerden, Tecirli aşiretlerinden ve Çerkes muhacirlerden bir miktar asker toplayarak Zeytun

³³ C. Orhonlu, **a.g.e.**, s.58-59.

³⁴ Geniş bilgi için bkz. C. Orhonlu, **a.g.e.**, s.63-70.

³⁵ E. Z. Karal, **Osmanlı Tarihi V**, Ankara 1983, s.136.

üzerine sevk etmiştir. Fakat bu sırada yerlilerden birçoğu ve Tecirli aşireti Aziz Paşa'nın muvaffakiyetini istemedikleri için Ermenilerin ileri hareketine karşı taarruzda bulunmamışlardır. Aynı zamanda Çerkes muhacirler buraya Kırım Savaşı'nın akabinde yerleştirildikleri ve bölgenin acemisi oldukları için bir başarı gösterememişlerdir. Bunun neticesinde Zeytun'da bulunan bu Ermeni toplulukları bir süre daha isyan hareketlerine devam etmişlerdir.³⁶ Anlaşıyor ki Osmanlı Devleti Doğu Anadolu ve güney tarafların güvenliği endişesiyle daha Kırım Savaşı'ndan sonra dahi bölgeye tedbir amaçlı Çerkes muhacirlerin yerleştirmesine hız vermiştir.

Şehrin birçok anlamda bu kadar önemli olması Osmanlı Devleti'ni her zaman, bölgeyi siyasî, iktisadî ve içtimaî refahını ve sükûnetini sağlamaya mecbur kılmıştır. Bölgenin özellikle içtimaî olarak kargaşa yaşadığı dönemlerde devlet, iskân yolu ile bir denge kurmaya çalışmıştır. Bu iskân yollarından bir tanesi de Rus zulmünden kaçarak Osmanlı Devleti'ne sığınan Kafkas halklarının, özellikle Çerkeslerin, bölgede yaşanan içtimaî ve iktisadî karışıklığın bertaraf edilmesi için yerleştirilmesidir.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşından sonra, Kırım, Kafkasya ve Rumeli'den Osmanlı topraklarına yapılan göçlerle ilgili mahalli alanda birçok çalışma yapılmıştır. Fakat bu çalışmalar daha çok Anadolu vilayetlerine yapılan göçlerle ve onların iskânlarıyla ilgili olmuştur. Hâlbuki o dönemde Osmanlı'nın güney taraflarına da çok sayıda muhacir iskânı gerçekleşmiştir. Özellikle 93 Harbinden sonra Anadolu vilayetlerinde iskân için yeteri arazinin artık kalmamış olmasından Halep gibi vilayetlere çok sayıda muhacir iskânı gerçekleşmiştir. Yine yapılan çalışmaların ekseriyetinde göç eden Kırım ve Kafkas halklarının geneli ile alakalı çalışmalar olduğu gözlemlenmiştir. Yani özelde Çerkes, Çeçen ya da Nogay gibi tek bir Kafkas halkının göçü ve onların iskânı ile ilgili çalışmalar sınırlıdır. Bu sebeple çalışmamız coğrafya olarak Halep ve civarı, etnik gurup olarak Çerkesler olarak sınırlandırılmıştır.

Çalışmamızın tarihi 1856-1914 seneleri arasında sınırlandırılmıştır. 1853-1856 Kırım Savaşı neticesinde Osmanlı topraklarına yapılan ilk büyük kitle göçünün ortaya çıkması sebebiyle ile tezin ilk tarihini Kırım Savaşı'nın bitimi olan 1856 senesi ile başlamak tercih ettik. İlk büyük göçde Osmanlı topraklarına büyük kitleler gelmiş olmakla beraber Halep ve civarına henüz büyük miktarda muhacir iskânı

³⁶ C. Paşa, **Tezâkir 21-39**, (yay. Cavid Baysun), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1986, s.120.

gerçekleşmemiştir. Fakat konu bütünlüğünü sağlamak maksadıyla bu tarihle başlamanın daha doğru olacağı düşüncesindeyiz. Aynı şekilde 1862-1864 Çerkes-Rus savaşından sonra Büyük Çerkes Göçü olarak bilinen göçün gerçekleşmesiyle bölgeye Çerkeslerin iskânı hız kazanacaktır. Fakat asıl büyük göç dalgası ise 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası meydana gelmiştir. Söz konusu bölgelere çoğunluğunu Çerkeslerin teşkil ettiği muhacir iskânı bu tarihten sonradır. Savaş sonrasında da sürekli bir şekilde belli aralıklara Çerkeslerin iskânı devam etmiştir. Çalışmamız 1914 yani Birinci Dünya Savaşıyla sınırlandırılmıştır. Zira bundan sonra Osmanlı Devleti'nin öncelikli meselesi bu savaştır. Fakat belgelerden edindiğimiz bilgiler neticesinde 1920 senesine kadar Halep ve civarına Çerkes iskânının gerçekleştiğini görmekteyiz. Tarih aralığımızın dışında olmasına rağmen yine konu bütünlüğünü sağlamak maksadıyla o tarihe kadar olan bilgi ve belgeleri de değerlendirdik.

Bu çalışmada, Çerkeslerin Kafkasya'da ilk hareket ettikleri yerleri, hane ve nüfus bilgilerine yer verilmiştir. Yine Çerkeslerin Halep ve civarında iskân edildikleri yerler, sevk edilen ve artık meskûn hale gelen Çerkeslere devlet ve yerli ahali tarafından yapılan yardımlar tetkik edilmiştir. Ayrıca iskân ve iskân sonrası yaşanan sorunlar ve devletin bunlara çözüm yolları, bölge dâhilinde yerli ahalinin ve aşiretlerin Çerkeslere karşı yapmış olduğu asayişsiz hareketleri takip edilmiştir. Çerkeslerin yerli ahali ve aşiretlerle münasebetleri gibi konular arşiv belgeleri ve tetkik eserler ışığında izah edilmeye çalışılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

GÖÇ VE OSMANLI İSKÂN SİYASETİ: OSMANLI TOPRAKLARINA KIRIM VE KAFKASYA'DAN YAPILAN GÖÇLER

1.1. Göç ve İskân

Terim anlamı ile göç; ekonomik, toplumsal ve siyasî sebeplerle bireylerin veya toplulukların bir ülkeden başka bir ülkeye, bir yerleşim yerinden başka bir yerleşim yerine gitme işi, hicret, muhaceret olarak geçmektedir.³⁷ Sosyologlar ise göçlerin sebeplerini, göçün yönü ve göçe katılan birey sayısını dikkate alarak tasnif etmiştir.³⁸

İnsanların büyük kitleler halinde ve gönüllü olmadan yer değiştirmelerinin üç farklı sebebi olabilir. Bunlar; devletin belli amaçlarını gerçekleştirmek, savaşlar sonucunda yeniden uyum sağlama çabaları ve doğal afetlerin sonuçlarından kaçınmak olarak sıralanabilir. İlk iki sebebin devletle ilişkisi olduğu açıktır. Üçüncü sebebin kaynağında devlet olmamasına rağmen çözümü devletten beklenmektedir. Bu sebeple her zaman zorunlu yer değiştirme olgularının bir yanında birey varken diğer yanında devlet vardır.³⁹

Osmanlı Devleti varlığını, her şeyden önce Orta Asyalı bir Türk kavmi olan ve X. yüzyılda başlayarak XIII. yüzyılda ve belki de daha sonraya kadar devam eden Oğuz göçüne borçludur. Söz konusu göç, ikisi de batıya doğru giden iki yol boyunca cereyan etmiştir. Göçlerden biri, Oğuzları Güney Rusya üzerinden Aşağı Tuna ve hatta Bizans İmparatorluğuna (XI. yüzyıl), diğeri, Müslüman İran üzerinden Bizans Anadolu'suna (XI. yüzyıl) ve Balkanlar'a (XIV. yüzyıl) yöneldi.⁴⁰

³⁷ http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5b185e3c93b478.32039351

³⁸ İç göç ve dış göç terimlerinin geniş anlamı ve çeşitleri için bkz. N. İpek, “Kaynakların Dilinde Göç Kavramı”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Yıl:9, S.17, Güz 2014. s.9-20.

³⁹ İ. Tekeli, *Göç ve Ötesi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2008, s.141.

⁴⁰ P. Wittek, “Osmanlı İmparatorlu'nda Aşiretlerin Rolü”, (çev: Ercüment Kuran), *Tarih Dergisi*, S. 17-18, İstanbul 1963. s.258

1.2. Osmanlı İskân Siyaseti

En geniş anlamıyla iskân, beşerî bir yerleşimdir. Mevsimlerin durumuna göre yer değiştiren, yazın yaylaya çıkan, kışın ovada bulunan yazlığına inen yarı göçebe grupların bir süre için yerleşmeleri; yerleşik insanların oturdukları çeşitli konut, çiftlik, kasaba ve şehir, geçici ya da sürekli, toplu ya da dağınık, küçük ya da büyük bütün yerleşimler, iskân olarak isimlendirilmektedir.⁴¹ İnsan, sosyal bir varlıktır ve insan toplulukları da yerleşimin temel amillerindedir. Bu toplulukları, aile ve kabile gibi kan bağı esasına dayanan ya da dinî, içtimai ve iktisadî esaslara dayanan bağlar meydana getirir.⁴² İskân, devletlerin ekonomik ve idarî meseleleri ile yakından ilgili olmasının yanında toplumu da büyük oranda etkiler. Farklı milletlere mensup gruplardan oluşmuş bir toplumda, merkezî idarenin gücü, takip ettiği planlı iskân politikası ile doğru orantılıdır denilebilir. Aynı şekilde nüfusun ekonomiye kaydırılması meselesi de iskân politikasının şekliyle yakın alakalıdır.⁴³ Esasında Osmanlı Devleti'nin kuruluşu hadisesi, büyük kitlelerin yer ve mevki değiştirmesi üzerine inşa edilmiştir denebilir. Zira Osmanlı Devleti'nin bir imparatorluk kurma teşebbüsü, Türk tarihinin geniş iskân ve kolonizasyon hareketinin bir devamıdır. Bu yüzden Osmanlı Devleti'nin kurulması genişlemesi süreciyle birlikte büyük göç yolları üzerinde bulunan ve Anadolu'da dağınık vaziyette yığılmış olan nüfus kitleleri için dağıtılacak geniş alanlar açılmıştır. Bunun yanında sistemli olarak Osmanlı Devleti'nin "sürgün" yoluyla Anadolu'nun muhtelif yerlerinde alınan onda bir insan vergisini, "*millet ve akrabasından*" veyahûd "*darülharp*"ten bulduğu adamları halî ve metruk arazileri şenlendirmeye talip olanları da hesap ederek, kısa zamanda Rumeli'nin yeniden Türkleşmesini sağlayacaktır. Bu sistematik iskân ve kolonizasyon metoduyla köylü mahalli güçlerin otoritesinden kurtularak devlete daha fazla yaklaşacaktır. Bununla beraber devlet, köylüyle ve köylünün toprağıyla daha yakından alakadar olacaktır. İskân işinin bu hızla bir devlet işi haline gelmesiyle mirî toprakların teşekkülünde amil olacaktır.⁴⁴

⁴¹Y. Halaçoğlu, **XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991, s. F.1

⁴² Ali Tanoğlu, "*İskân Coğrafyası, Esas Fikirler, Problemler ve Metod*", **Türkiyat Mecmuası**, C.11, İstanbul 1954, s.1.

⁴³ Y. Halaçoğlu, "*Kolonizasyon ve Şenlendirme*", **Osmanlı IV**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999. s.581.

⁴⁴ Ö. L. Barkan, "*Osmanlı İmparatorluğu'nda Kuruluş Devrinin Toprak Meselesi*", **Türkiye'de Toprak Meselesi Toplu Eserler I**, Gözlem Yayınları, İstanbul 1980, s.288-289. (281-290)

Osmanlı Devleti'nin ortaya çıkışı, dünyadaki diğer devletlerin ortaya çıkma sistemiyle benzerlikler göstermektedir. Bu sistem siyasî ve iktisadî özellikler arz eder. Zira Osmanlı Devleti henüz bir beylik olarak ortaya çıktığında siyasî varlığını devam ettirebilmek için başta çevresindeki devletler olmak üzere dünya devletleriyle iktisadî münasebetler kurmuşlardır. Cenevizliler ile Orhan Bey zamanında, Venediklilerle 1366'dan önce bir takım ticarî ilişkiler kurmuşlardır.⁴⁵ Osmanlı'nın İstanbul'u almasından sonra ise dış dünya ile olan bağlantısı daha da arttı. Benzer durum kendini siyasal yapılarda da göstermişti. Genişleyen devlet sınırları ile yönetim merkezinin benimsediği devlet yapısının yanında, bilhassa taşrada geleneği ve yerelliği öncelikli olarak gören bir karakter ortaya çıkmış ve devlet tarafından kabul görmüştür. Bu sistem Osmanlı Devleti'nin çok milletli ve çok kültürlü altyapısı üzerine kuruludur. Böylesi gelişen ve genişleyen bir yapının dünya ile bütünleşmesi, para darlığının artması, yeni kıtaların keşfi ile Avrupa'ya akan madenlerin ortaya çıkardığı fiyat artışı gibi sınırlamalara maruz kalmasına da sebep olmuştur. Yine de Osmanlı Devleti dünya sistemiyle olan bu genel ilişkisinden ayrı olarak kendine özgü yönleri de vardır. Bu da "geleneği" bir yapıya sahip olması ve "kânun-i kadîm"e olan bağlılığıdır.⁴⁶

Osmanlı Devleti, kuruluş döneminden başlayarak inkişafı döneminde de devam eden esasları belli olan bir nüfus ve iskân siyaseti izlemiştir. Bu siyasetinin esasında sitemin ihtiyacı olan nitelikte insanların gerekli yerde gerekli miktarda bulundurulmasının temini bulunmaktadır denilebilir. Bu yapıda bütün sosyal grupların yer alması amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda iskân edilen nüfusun istihdamı ve siyasal katılımı önem arz etmektedir.⁴⁷ Ayrıca Osmanlı Devleti'nin iskân siyaseti, dönemin siyasî, iktisadî ve içtimaî durumuna göre farklılık göstermiştir. Klasik dönem iskân siyasetinde, ele geçirilen yeni topraklara bir vatan telakkisiyle Türk-Müslüman nüfus naklediliyor ve "dışa dönük"⁴⁸ bir iskân politikası takip ediyordu. Bunun yanında, devletin uzun süren savaşlar yaşadığı ve memleket içinde asayişsizliğin, vergi

⁴⁵ H. İnalçık, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti Üzerine Bir Tetkik Münasebetiyle", **Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Arşiv Çalışmaları, İncelemeler**, Eren Yayıncılık, İstanbul 1996, s.154. (139-186)

⁴⁶ G. Çelik, "Osmanlı Devleti'nin Nüfus ve Iskân Politikası", **Divan** 1999/1, s.50-51. (49-110)

⁴⁷ Gülfeştin Çelik, *a.g.m.*, s.70.

⁴⁸ Anadolu'dan başka başta Balkanlar olmak üzere yeni fethedilen topraklara halkın iskân ettirilmesi dışa dönük iskân siyasetinin bir neticesidir. İçe dönük iskân siyaseti ise kendisini daha ziyade XVII. Yüzyıldan sonra göstermiştir. Osmanlı Devleti'nin toprak kaybetmesine bağlı olarak Anadolu'ya doğru yapılan göç ve iskân hareketi için kullanılmıştır. Geniş bilgi için bkz. K. Daşcıgözü, **Osmanlı'da Sürgün**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007, s.52.

adaletsizliğinin arttığı bir dönemde meskûn yerlerin boşaltılması, “*harap ve sahipsiz yerlere aşiretlerin yerleştirilerek şen ve âbâdan edilmesi*” gibi bir zihniyet oluşmuştu. Sonuç olarak bu dönemde bir “*iç iskân meselesi*” ortaya çıkmıştır. Bu durum özellikle 1774 yılından itibaren, düşman elinde kalan topraklardan yeni sınırların genişlemesine doğru başlayan ve gittikçe hızlanan göç hareketleri ile yeni boyutlar kazanmıştır. XIX. yüzyıla gelindiğinde ise iskân meselesi yeni bir boyut kazanmış ve muhacir meselesi ve bunların yerleştirilmesi meselesine ağırlık verilmiştir.⁴⁹

Osmanlı'nın uçsuz bucaksız topraklarında sürekli olarak hareket halinde olan göçebe aşiretler ve yerleşik olmayan diğer gruplar, sadece sınır boylarında ve taşra vilayetlerinde değil, kentsel alanlarda dahi yaşamaktaydı. Üstelik göçebe ve muhacir topluluklar merkezî otorite ile uzlaşmasını ve merkezi otoritenin uygulanmasını da sağlıyordu. Yaklaşık olarak 1300'den 1922'ye kadar Osmanlı'nın geçirmiş olduğu iktisadî, siyasî ve içtimaî değişimlere rağmen aşiretlerin yerleştirilmesini ve diğer muhacir grupların konumunu değiştirmemiştir. Çok sayıda insan ve hayvan nüfusu ile hareket etmek zorunda kalan on binlerce aşiret, uzun göç yollarında batıda Cezayir'den doğuda İran sınırına, kuzeyde Kırım'dan güneyde Hint Okyanusu'na kadar yayılan topraklarını katetmişlerdir. Bunun yanında pek çok bölgenin içinde ve bölgeler arasında sürekli bir tarımsal ve kentsel işçi göçebe unsurların olması, Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşayan nüfusun büyük bir kısmının sürekli hareket halinde olması gibi bir durumu meydana getiriyordu.⁵⁰ Kısacası Osmanlı Devleti'nin nüfus ve iskân politikası süreklilik gösteren bir özelliğe sahiptir. Bunun yanında zaman içinde siyasî, iktisadî, içtimaî ihtiyaçlar doğrultusunda iskân politikasını üç döneme ayırmak mümkündür. Birincisi; devletin doğup büyüdüğü ilk zamanlarda bu politika yeni feredilen yerlere insan nakli ve iskânı dönemidir. İkincisi; politikanın iç işleyişinin öne çıktığı dönemdir. Üçüncüsü ise siyasal coğrafyanın küçüldüğü ve dışarıdan içeriye göçlerin yaşandığı dönemdir.⁵¹

⁴⁹ Y. Halaçoğlu, *a.g.m.*, s.581

⁵⁰ R. Kasaba, **Bir Konar-göçer İmparatorluk**, (çev: Ayla Ortaç), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2012. s.9.

⁵¹ G. Çelik, *a.g.m.*, s.71.

1.2.1. Klasik Dönem Osmanlı Düzeninde İskân Siyaseti ve Zorunlu Yer Değiştirme Politikası

Anadolu'nun fethi ile birlikte büyük kitleler halinde başlayan göç hareketleri Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurulmasıyla sonuçlanmıştır.⁵² Bu devletin parçalanmasından sonra ise, büyük nüfus kitleleri beylikler elinde toplanmıştır. Osmanlı Beyliğinin ortaya çıkmasıyla birlikte, bu nüfus Osmanlı Devleti'nin esas unsuru olarak etkili bir güç haline gelmiştir. Bu aslî unsurlar, şehir, kasaba ve köylerdeki yerleşik halk ve *konar-göçer* olarak adlandırılan yarı göçebe aşiretlerdir.⁵³

Osmanlı Devletindeki iskânlar Batı Anadolu'dan başlayarak, Balkanlar, Ortadoğu, Kuzey Afrika, Kafkaslar ve Arap Yarımadası olmak üzere fetihleri takip ederek şekillenmiştir.⁵⁴ Klasik dönem Osmanlı toplum yapısına göre kırsal alanda iki kesim vardır. Birincisi; yerleşik olarak tarım yapan reaya, ikincisi; hayvancılık faaliyetlerini sürdüren konar-göçerlerdir. Reaya, hiçbir zaman mülk sahibi olamadığı toprağı ekip biçmek ile sorumludur. Toprak devletidir. Reaya öşür vergisi öder ve tımar sahibine sorumluluklarını yerine getirmek zorundadır. Bunun için toprağı bağıdır. Toprağı terk ettiği vakit ise çift bozan akçesi ödemek zorundaydı. Konar-göçerler ise, aşiret düzeni içinde bir hayat sürdürmekteydi. Yaylak ve kışlak arasında belli bir hat üstünde hareket etmekteydi.⁵⁵ Konar-göçerler, Osmanlı Devleti'nin kabul ettiği merkezî idare tarzından farklı olarak kanunnamelerde; "*Yörük Konar-göçer tâifedir, karada ikametleri yoktur*" şeklinde tarif edilmiştir.⁵⁶ Konar-göçer aşiretlerin yer değiştirme sırasında yerleşik ahalinin mallarına ya da ekinlerine zarar vermemeleri gerektiği kanunnamelerde belirtilmiştir. Buna rağmen yerli halk kimi zaman konar-göçerlerin asayişsiz hareketlerinden şikâyetçi olmuşlardır. Yerleşik ahaliye nazaran merkezî idari şeklini benimseyemeyen bu göçer grupların XVII. yüzyılın sonlarına kadar yerleşik hayata geçirilmesi konusunda bir çaba gösterilmemiştir. Tabi bunun geçerli sayılabilecek birkaç sebebi vardır. Mesela konar-göçerler ilk başta yerleşik ahali ile ekonomik

⁵² Geniş bilgi için bkz. O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2014.

⁵³ Yusuf Halaçoğlu, *a.g.m.*, s.581.

⁵⁴ İ. Kalaycı, O. Kızılkaya, "*Osmanlı Devleti'nin İskân Siyaseti ve Yerleşim Birimleri Üzerine Bir Değerlendirme*", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, , C.9, S.18, 2012, s.319,

⁵⁵ İ. Tekeli, *a.g.e.*, s.142-143.

⁵⁶ Y. Halaçoğlu, *XIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991, s.14.

bakımdan bir bütünlük teşkil etmekteydi. Ayrıca Rumeli'nin Türkleşmesi konusunda konar-göçerlerden fazlasıyla istifade edilmiştir. Zira yer yurt edinmiş yerleşik ahaliye nazaran göçerlerin iskân edilmesi daha kolaydır. Balkanlar'ın fethi ile beraber Batı Anadolu'da yerleşik ahali arasında sıkışmış vaziyette olan bu aşiretlerin daha serbest hareket edebilmeleri ve geniş coğrafyalara kendi arzuları ile yerleştirilmesi daha kolay olmuştur.⁵⁷

Bununla beraber konar-göçerlerin yerleşik olmaması onların devlet kanadında kayıtlı olmadıkları anlamına gelmemektedir. Onlar da yerleşikler gibi devletin kayıtlı tebasıydılar. Yaylak-kışlak arasında yaşamlarını idame etmelerine rağmen, başıboş denebilecek bir hayat tarzına sahip değillerdi. Bu durumun doğal bir sonucu olarak konar-göçerler ya müstakil bir idarî yapı içinde ya da buldukları yerlerdeki sancak, kaza, nahiye gibi idarî birimlere bağlı vaziyetteydiler.⁵⁸ Konar-göçer Türkmen aşiretlerinin yönetim kademelerinde kadı, voyvoda/Türkmen ağası, boybeyi, kethüdâ ve oymakbaşı gibi resmi statüde yetkililer yer almaktaydı.⁵⁹ Yine bu konar-göçerler, yaşam tarzı bakımından göçebe hayat yaşayan diğer unsurlardan farklılık göstermekteydiler. Zira bu gruplar, yaylak ve kışlak arasında belli zaman dilimlerinde gidip gelmekte ve hayvan beslemekteydiler. Ayrıca, kışlaklarında ziraatle uğraşmaktaydılar, bundan dolayı aşiretlerin içtimaî yapısını gereği *göçebe* olarak değil *konar-göçer* olarak nitelendirilmişlerdir.⁶⁰

Osmanlı'nın kuruluş devrinde Rumeli bölgesini fethetmesi ile beraber buralarda da bir iskân siyaseti izlemiştir. Bu amaçla Türk toplulukları Rumeli'ye nakl edilmiş, devlet tarafından kendilerine zengin topraklar verilmiş, bütün akrabalarıyla gelenlere yurtluk, toprak, tımar gibi imtiyazlar verilerek muhacerete teşvik edilmiştir. Osmanlı'nın Rumeli taraflarında fütuhata başlamasındaki temel sebep yeni topraklar elde etmek, gaza ve cihatta bulunmaktır. Fakat bu fethedilen toprakların elde tutulabilmesi için bu topraklara Müslüman ahalinin nakli gerekmektedir. Bu maksatla, Balkanlar'a Anadolu'dan Türk konar-göçerleri sevk edilmiş ve bu toprakların

⁵⁷ L. Armağan, “Osmanlı Devleti'nde Konar-Göçerler”, **Osmanlı IV**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.142-143.

⁵⁸ İ. Şahin, “Göçebeler”, **Osmanlı IV**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.134.

⁵⁹ Bu görevlilerin yetki ve görevleri hakkında geniş bilgi için bkz. O. Sakin, **Anadolu'da Türkmenler ve Yörükler**, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul 2006, s.67-69.

⁶⁰ Orhan Sakin, **a.g.e.**, s.70.

Türkleşmesi sağlanmışır. Rumeli'ye ilk iskân ise Orhan Gazi zamanında başlamış ve Osmanlı kaynaklarında “göçer evler” ya da “Kara Arap” olarak isimlendirilen Karesi halkından bir kesim Türk göçerleri 1357 yılında ilk önce Gelibolu yöresine ardından da Hayrabolu'ya yerleştirilmiştir. ⁶¹

Osmanlı fütuhatıyla beraber *sürgün* usulüyle de büyük bir hızla boş arazilere nüfus nakledilmiş ve kısa süre içinde Anadolu'nun çeşitli yerlerinden önemli miktarda nüfus iskân edilmiştir. ⁶² Rumeli'nin iskânı için Anadolu'dan sürülen göçebeler arasında bir takım Tatar aşiretleri de vardır. Bunlar içinde en önemlisi Çelebi Mehmet'in 1418 yılında Samsun'dan Bursa'ya geçerken İskilip civarında rastladığı ve durumlarını tahkik ederek Rumeli taraflarında Filipe'ye sürgün edilmesini uygun gördüğü aşiretlerdir. ⁶³

Avrupalı tarihçilere göre ise konar-göçer yani yürüklerin Rumeli'ye ilk geçişi I. Beyazıt zamanına tesadüf etmektedir. Hıristiyanların Türklerden korkarak firar etmesi neticesinde Saruhan civarından yürükler Serez havalisine ve Vardar Ovasına sürülmüştür. Yine ilk yürüklerin I. Beyazıt zamanında Lidya'dan Filibe havalisine sürüldüğü iddia edilmektedir. I. Beyazıt'ın Rumeli'nin iskânı ve bilhassa Türkleşmesi konusunda gayreti göz önünde bulundurulsa ilk amillerin bu devirde olması kuvvetle ihtimaldir. Nitekim Evliya Çelebi de I. Beyazıt'ın Dobruca'yı Bulgarlardan ve Ulaklardan aldıktan sonra buraları Karadeniz'in kuzeyinden naklettiği Tatarlar ve Anadolu'dan getirdiği Türk yürükler ile iskân ettiğini kaydeder. ⁶⁴

Sürgün yolu ile iskâna bir diğere örnek de Anadolu'dan Arnavutluk'a sürülen sipahilerdir. Henüz tam anlamıyla itaat altına alınamayan ve kısa süre sonra patlak verecek olan büyük bir isyan hareketi için kaynaşmaya başlayan Arnavutluk halkının teskini için Anadolu'nun muhtelif yerlerinden bu topraklara sürgün yoluyla sipahiler nakledilmiştir. ⁶⁵ Yine Trabzon'un fethinden sonra da sürgün yolu ile iskân gerçekleştirilmiştir. Trabzon'un 1461'de fethinden sonra iki ayrı yönde sürgün hareketi gerçekleşmiştir. İlk olarak Trabzon civarındaki Amasya, Çorum, Tokat, Samsun, Bafra

⁶¹ Y. Halaçoğlu, “Kolonizasyon...”, s.582.

⁶² Ö. L. Barkan, “Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu olarak Sürgünler”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, C.15, S.1-4, 1953, s.209.

⁶³ M. T. Gökbilgin, **Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fâtiḥân**, İşaret Yayınları, İstanbul 2008, s.16.

⁶⁴ Evliya Çelebi Seyahatnamesinden nakleden, M. T. Gökbilgin, **a.g.e.**, s.13-15.

⁶⁵ Ö. L. Barkan, “Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon...”, s.214-115.

gibi Türk-İslam şehirlerinden yapılan halk sürgünleri vasıtasıyla buralara iskân gerçekleştirilmiş ve memleketin tımarlarından bir kısmı özellikle Arnavutluk'dan sürülmüş olan sipahilere dağıtılmıştır. İkinci iskân yönü ise bunun tam aksi yönüne doğru gerçekleşmiş ve özellikle Trabzon ahalisinden büyük bir kısmı İstanbul'a sevk edilerek eski Hıristiyan sipahilerinden büyük bir çoğunluğu Rumeli'ye sürülmüştür.⁶⁶

Bir başka iskân metodu da vakıflar ve temlikler yolu ile yapılmıştır. Vakıflar yoluyla büyük külliye inşâ edilmiş, sosyal imkânlar yönünden tamamlanmış olan yerlerin çevreden gelen halkla doldurulmasına ve çevresinde mahalleler kurmak suretiyle teşkilatlanmasına fırsat vermiştir.⁶⁷

1.2.2. XVII. Ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nin İskân Siyasetindeki Değişmeler

Esasında, XVI. yüzyılda ve XVII. yüzyıla girerken göçerlerin ve yerleşik köylülerin yaşam biçiminin birbirine çok yakın olduğu görülmektedir. Anadolu'nun Akdeniz kıyılarında yaşayan kentli ve köylüler, her yıl Toros Dağlarındaki yaylalara çıkarlar, diğer taraftan birçok göçebe aşiret de tarımla uğraşırlardı. Hatta Çukurova'da ticarî ürün olan pamuk dahi yetiştiren aşiretler vardı.⁶⁸ Fakat XVI. yüzyılın sonlarına doğru devletin etkinliğini kaybetmeye başlaması ve uzun süren savaflara girilmesi, devletin iskân siyasetinde değişmeler yapmasını zorunlu hale getirmiştir. Nitekim özellikle XVII. yüzyıldan itibaren başlayan iç karışıklıklar ve uzun yıllar devam eden savafların ortaya çıkardığı iktisadî buhranın halk üzerinde meydana getirdiği baskı, onların topraklarını bırakarak kendileri için daha emniyetli olduğunu düşündüğü yerlerle göç etmelerine sebep olmuştur. Böylece pek çok meskûn yer boş kalmış ve harap olmuştur.⁶⁹

Osmanlı Devleti'nin iskân siyasetinin temeli, harap ve sahipsiz vaziyette olan yerlere aşiretleri yerleştirmek suretiyle buraları yeniden ziraata açmak ve şenlendirmek üzerine kurulmuştur.⁷⁰ Osmanlı İmparatorluğunda XVI. Yüzyıldan başlayarak XVIII. yüzyılda artan mekânsal hareketlilik, devletin sosyo-ekonomik yapısına oldukça büyük

⁶⁶ Geniş bilgi için bkz. Ö. L. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon...", s.217-218.

⁶⁷ Y. Halaçoğlu, "Kolonizasyon...", s.583

⁶⁸ S. Faroqhi, **Osmanlı'da Kentler ve Kentliler**, (çev: Neyyir Kalaycıoğlu), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2004, s.329.

⁶⁹ Y. Halaçoğlu, "Kolonizasyon...", s.584.

⁷⁰ K. Daşcıoğlu, **a.g.e.**, s.60.

bir zarar vermiştir. Devlet tarafından alınan bütün tedbirlere rağmen reaya yerini yurdunu terk etmeye başlamış ve taşranın durumu kötüye gitmiştir. Bu göçlerin belli başlı sebepleri vardır. Bunlar;

- a) Eşkîyalık hareketlerinin devlet merkezi olan İstanbul'dan başka Anadolu'nun pek çok yerinde önlenemez bir hal alması ve reayanın çare olarak İstanbul'a göç etmeye başlaması,
- b) Özellikle ehl-i şer arasına rüşvetin artması, kadı ve naib gibi devlet memurlarının reayanın haklarını gözetememesi,
- c) Ayanlar arasında baş gösteren mücadelenin halka sirayet etmesi ve bir tarafı tutmak zorunda hisseden halktan, yenilgiye uğrayan tarafın yerini yurdunu terk etmeye kendini mecbur hissetmesi,
- d) Klasik Osmanlı düzeninin iktisadî yapısının bozulmasının bir neticesi olarak ağır vergilerin halkı bezdirmesi ve ekonomik baskı altında ezilen halkın topraklarını satmaya mecbur olması.⁷¹

Bu yüzyılda göçler daha ziyade İstanbul, Edirne, Bursa gibi şehirlere olmuştur. Bunun sebebi ise, bu şehir sakinlerinin vergiden muaf olmasıdır. Devlet göçleri önlemek maksadıyla bazı tedbirler almıştır. Bunlar;

- a) Yerini terk eden ya da terk etmeye teşebbüs edenler yakalanacak ve yalnız iseler habsolunacaklar,
- b) Gizlice kaçan kişiler tespit edilip yakalandıktan sonra hangi köy ya da kasabada yaşıyorsa oraya tekrar gönderilip subaşılar teslim edilecekler,
- c) Kişiler eski yerlerine gönderildikten sonra başka kişilerin göçme teşebbüsünde bulunmasına caydırıcı emsal olması maksadıyla bu kişiler hapsedilecek ve cezalandırılacaklar.⁷²

Osmanlı idarecileri göçebelerin göç yollarını düzenlemek, onların geçimlerini ve güvenliğini sağlamak için birçok sorun yaşamasına rağmen, XVIII. yüzyıla kadar kapsamlı bir yerleştirme politikası uygulanmamıştır. Bu yüzyıldan önce devletin aşiretleri yerleştirme politikası sınırlıydı. Bunlar, Balkanlar'da yeni fethedilen

⁷¹ Y. Özkaya, "Osmanlı İmparatorluğunda XVIII. Yüzyılda Göç Sorunu", **AÜDTCF, Tarih Araştırmaları Dergisi .XIV**, S.25, Ankara 1982, s.171-172.

⁷² Y. Özkaya, **18. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı**, Kültür Bakanlığı, Ankara 1985, s.159.

topraklara yerleştirme veya yeniden yerleşime açma, sınır boylarına göçebelere yerleştirerek sınır güvenliğini sağlama, huzursuzluğa sebep olan aşiretleri cezalandırma ve toprağı terk eden yerleşikleri tekrar yerleştirmeydi.⁷³

1.2.3. XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İskân Siyasetindeki Değişmeler ve Muhaciri İskân Siyaseti

XIX. yüzyıl ortalarından itibaren Osmanlı Devleti'nin yaşadığı en önemli sosyal hadiselerden biri muhacir göçleri ve onların iskânı meselesidir. 1492 yılında İspanya topraklarını terk etmek zorunda kalan 200.000 civarında Yahudi'nin yaklaşık olarak yarısının Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmesinin ardından ilk büyük göç dalgasını, 1771 senesinde Kırım'ın Ruslar tarafından işgal edilmesiyle, Kırım halkının bir kısmı Rus, bir kısmı da Osmanlı tarafına ayrılmıştır. Osmanlı tarafında olan ahalinin önemli bir kısmı, işgal ordularından korkarak Kırım'ın dağlık bölgelerine kaçmak zorunda kaldılar. 1774 Kaynarca Antlaşması ile Ruslar, Kerç ve Yenikapı gibi Kırım'ın önemli yerleri, Azak'ın tarafsız bölgelerini, Kabartay, Buğ ile Dinyeper nehirleri arasındaki kısmı ele geçirdiler. Bunun neticesinde Kırım ve havalisinden Osmanlı topraklarına göçler başladı.⁷⁴ Bu işkalin en önemli mağdurları Ruslar tarafından toprakları işgal edilen ve ülkesini terk etmek zorunda bırakılan 80.000 Kırım Tatar'ıdır. Bu, Osmanlı topraklarına yapılan ilk büyük Müslüman göçü olmuştur. Nitekim Ruslar, 1783'de Kırım'ı ilhak ettikten sonra Kırım'ı Tatarlarından temizlemeye ve yerlerine Hıristiyan gruplar yerleştirmeye başlamıştı. İlk önce Kırım'ın mahalli idaresinde söz sahibi olan mirza ve diğer şahıslar, ardından Geray Hanedanı'nın üyelerinden geride kalanlar yarımadadan çıkartılarak Osmanlı topraklarına sürgün edildi. Kendi geleceklerinden endişe eden başka Kırım Tatarlar da bu gruplara kendi rızalarıyla katıldılar. Böylece Kırım'dan Osmanlı topraklarına kitle göçleri başlamış oldu. Bu süreç, 1780'den 1800 senesine kadar sürecektir. Bu süreçte Kırım, Kazan, Kafkasya, Özi Havalisinden Osmanlı topraklarına sığınan muhacirlerin sayısının 300 bin ile 500 bin arasında olduğu tahmin edilmektedir.⁷⁵ Bilahare bu göçler yaklaşık 150 yıl boyunca bazen azalsa da neredeyse kesintisiz olarak devam etmiştir. Göçler kimi zaman aralıklı

⁷³ R. Kasaba, **a.g.e.**, s.38.

⁷⁴ A. C. Eren, **a.g.e.**, s.32.

⁷⁵ A. C. Eren, **a.g.e.**, s.32-33.

ve küçük gruplar halinde olsa da kimi zaman da büyük kitleler halinde olmuştur.⁷⁶ Mesela, 1784 yılından sonra biraz azalmıştır. Ancak 1812 Osmanlı Rus Savaşı'nın ardından hızlanarak 1853-1856 Kırım Şavaşı'ndan itibaren süreklilik ve hız kazanmıştır.⁷⁷

Tabii olarak Osmanlı topraklarına sadece Kırımlılar göçmüş değildir. XIX. Yüzyılın başından itibaren Rusların Karadeniz'in kuzey-batısı ve kuzey-doğusuna yayıldıkça buralardaki topraklardan da Osmanlı topraklarına göç olmuştur. Bu süreçlerde Osmanlının politik yaklaşımının önemli olduğu hatırlanmalıdır. Belki de Ahmet Cevdet Paşa'nın tarifıyla "İnsanlığın son adası"na göçlere politik bakmaktan öte anlamlar yüklemektedir. Romanya, Bulgaristan, Batum, Kafkasya, Bosna gibi yerlerden Osmanlı topraklarına göçün hızlandığı 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı zamanında Osmanlı tahtında olan II. Abdülhamid'in, Müslümanların halifesi olarak muhacirlere kucak açması daha önceki Osmanlı sultanlarının politik devamı olarak kabul edilebilir. Şunu ilave etmek gerekir ki, Osmanlıların muhacirlere yardım ve destek politikaları sadece hilafetin bir gereği olmaktan daha geniş anlamlar taşıyor olması ile ilgili olmalıdır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Osmanlının yardım ettiği muhacirler sadece Müslümanlar değildi. Şunu da hatırlak gerekir ki, muhacirler daima Osmanlıya yük ve külfet değillerdir. Muhacirler arasın ferdi olarak marifet hünerleri ile Osmanlıya önemli hizmetleri olanlar olduğu gibi sosyo-ekonomik hayatlarıyla önemli katkıları olan topluluklar da olmuştur. Çerkesler gibi. II. Abdülhamid'in gelen muhacirlere önem vermesinin sebepleri arasında muhacirlerin sağlayacağı iş gücüne dikkat çekmek gerekir. Zira Anadolu'da ve güneyde boş arazilerinin ekonomiye kazandırılması amacı da güdülmüştür.⁷⁸ Bu sayede gelen muhacirler tüketici bir grup olmamış ve uzun vadede üretici bir grup haline gelmiştir. Osmanlı Devleti muhaciri iskân politikasındaki ilk hedefi olan boş arazileri değerlendirmek ve tarıma elverişli hale getirmek maksadıyla, muhacirlere büyük araziler vermiş ve bir bakıma göçe teşvik etmiştir. İlk muhaciri iskân bölgeleri, Bursa, Adapazarı, Aydın, İzmir, Çukurova, Bafra ve Çarşamba ovalarının olması da bu politikanın bir sonucudur. İlerleyen yıllarda muhacir sayısının fazla

⁷⁶ H. Kırımlı, **Türkiye'deki Kırım Tatar ve Nogay Köy Yerleşimleri**, Türk Vakfı Yurt Yayınları, Ankara 2012, s.10.

⁷⁷ A. Akgündüz, "Osmanlı İmparatorluğu ve Dış Göçler 1783-1912", **Toplum ve Bilim Dergisi**, S.80, Bahar 1939, s.145.

⁷⁸ A. Pul, "1877-78 "Osmanlı-Rus Savaşı Sonrasında Beykoz'da Muhacirler İçin İskân Yeri Çalışmaları", **Tarih Okulu Dergisi**, VI, S.15, Eylül 2013, s.161.

olmasından ötürü, Ankara, Konya, Kayseri ve Halep ve civarına da muhacir iskânı olmuştur.⁷⁹ Kısaca, 1853-1856 Kırım Harbi'nden galip olarak çıkması sonrasında yaşanan kitle göçleri, devletin göç olayına bakışını değiştirmiş, kalıcı ve kapsamlı tedbirler almasına sebep olmuştur. Zira artık göçler sınır boylarında yada payitahttan uzak bölgelerde mevzi niteliğinde değil, kitlesel ve Anadolu içlerine uzanacak kadar büyük boyutta ve yoğunlukta olmuştur.⁸⁰

1.2.4. Muhacir İskânı İle İlgili Kurumlar

XVIII. yüzyıl sonları ile başlayan ve belli aralıklarla devam eden muhacir göçlerinde, muhacirlerle ilgilenecek ve onların iskânın sağlayacak kuruluşların olmaması sebebiyle önemli güçlüklerle karşılaşmıştır. İlk başlarda muhacir işleri ile mahallî-ıdarî birimler ilgilenmiş ve merkezden gelen talimatlar doğrultusunda düzenlemeler yapılmıştır.⁸¹ Tanzimat'a kadar muhacir meselesi ile Osmanlı Devleti karşılaştığında, zaman zaman çıkarılan talimatlara göre muhacirlerin yerleştirilmesi sağlanmış, devlet yetkililerine başvurmaları ile de kendilerine gerekli yardımlara yapılmıştır. Tanzimat'la beraber muhacirlerle ilgili meseleler gerek İstanbul gerekse diğer vilayetlerde yerel belediye örgütleri tarafından yürütülecektir. Muhacirlerle ilgi işlerin yürütülmesinde İstanbul'un diğer vilayetlerden daha düzenli olduğu da ifade edilebilir. Pekâlâ, İstanbul'da sadece işi muhacirler olmasa da “*Şehremaneti*” denilen bir bir kuruluş bulunmaktaydı. Bu konuda en önemli adım 3 Mayıs 1856'da çıkartılan talimatname olmuştur. Muhtemelen bir fermanla yayınlanan talimatname “*Muhâcîrin İskân Talimatnamesi*” olarak isimlendirilmiştir. Bu talimatname, Kırım ve Kafkasya'dan Karadeniz'in kuzey yolu üzerinden gelen muhacirlerin giriş yeri olması ile Silistre valisine gönderilmiştir.⁸² Talimatname gereğince, Osmanlı topraklarına göç eden Kırım, Kafkas ve diğer Müslümanlar ile Gayrimüslim muhacirleri belli bir talimât üzerine iskân edilecekti. Kırım ve Kafkasya'dan gelen muhacirlerin yerleştirilmesinde

⁷⁹ S. Erkan, “XIX. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti'nin Muhacirleri İskân Politikasına Yabancı Ülkelerin Müdahaleleri”, **Osmanlı IV**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.

⁸⁰ G. Çelik, *a.g.m.*, s.99.

⁸¹ A. Saydam, **Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2010, s.168.

⁸² F. Kocacık, “*Balkanlar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler (1878-90)*”, **Osmanlı Araştırmaları Dergisi**, S.1, İstanbul 1980, s.157-158,

uyguladığı esasları ihtiva eden “*Muhâcîrin İskân Talimatnamesi*”, Osmanlı Devletine ait, Rumeli’ye yapılan büyük kitle göçün neticesinde ortaya çıkmıştır denilebilir.⁸³

Fakat ilerleyen zamanlarda merkezde Çerkes ve Nogay muhacirlerinin sayısının artmaya başlaması üzerine, muhacirlerle ilgilenecek hususî bir teşkilatın kurulması mecburî bir hal aldı. Bu amaçla 2 Ocak 1860 senesinde Trabzon Valisi Hafız Ali Paşa başkanlığında bir “*Muhacirin Komisyonu*”nun kurulması karara bağlanmıştır. Komisyonun kurulması ile ilgili yayınlanan nizâmnamenin on beşinci maddesinde; Çerkes, Tatar ve Nogayların çoğunluğunun Adana, Halep, Suriye ve Konya’ya sevk edilmesi, aynı zamanda Zor Sancağının da iskân için uygun olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca Varna ve Selanik’te olup da buralara iskân edilecek olan muhacirlerin Antalya, Silifke, Mersin, İskenderun, Trablusşam, Akka ve Hayfa limanlarına gönderilecekleri belirtilmiştir.⁸⁴ Nizânameye göre gelen muhacirlerin yerleştirildikleri yerler bu defa sadece Rumeli ile sınırlı kalmamış Halep ve civarı da dâhil Anadolu’nun geniş toprakları olmuştur. Muhacir meseleleri ile ilgilenen bir komisyonun kurulması ihtiyacı, devletin bu konuda içinde bulunduğu sıkıntının büyüklüğünü göstermesi bakımından önemlidir. XIX. yüzyılın ikinci yarısı boyunca komisyonun sürekli olarak görev yapması, muhacir meselesinin daima gündemde anlamına da gelmektedir. Bu komisyon 1864 senesine kadar faaliyet göstermiş, bu sürede Osmanlı topraklarına gelen muhacirlerin iskân işleri büyük ölçüde tamamlanmıştır. Böylece komisyonun yapması gereken işlerde de azalmalar olmuştur.

1865 senesinde göçlerin tekrar başlamasıyla kurulan *Muhacir Komisyonu*, muhacirlerin huzur ve güven içinde yaşayabilmeleri için gerekli hukukî ve ekonomik imkânları hazırlamada önemli bir rol oynamıştır. Komisyon ilk olarak, muhtelif vilayetlerde işlenmemiş olan arazinin genel bir dökümünü yapmış ve muhacirleri yerleşmeleri için bu arazilere yönlendirmiştir. Muhacirlerin bu topraklar üzerinde tarım yapabilmesi için yük havanı ve tohum tedarik edilmiştir.⁸⁵ Fakat hükümet bunu yaparken ilk başta gelen kişilerden beklentisi tarım geliri elde etmek değildir. Daha

⁸³ Ö. Karataş, “19. Yüzyılda Balkanlarda Kafkas Muhâcîrlerinin İskânı”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, XII, S.2, Kış 2012, s.359.

⁸⁴ H. Bayraktar, “*Kırım Savaşı Sonrası Adana Eyaleti’ne Yapılan Nogay Göç ve İskânları (1856-1861)*”, **Bilig**, Bahar 2008, S.45, s.48.

⁸⁵ K. Karpat, **Osmanlı Modernleşmesi**, (çev: Akile Zorlu Durukan, Kaan Drukan), İmge Kitapevi, İkinci Baskı, Ankara 2008, s.130.

ziyade onların hayatlarını kazanabilmesi için vermişti. Bu sebeple ilk göçmen topluluklarına belli bir süreliğine vergi muafiyeti getirilmişti. Kısaca Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına gelen muhacirler, Osmanlı Devleti'nin benimsediği “*iskân politikası*”yla önce Karadeniz sahillerine yakın olan Rumeli ve Anadolu Vilayetlerine, Ege ve Akdeniz limanlarına, Konya ve Sivas gibi geniş arazisi bulunan yerlere yerleştirilmişlerdir. Bundan da anlaşılacağı üzere Osmanlı'nın iskân politikasındaki amaçlardan birisi, nüfusu az olan, geniş, boş, ormanlık ve verimli devlet arazilerinin tekrar şenlenmesini ve buralarda devlet otoritesini güçlendirmektir. Dolayısıyla hazinenin gelir kaynaklarına katkı da sağlanmış olacaktır.⁸⁶ Bundan başka Osmanlı Devleti, muhacirlerin iskân işlerini düzenlemek için Muhacir Komisyonu'na bağlı olarak Anadolu, Rumeli ve Suriye için üç ayrı *İskân Komisyonu* kurmuştur. Muhacirler, bu komisyonlar vasıtasıyla önceki zamanlardan daha düzenli çalışmalar yaparak mağduriyetlerin önü de alınmış olacaktır. Bu komisyonların muhacirleri yerleştirdiği yerler Sultan Abdülaziz tarafından özellikle sultana mahsus olan emlak olarak değerlendirilmiştir. Nitekim İstanbul, Rumeli, Anadolu ve Halep ve civarı gibi Osmanlı topraklarında Abdülaziz tarafından tahsis edilen yerlere “*emlak-ı şâhâne*” denilmektedir.⁸⁷

Muhacirini İskân Komisyonu, 9 Mart 1875 tarihinde lağvedilene kadar önemli görevler yapmıştır. 1 Mayıs 1877 senesinde ise muhacir meselesinin azalmaya başladığı düşünülen görev tekrar *Şehremaneti*'ne devredilmiştir.⁸⁸ Fakat 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında beklenmeyen bir şekilde tekrar muhacir göçlerinin başlamasıyla *Şehremaneti* ve *Zaptiye Nezareti* gibi birimlerle, muhacir işlerini yürütemeyeceğini anlayan Osmanlı Devleti, yeni yapılanmalar içine girmek zorunda kalmıştır. Bunun için ilk etapta üç ayrı komisyon kurulmuştur. Bunlar, *Umum Muhacirin Komisyonu*, *Muhacirin-i Encümen-i Âli* ve *İdare-i Umûmiye-i Muhacirin Komisyonu*'dur. Fakat zamanla bu üç kurumun yaptığı işlerin aynı olduğunu ve ayrı ayrı kurumlar olmasının hazineye külfet getirdiğini düşünülen bu üç kurumu bir isim altında birleştirmeyi ya da bunları ortadan kaldırarak tüm işlerin tek bir yerden yürütüldüğü bir kurumun

⁸⁶ Ö. Karataş, *a.g.m.*, s.358.

⁸⁷ S. M. Bilge, **Osmanlı Çağı'nda Kafkasya 1454-1829**, Kitapevi Yayınları, İstanbul 2015, s.603.

⁸⁸ M. Demirtaş, “*Kırım Savaşı ve 93 Harbi Sürecinde Osmanlı Memleketine Gelen Muhacirlerin Sevk ve İskânı*”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi** S.41, Erzurum 2009, s.216-217.

oluşturulması gerektiği fikrinde karar kılınmıştır. Dolayısıyla bütün işlerin yürütüldüğü komisyon *Umûm Muhacirin Komisyonu* adıyla daha önceki komisyona benzer olarak kurulmuşsa da yapısı, yetkileri ve faaliyet alanı daha muhtevalı olmak üzere hayata geçirilmiştir.⁸⁹ Bu komisyon 1878 senesinde II. Abdülhamid'in başkanlığında Yıldız Sarayı'nda kurulmuştur. Komisyonun kısaca görevi; görevi iskân ve iaşe işleri ile ilgili meselelerde karar almak, muhacirlerin sevkleri esnasında iskân mahallerini tesbit etmektir. Denilebilir. Bu komisyon da 1894 senesinde kaldırılmış ve muhacir işleri Dâhiliye Nezareti ve Şehremaneti tarafından yürütülmeye devam etmiştir. Fakat 1897 senesinde Osmanlı-Yunan Savaşı'nın çıkması ve Balkanlar'dan tekrar muhacirlerin gelmeye başlamasıyla yeniden bir muhacir komisyonu kurulması zorunluluğu ortaya çıkmış ve Padişahın başkanlığında "*Muhacirin Komisyonu Ali*"si tesis edilmiştir.⁹⁰ Yukardaki bilgilerden şöyle bir sonuç çıkarabiliriz. Osmanlı Devlet yetkilileri muhacirlerle ilgili meseleleri daima bir devlet meselesi gördüğü için dâhili kurumlarla yürütmektedir. Fakat ortaya çıkan olağanüstü şartlarda da daha pratik davranmak maksadıyla geçici de olsa özel kurmlar yapmaktan kaçınmamışlardır.

1.3. Osmanlı Topraklarına Kırım ve Kafkasya'dan Yapılan Göçler

1.3.1. Göçlerin Sebepleri

Kırım-Kafkas göçlerinin sebeplerinin sebeplerini iki başlıkta ifade edebiliriz: Rusların, millet olma sürecine girmesi ile Karadeniz'in kuzeyinde yayılmaya başlaması ve bu bölgedeki Müslümanları göçe mecbur etmesidir.

1.3.1.1. Osmanlı-Rus Savaşları

Göçlerin birinci sebebi olarak kabul ettiğimiz, Rusların, millet olma sürecine girmesi ile Karadeniz'in kuzeyinde yayılmaya başlamasının kısaca gelişimi şöyle izah edilebilir. Ruslar dokuzuncu asırda destan dönemlerini yaşadktan sonra millet olma süreci yaşamaya başlamışlardır. Bu süreçte başta Türkler olmak üzere çeşitli kavimlerle münasbetleri daha ziyade Rusların bölgede güçlü toplumların etkisinde kalmışlar veya hâkimiyetlerine boyun eğmişlerdir. Rusların "*Sıcak Denizlere Uzanma*" emelleriye yeni

⁸⁹ Komisyonun yürüttüğü işler, görevliler ve mali kaynakları gibi konular hakkında geniş bilgi için bkz. U. Erdem, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Muhacir Komisyonları ve Faaliyetleri (1860-1923)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2018, s.101-102.

⁹⁰ S. Erkan, **Kırım ve Kafkas Göçleri**, Karadeniz Teknik Üniversitesi Kafkasya ve Orta Asya Ülkeleri Uygulama ve Araştırma Merkezi, Trabzon 1996, s.118.

topraklar kazanarak büyük ve güçlü devlet olma süreçleri devam etmiştir. Bu süreçte ilk Osmanlı Rus münasebetleri diplomatik olarak III. İvan zamanına tesadüf etmektedir. Rus tüccarlarının, 1475 tarihinden sonra Osmanlı Devleti'nin elinde bulunan Kırım'daki Ceneviz kolonilerinde ve Azak Şehrinde alış-veriş yapmaları, ticarî ilişkilerin başlangıcı olarak kabul edilir. Diplomatik ilişkilerin başlangıcı ise, Kırım Hanı Mengligerey'in girişimleri ile olmuştur. Kırım Hanı öncesinde, Moskova'nın Altınorda hâkimiyetinden çıkması konusunda Rusya'ya yardımlarda bulunmuştur. Bu defa kendisi, dostu olarak gördüğü III. İvan ile Osmanlı padişahı II. Beyazıt arasındaki münasebetlerin tesisinde rol almıştır.⁹¹

Osmanlı Devleti, XVI. Yüzyıl ortalarına gelindiğinde, bir cihan devleti konumuna gelmişti. Batıda, Orta Avrupa ve Akdeniz'de Kutsal Roma İmparatorluğu ile yapmış olduğu mücadeleyi kazanmıştı. Bununla beraber Osmanlı Devleti, Doğu'da, Orta Asya'da ve Hint Okyanusu'nda Sumatra'ya kadar yayılan geniş bir sahada etkinliğini koruyordu. Fakat özellikle Altın Orda Devleti'nin çöküş ile beraber, Doğu Avrupa'da hâkim bir devletin yerine, Kırım, Kazan Hanlığı, Litvanya, Moskova Büyük Knezlikleri gibi birbiri ile sürekli rekabet halinde olan muhtelif siyasî güçler ortaya çıkmıştır. Söz konusu güçler arasındaki dengenin Moskova lehine bozulması ve Moskov Çarlığının Hazar Denizine, Kafkas bölgesine ve Karadeniz'e doğru genişlemesi üzerine Osmanlı Devleti kuzeyde Rus tehdidi ile karşı karşıya kaldı.⁹²

Moskova knezliğinin 1522'de Kazan'ı ve 1556'da Astarhan'ı işgal etmesi ile Ruslar Hazar Denizine kadar bütün Volga bölgesini kontrol altına almıştır. Bunun sonucunda Rus nüfuzu Kuzey Kafkasya'da kendini göstermeye başlamıştı. Kazan ve Astarha'nın düşüşü, sadece Rus imparatorluğunun başlangıcı değil, Osmanlı Devleti için de Rus sorununun ortaya çıkışı ve Avrupa ile İran cephesinden başka yeni bir cephenin açılması anlamına gelmektedir.⁹³ Diğer taraftan bu iki bölgenin zapt edilmesi, Ruslar'ın Terek taraflarına kadar ilerleyerek Osmanlı topraklarına yaklaşması ve ayrıca Türkistan'dan gelen tüccarlara ve hacılara Astarhan yollarının kapatılması, Osmanlı

⁹¹ İki devlet arasındaki ilişkilerin tesisi hakkında geniş bilgi için bkz. A. N. Kurat, **Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987, s.117-120.

⁹² H. İnalçık, "*Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)*", **Bellekten XII**, S.46, Ankara 1948, s.349-352.

⁹³ M. Budak, "*Kafkasya ve Osmanlı (XVI-XX. Yüzyıllar)*", **Osmanlı I**, Ankara 1999, s.594.

Devleti'nde ciddi endişelere sebep olmuştur. Nihayet 1569 yılında “*Ejderhan Seferi*” olarak bilinen ilk Türk-Rus çatışması meydana gelmiştir.⁹⁴

Astarhan'ın ele geçirilmesiyle İpek Yolu'nun bir kısmı Rusya'nın eline geçmiş oldu. Böylece Kırım üzerindeki Türk varlığı arasına giren Rusya, daha geniş coğrafyalar üzerinde etkinliğini hissettirmeye başladı. İlk zamanlar Osmanlı Devleti, ortaya çıkan Rus tehdidi ile çok fazla ilgilenmese de Ruslar uzun yıllar bu topraklar üzerinden politika geliştirmiştir. Osmanlı Devleti'nin Ruslarla olan ilk ciddi münasebeti I. Petro zamanı ile başlamıştır. Petro döneminde 1700'de Azak Kalesini alması ile Ruslar Karadeniz'e ilk adımını atmış oldu.⁹⁵

II. Petro zamanından itibaren Kırım, Rusya'nın güneye inme politikasının öncelikli bölgesi olmuştur. II. Katerina'nın sırasıyla önce Karadeniz ve Hazar Denizi'ni, ardından bu iki denizi Baltık Denizi ile birleştirmesi ve Çin, Doğu Hindistan ticaretinin Volga Havzası üzerinden Avrupa'ya yönlendirmesi, Rusya'yı bölgenin diğer devletlerine karşı daha güçlü bir hale getirmiştir. Neticede Rusya bu amaç doğrultusunda ilk önce 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile Kırım Hanlığı'nı bağımsızlaştırmış, ardından hanlık içinde çıkan kavgaları fırsat bilerek, 1783'de Kırım'ı ilhak etmiştir.⁹⁶ 19 Nisan 1783 tarihinde Çaçire II. Katerina yayınladığı bir manifesto ile Kırım Hanlığı'nın ortadan kalktığını ve topraklarının Rus İmparatorluğu tarafından ilhak edildiğini ilan etti.⁹⁷

XIX. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'nin aksine Rusya, Kafkasya'da oldukça aktifti. Bilhassa 1801'de Gürcistan'ın ilhak edilmesi ile Rusya, Kafkasya'ya kesin bir şekilde yerleşmiş oldu. Ruslar'ın Kafkasya'daki hedefi ise doğuda Hazar Denizi, güneyde Aras nehri boyunca ilerlemektir. Devam eden on yıl boyunca da Güney Kafkasya'daki üstünlüğünü büyük oranda tamamlamış ve Karadeniz'den Hazar Denizine kadar ilerlemiş oldu. 1801-1806 yılları arasında Osmanlı Devleti, Rusya'nın bu yayılma politikası ile ilgilenmedi ve Rusya uzun vadede bu politikasının bir kısmını

⁹⁴ A. N. Kurat, **Türkiye ve Rusya, XIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011, s.5.

⁹⁵ J. Akyüz Orat, N. Oran Arslan, M. Tanrıverdi, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kafkas Göçleri (1828-1943)**, Kars 2011, s.31-32.

⁹⁶ H. Çapraz, “*XIX. Yüzyılda Çarlık Rusyasının Kırım Politikası*” **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, S.11, Güz 2006, s.58.

⁹⁷ H. Kırımlı, **Kırım Tatarlarında Millî Kimlik ve Millî Hareketler (1905-1916)**, Türk Tarih Kurumu Basınmevi, Ankara 1996, s.6.

gerçekleştirmiş oldu. Rusya'nın Kuzey Kafkasya'daki ileri hareketinin Ahıska, Çıldır ve Kars taraflarına sığraması ise Osmanlı'yı bir takım tedbirler almaya mecbur bıraktı. Özellikle Ruslar'ın Faş kalesini ele geçirmesi, Osmanlı Devleti için stratejik bir yer olan kuzeydeki Sohum'u tehlikeye düşürmüştü. Bu tehlike karşısında Osmanlı Devleti, Trabzon, Batum ve Sohum sahillerini donanma ile korumak zorunda kaldı.

XIX. yüzyıl başlarında Kafkasya; Osmanlı Devleti, Rusya ve İran arasında şiddetli bir nüfuz mücadelesinin yaşandığı saha oldu. Bu mücadelede uzun vadede kazanan ise Rusya oldu. İran, Gülistan ve *Türkmençay Antlaşmaları* ile Aras Nehri'nin kuzeyindeki haklarından vazgeçti. Kısa bir süre sonra, Osmanlı Devleti de, Edirne Antlaşması'nın dördüncü maddesi gereği, Kafkasya üzerinde hiçbir hakkının kalmadığını kabul etmek zorunda kaldı.⁹⁸ Fakat Kuzey Kafkasya halkları hiçbir şekilde kendilerine sorulmadan ve kendilerinin temsil edilmediği bir müzakere sonrası imzalana antlaşma şartlarını kabul etmediler ve bu uğurda gerekirse bir cihat yapacaklarını ilan ettiler. Bu cihat kararının önderliğini ise sırasıyla *İmam Muhammed (1829-1832)*, *İmam Hamza (1832-1834)* ve *İmam Şamil (1834-1859)* üstlendi.⁹⁹ Özellikle İmam Şamil önderliğinde yürütülen hareket Rusların uzun vadede Kafkas topraklarına hâkim olmasını engellemiş fakat tamamen ortadan kaldıramamıştır.

Kısaca denebilir ki XIX. yüzyılda Osmanlı topraklarına Kırım-Kafkas göçlerinin bir kitle göçüne dönüşmesi, 1853-1856 Kırım Savaşı sonucunda olmuşsa da Rus güçlerinin Kırım Müslümanlarını Osmanlı topraklarına sürmeleri ya da kendi topraklarından çıkarmak istemeleri XVIII. yüzyıla kadar uzanır. 1787-1792, 1806-1812, 1828-1829, 1853-1856 ve 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşları bu göç hareketlerinin yoğunlaştığı dönem olmuştur.¹⁰⁰ Özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşından sonra Ayastefanos Anlaşması ile Rusya'nın sınırları Karadeniz'den Makedonya'ya ve Tuna'dan Ege'ye uzanan bir Bulgar Prensiği kurarak Osmanlı'nın Avrupa ile olan kara irtibatını tamamen ortadan kaldırmak istemiştir.¹⁰¹ Bunun bir anlamı da daha önceden

⁹⁸ A. Saydam, "*Soykırımdan Kaçış: Cebel-i Elsineden Memâlik-i Mahrûsata*", **1864 Kafkas Tehciri, Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün**, Balkar/Ircica/İstanbul, s.75.

⁹⁹ Abdullah Saydam, *a.g.m.*, s.75.

¹⁰⁰ B. G. Williams, "*Hijra and Forced Migration from Nineteenth Century Russia to the Ottoman Empire*", **Cahiers du monde russe (online)**, 41/1, 2000, Online since 15 January 2007, Connection on 17 March 2017, URL: <http://monderusse.revues.org/29>. s.81-82. (79-108.

¹⁰¹ F.A. Yasamee, **Abdülhamid'in Dış Politikası**, (çev. Yusuf Selman İnanç), Kronik Yayınları, İstanbul 2018, s.81-82.

Tuna Vilayetlerine iskân edilen muhacirlerin bölgeden çıkarılması anlamına gelmekteydi.

1.3.1.2. Rusya'nın Müslüman Halkı Göçe Zorlaması

XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Rusya egemenliğine giren topraklardan başlayan göçlerin ikinci sebebi Müslüman halkın göçe zorlanmasıdır. Ruslar Kafkasya ve Karadeniz'e doğru genişledikçe burada bulunan halka baskı kurma politikaları çok yönlüdür. Bu politikanın ana hatlarını, Rus olmayan halkları Ruslaştırmak, topraklarını ellerinden almak suretiyle yoksullaştırmak, sürgün ve katletmek ki, bu sürgünlerin hemen tamamı Müslüman halkın Osmanlı topraklarına geçmesi ile sonuçlanmıştır. Diğer taraftan idarecilerin yetkilerini ellerinden almak da ilave edimelidir.¹⁰² Bununla beraber Rusya, Müslüman halkın geçim kaynağı olan hayvanlarını da gasp ve katlediyordu. Mesela, 1853-1856 Kırım Savaşı'ndan sonra Ruslar, Çerkes Köyü Sunneh'in ele geçirdikten sonra 6000 büyükbaş hayvana el koymuşlardı. Bu esnada Çerkes liderler, Kafkasya ile iletişimlerinin yeniden kurulabilmesi için Osmanlı Devleti'nden yardım istemişler, bu yardım talebinin ardından Kertch'de bulunan Osmanlı birlikleri Ömer Paşa'nın kuvvetlerini desteklemek amacıyla Kafkasya'ya doğru harekete geçmişlerdi.¹⁰³ Müslümanların sürgünleri 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sonrasında zirveye ulaşmıştır denilebilir.

1.3.1.2.1. Asimile Faaliyetleri

1783 yılında Rusların Kırım'ı ilhak etmesinden sonra Rus idaresi birçok yeni uygulamasından birisi de yerli halkı asimile faaliyetidir. Asimile faaliyetleri genel olarak ya Kırım toprakları üzerinde iskân ve idarî düzenlemeler ya da Hıristiyanlaştırma şeklindedir. Rusların, Kırım toprakları içinde idarî düzenlemeleri ve iskânı kısaca şöyle yürütülmüştür. Kırım'ın 1784'de ilhakının ardından Kırım üzerinde hâkimiyetlerini genişletmek için geçici ikili bir idare kurdu. Ardından kurulan mahalli idarede Kırım Tatar varlığın son verildi ve tam Rus idarî sistemi tatbik edildi. 13 Şubat 1784 tarihinde Kırım, Taman ve yarımada haricindeki arazileri içine alan "*Tavrida Oblastı*" adı ile vilayet kuruldu ve bu vilayetler yedi kazadan oluşmaktaydı. Bunlar; Akmescid,

¹⁰² S. Erkan, **Kırım ve Kafkas Göçleri**, Karadeniz Teknik Üniversitesi Kafkasya ve Orta Asya Ülkeleri Uygulama ve Araştırma Merkezi, Trabzon 1996, s.25.

¹⁰³ *Times*, 23 May 1856, p.10. The Times Digital Archive, <http://tinyurl.galegroup.com/tinyurl/8XDxb0>. Accessed 8 Dec. 2018.

Gözleve-Kezlev, Or, Eskikırım, Melitopol, Fanagoriya ve Dnyeprovsk'dir. Yeni kazalar Kırım ve Kırım Tatarlarıyla çok az etnik, dinî ve ekonomik münasebeti bulunan ya da hiç bulunmayan toprakları da Kırımla beraber içine almaktaydı. Bu uygulamadaki amaç geniş ve karmaşık bir idarî yapılanma içinde Kırım'ın varlığını yok etmektir.¹⁰⁴ Yine ilhak esnasında savaş esirleri ayrı tutulursa Kırım topraklarında hiçbir Rus halkı mevcut değildi. Buna rağmen Rus idarecileri Kırım'ı, askerî ve stratejik açıdan önemli bir koloni olarak görmemişler fakat Rus vatanının bölünmez bir parçası haline getirmeyi öncelemişlerdir. Bu amaçla ilhakı müteakip Kırım topraklarında, ülkeden kaçan veya Ruslar tarafından sürülenlere ait toprakların dışında kalan araziler, devlet mülkü olarak müsadere edildi. Müsadere edilen topraklarda ilan edilen bir *tezkere* ile “*iskân ve iktisat amacıyla arazi ihsan edilmesi*” şeklinde bir uygulama ile Rus ileri gelenleri arasında Kırım topraklarının parasız dağıtılmasının önü açılmıştır. Ayrıca Kırım'ın geri kalan geniş arazileri belli başlı devlet adamlarına satılmıştır.¹⁰⁵ XIX. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde ise Rus Hükümeti, emri altındaki sınır kolonilerini idarî ve coğrafi bölümlerinde etkin bir güç olmuştu. Mesela, Rus hükümeti ise 1856'dan sonra Osmanlı topraklarına göç eden bu Tatar muhacirlerinin yerine 75.000 kişilik Slavları yerleştirdi. Bundan sonra Kırım, yavaş yavaş Müslüman ahalisini kaybetmeye ve Slavlaşmaya yüz tutmuştu.¹⁰⁶

Rusların Hıristiyanlaştırma faaliyetlerinin serüveni de kısaca şöyledir. Ruslar, Kırım Müslüman halklarının siyasî ve sosyal yapısını değiştirmeye ve onların millî kimliklerini ortadan kaldırmayı amaç haline getirdikleri için bu hususta en etkili uygulamalar şüphesiz din değiştirme faaliyetleridir. Toplumların kültürel hayatlarında ve millî kimliklerin oluşmasının adeta çekirdeği olan din değiştirme siyasetleri muhakkak ki en zor ancak en etkili olanıdır. Dolayısıyla Ruslar Kırım'da hedeflerine ulaşmak için bu yolu denemeyi ihmal etmeyeceklerdir.¹⁰⁷ Rus idaresi, Rus olmayan ahalinin Müslüman-Türk isimlerini Rus-Hıristiyan isimlerle değiştirmekle başlamıştır. Çok basit bir değişiklik olarak görülen; Vartan-Vartanof, Tarkan-Tarkanof, Yusuf-Yusufof şeklinde değiştirilmelerle başlamıştır. Arkasından, nüfusa kaydedilen

¹⁰⁴ H. Kırımlı, **Kırım Tatarlarında Millî Kimlik...**, s.6-7.

¹⁰⁵ H. Kırımlı, **Kırım Tatarlarında Millî Kimlik...**, s.9-10.

¹⁰⁶ H. Şentürk, **Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi (1850-1875)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992, s.97.

¹⁰⁷ A. Mektep, “*İsmail Bey Gaspıralı ve Kazaklar*”, **İsmail Bey Gaspıralı İçin, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Merkezi Yayınları No:9**, Ankara 2004, s.644.

Müslüman ailelerin yeni doğmuş çocuklarının isimleri görevli Papaz ya da Rus memuru tarafından izinsiz bir şekilde değiştiriliyordu. Bundan sonra Rus hükümeti, tesis ettikleri okullar vasıtasıyla Rus kültürünü yaymaya devam etmişlerdi. Ailelerinden zorla alınan çocuklar, bu okullarda Rus kültürü ve Ortodoks inancı prensiplerince yetiştiriliyorlardı.¹⁰⁸ Aynı zamanda Kafkas halkları, Hristiyanlığı kabul etmeleri, Rus ordusunda görev almaları ve Kafkasya'nın verimsiz topraklarına yerleştirilmeleri konularında hem Rus hükümeti hem de Hristiyan halk tarafından baskı altına alınmaya çalışılmışlardır.¹⁰⁹

Müslüman nüfusu Ruslaştırmak suretiyle asimile faaliyetleri için, dillerini ve dinlerini değiştirme girişimleri mektepler ve camiler üzerinden gerçekleştiriliyordu. Bu doğrultuda Çar Hükümeti, mekteplerde Tatar dili ile tahsil görmek imkânını kaldırmıştı. Bu durum ruhanilerin, halk üzerindeki nüfuzunu arttırmış, okul çağına gelenlerin eğitim ve öğretimleri onların ellerine verilmiştir ki bu da asimile faaliyetlerini hızlandırmak için yapılan bir hareketti.¹¹⁰ Bu maksatla yapılan girişimler sonucunda 1805 senesinde Yalta kazası sayılmadığı halde, 15558 cami, 5139 müezzin ve imanın olduğu Kafkasya'da 1914 senesine gelindiğinde adı geçen kaza da dâhil edilerek 729 cami, 942 müezzin, imam ve hatibin kaldığı hesap edilmiştir.¹¹¹ Bu rakamlar dinî asimile faaliyetlerinin sonuçları olarak çarpıcı örneklerdir. Bu faaliyetler adeta işkenceler şeklinde uygulanmıştır. Bu asimile faaliyetleri neticesinde kendi topraklarında varlıklarını sürdüremeyen Kırım-Kafkas halkları tabii olarak Osmanlı topraklarına göç etmek zorunda kalmıştır.¹¹²

1.3.1.2.2. Ekonomik Sorunlar

Ruslar, istilaya maruz kalan halklardan sadece normal vergiler talep etmekle kalmıyor onlardan “*yasak*” adı altında başka bir vergi daha alınmaktaydı. Bunun miktarı, ahalinin Rus idaresine karşı boyun eğme derecesine göre değişirdi. Vergi mükellefi, bu vergiyi sadece kendisi için değil ailesinin geri kalan yetişkin erkek üyeleri için de ödemek zorundaydı. Bunun yanında askerlik yapan kişinin vergileri de babası

¹⁰⁸ N. İpek, “*Kafkaslar'daki Nüfus Hareketleri*”, **Türkiyat Mecmuası**, F.18, s.280-281.

¹⁰⁹ K. Karpat, **Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma**, (çev.Dilek Özdemir), İmge Kitabevi, Birinci Baskı, Ankara 2006, s.408.

¹¹⁰ S. Erkan, **Kırım ve Kafkas...**, s.26.

¹¹¹ Ethem Fevzi Gözaydın, **Kırım, Kırım Türklerinin Yerleşme ve Göçleri**, Vakıf Matbaası, İstanbul 1948, s.67.

¹¹² H. Kırımlı, **Türkiye'deki Kırım Tatar ve Nogay Köy Yerleşimleri**, Türk Vakfı Yurt Yayınları, Ankara 2012, s.11.

tarafından ödenirdi. Halk vergisini ödemez ise bütün mal varlığına el konulurdu. Bu gibi ağır vergi yükü karşısında göç etmek isteyen ve bu konuda ısrarcı davrananlardan on yıllık vergi toplu bir şekilde alınırdu. Bunun yanında Müslüman halk “devletlik hizmetleri” adı altında kale inşa etmek, yollar yapmak gibi angarya işler karşılığında bir takım vergilerden muaf tutuluyorlardı.¹¹³

Ağır vergilerin yanında halk kişi başına 10 ruble vergi vermeye zorlanmışlardı. Bunun yanında Rus hükümeti bu durumu iyileştirmek için hiçbir çaba sarf etmiyordu. Dahası dönemin ileri gelen müftüsü, beyleri, mirzaları da halkı yurtlarını terk etmeleri konusunda girişimlerde bulunuyorlardı.¹¹⁴

Kırım yarımadasındaki Kırım-Tatar nüfusu, XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren azalmaya başladığı için halk kendilerinden istenen vergileri normalde ödeyemedikleri gibi bir de yeni vergilere mecbur ediliyorlardı. Diğer taraftan vergiler hemen savaş sonrasında ve nakdi olarak isteniyordu. Bu durum halkın vergi ödeme gücünün ötesinde olması yetmiyormuş gibi bir de en zor şartlar ve zamanlar içerisinde talep edilerek eziyete dönüştürülmekteydi.¹¹⁵ Neticede bu ağır vergi yükümlülüğünü yerine getiremeyen Kırım-Tatar halkları çareyi göç etmekte bulmuşlardır.

Özellikle 1856 Kırım Şavaşı’ndan sonra Kırım’daki Tatar halkın durumu iyice ağırlaşmıştı. Kendileri için önemli bir servet ve gelir kaynağı teşkil eden koyun ve deve sürüleri, harp sırasında askerler tarafından yağma edilmiş, harp sırasında en çok zarar görenler Tatarlar olmasına rağmen, onlara verilen tazminat oldukça az bir miktardaydı.¹¹⁶ Bu sırada Rusya’nın içtimaî hayatında dikkate değer bir hadise gerçekleşmiştir. Kırım Savaşı’nda yenilgiye uğranmasından ötürü ıslahat hareketleri kuvvet kazanmış, bu sebeple Rusya sarayının Rus toprak sahiplerinin ellerinde esir olarak yaşayan “kul köylüleri” azat edecekleri söylentileri yayılmaya başlamıştır. Bu haberlerin tesiri altında kalan bazı Rus çiftlik sahipleri, kendi topraklarında yaşayan köylüleri ya uzak yerlere göndermiş ya da bu hürriyetten korkarak topraklarını satıp işin içinden çıkmışlardır. İki durumda da Kırım köylüleri zarar görüyorlardı. Çünkü satılan

¹¹³ N. İpek, “Kafkasya’daki Nüfus...”, s..282-283.

¹¹⁴ E. F. Gözaydın, **a.g.e.**, s.76.

¹¹⁵ H. Çapraz, “XIX. Yüzyılda Çarlık Rusyasının Kırım Politikası” **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, S.11, Güz 2006, s.60.

¹¹⁶ A. Özenbaşı, **Çarlık Hâkimiyetinde Kırım Faciası**, (çev: İsmail Otar), İsmail Otar Kültür Serisi Yayınları, Eskişehir 2004, s.63.

toprakları satın alan toprak sahipleri, köylünün vereceği haracı arttırıyorlardı. Böylece yıllan yıla artan öşürlerden sonra, hayvanın, tarımın ve tohumun masrafı çıkarılırsa, yeni Rus çiftliklerinde çalışan köylünün kazancı bir ırgadın kazancından daha az oluyordu.¹¹⁷

1.3.1.2.3. Sürgünler ve Katliamlar

Ruslar'ın Kafkas halklarını göçe zorlamadaki en büyük girişimleri, onlara uyguladıkları katliamlardır. Yukarıdaki bahsi geçen pek çok yaptırıma karşı Müslümanlıkta ısrar eden halkı bu defa sürgün ve katliamlar ile sindirmeye çalışmıştır.¹¹⁸ Tasvî-i Efkâr'ın haberine göre sınır boylarında bulunan Rus askerleri köylü halkın üzerine katliam ve yağma yapmışlardır. 17 karı-koca, 7 çocuk ve 6 ihtiyar üzerine saldırmışlardır. Hatta askerlerden biri yanına gittiği çocuğa, *“Hamilerinin olan Osmanlılar’a gidüp satılacağınıza burada yatınız”*, demiş ve yanına gittiği ihtiyarlardan birinin de gözlerini çıkarmıştır. Yine aynı gazetenin haberine göre beş seneden beri sürmekte olan yangınlar sebebiyle köylerde bulunan hanelerin tamamı harap olmuş ve ahali dağlara kaçmak zorunda kalmıştır. Ailelerden bir kısmı açlıktan çok fazla bitap düşerek Ruslar'a teslim olmayı düşünse de, Çerkes kabilelerinin geneli böyle bir esaret altında kalmaktansa silahaltında ölmeyi tercih etmiştir.¹¹⁹

Tasvî-i Efkâr'ın haberine göre, Abaza kabilesinin reisleri tarafından gazetenin matbaasına tebliğ olunan varakanın mealine göre; Çerkes halkları uzun zamandan beri Rus zulmü altındaydı. Onlar hürriyetleri uğruna ya canlarından olmuş ya da vatanlarını terk ederek bir şekilde bu beladan kurtulmuşlardı. Abaza kabilesinin ise hala Rus zulmü altında olduklarından bahsetmektedir. Kabile reisleri Hamit Bey daha önce tabiyeti ile birlikte hicret etmeye yeltenmişse de Rusya'da tutularak Sibiryaya'ya sürülmüş ve orada vefat etmiştir. Ayrıca imparator tarafından her ne teklif sunulursa bu teklifi kabul etmek zorunda bırakıldıklarından ve kabul etmeyenlerin idam edildiğinden bahsedilmektedir. Rusya devleti hicret etmek isteyenleri ya sürgün etmiş ya da hapsedmiş, hatta birini atkuyruğuna bağlamak suretiyle sürüklemiştir ve kabile halkı biçareyi kurtarmak için

¹¹⁷ A. Özenbaşı, **a.g.e.**, s.63.

¹¹⁸ Rus hükümetinin belli aralıklarda Kafkas halklarına yaptıkları katliam ve sürgün için ayrıntılı bilgi için bkz. N. İpek, *“Kafkasya'daki Nüfus...”*, s.284-286.

¹¹⁹ *Tasvî-i Efkâr*, 75/3, 25 Ramazan 1279, (16 Mart 1863)

tekrar bir muharebeye girişmiştir. Böylesi zulümlere daha fazla katlanamayan Abaza halkı, Osmanlı Devleti'nden yardım istemiştir.¹²⁰

1.3.1.2.4. Hıristiyan Halkın Baskıları

Kafkas hakları sadece Rus hükümetinin değil aynı zamanda Hıristiyan halkın da baskısı ile karşı karşıyaydılar. Kimi zaman bu baskılara dayanamayan halk topraklarından göç etmek zorunda kalmış, kimi zaman da öz vatanlarını terk etmeyip dağlara sığınmıştır. Courrier d'Orient gazetesinden derç olunan habere göre Rusların zulümlerine dayanamayan bin yüz Çerkes dağlara kaçmak zorunda kalmıştır.¹²¹

Bütün bu ardı arkası kesilmeyen haksız durumlar ve faaliyetlere bir de 1 Ocak 1874 tarihli kanunla, Tatar gençlerinin Çarlık ordusunda askere alınması ni'zâmı da eklenmiştir. Özellikle dinî duygular ve millî anelerine tesir eden bu hadise ile sadece askerlik çağında olan genç erkekler değil onların aileleri de böyle bir durumu kabul etmemiş ve göç etmek zorunda kalmıştır.¹²²

1.3.2. Osmanlı Devleti'nin Muhacir Siyasetini Etkileyen Sebepler

Osmanlı Devleti kurulduğu zamandan itibaren, yaşadığı topraklarda dinî, siyasî ve ekonomik baskı altında bulunan toplulukların sığındığı yer olmuştur. XIII.-XIV yüzyıllarda Bizans zulmünden kaçan çok sayıda sığınmacı, Osmanlı topraklarına göç etmiştir. Özellikle XV. yüzyıldan başlayarak Asya ve Avrupa'nın mazlum milletleri Osmanlı topraklarını her zaman ilk sığınak yeri olarak görmüşlerdir. Aynı zamanda gelen muhacirler sadece imparatorluğa ait eski topraklardan kaçan Türk ve Müslüman ahali değildi. Bilhassa Avrupa'daki siyasî mücadeleler neticesinde, kaybeden taraf Osmanlı Devletine sığınmıştır. Buna en iyi örnek, Macar savaşı *Rakoczi Ferenc* ve tabiyetinin, 1718'de Osmanlı'ya ilticâ etmesi gösterilebilir. Yine 1848 yılında Habsburglar'ın zulüm ve baskısından kaçan çok sayıda Macar, Osmanlı topraklarına sığınmış ve hükümet gelen sığınmacılara her türlü desteği sağlamıştı.¹²³

¹²⁰ *Tasvîr-i Efkâr*, 420/1-2, 30 Rebiü'l-ahir 1283, (11 Eylül 1866)

¹²¹ *Tercüman-ı Ahvâl* 297/3, 24 Şaban 1279, (14 Şubat 1863)

¹²² A. Özenbaşlı, **a.g.e.**, s.64.

¹²³ Abdullah Saydam, **a.g.e.**, s.94.

Aslında Osmanlı Devleti'nin muhacir siyaseti bir tarafından faydacı bir tarafından politik sebeplere dayanmaktadır.¹²⁴ Özellikle 1853-1856 Kırım Savaşı neticesinde büyük kitle göçlerinin başlaması ile padişah ve devlet adamları bu göç hareketini olumlu karşılamışlardır. Bir taraftan insanî duygular, diğer taraftan gelen muhacirlerin daha öncesinden bu topraklara sığınan akraba ve soydaşlarının olması göçü teşvik eder nitelikteydi. Aynı zamanda Osmanlı padişahının halife olması dolayısıyla Osmanlı devletinin kendisine sığınan toplulukları kabul etmesi bir gelenek niteliğindedir.¹²⁵

Osmanlı Devleti göçü desteklemesinin yanında muhacirlerin durumunu uluslararası kamuoyunda da yer bulmasını sağlamıştır. Osmanlı Devleti Kafkas topluluklarının durumu için Avrupalı Devletler ile de temas kurmuştur. Çerkes ahalisi ile Rus Devleti arasındaki husumetin son bulması için İngiltere'ye arabuluculuk teklifinde bulunmuş fakat İngiltere bunun hiç bir şekilde mümkün olmayacağını Osmanlı Devleti'ne beyan etmiştir.¹²⁶ Daha sonra ise Çerkes halklarının kendisi Avrupa devletlerinden yardım talebinde bulunmuştur. Bu maksatla Çerkes reislerinden iki kişi Ruslara karşı İngiltere'den yardım istemiştir.¹²⁷ Ardından İngiliz hükümeti Londra'da toplanacak olan bir cemiyete Çerkes mebusları da davet etmiş¹²⁸ ve Çerkes istiklali Londra'da toplanan İngiliz parlamentosu tarafından tanınmıştır.¹²⁹ Kısaca Osmanlı Devleti'nin muhacir politikasını; sorunlu bölgelerde tampon bir saha oluşturma, bataklikları ıshal etme ve tarıma kazandırma, Müslüman nüfus dengesini sağlama, asker gereksimini karşılama gibi amaçlar etkilemiştir.¹³⁰

1.3.2.1. Nüfusun ve Asker Sayısının Arttırılması

1853-1856 Kırım Savaşı'ndan sonra, Rusya'dan göç etmek zorunda kalan ve Avrupa tarafında Selanik, Yanya ve Tırhala'ya, Anadolu tarafında Bursa'ya yerleştirilen Kırımlı göçerlerin önemli bir kısmının çiftçi olması ve buralarda toprakları işleyerek

¹²⁴ Sarah A.S. Isla Rosser-Owen, "The First 'Circassian Exodus' to the Ottoman Empire (1858-1867), and the Ottoman Response, Based on the Accounts of Contemporary British Observers", **MA Near and Middle Eastern Studies**, University of London, 1 October 2007, s.34-43.

¹²⁵ B. Habiçoğlu, **Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler ve İskânları**, Nart Yayıncılık, İstanbul 1993, s.103.

¹²⁶ *Tercüman-ı Ahval*, 248/3, 27 Rebiü'l-ahir 1279 (22 Ekim 1862)

¹²⁷ Fransız gazetesinde yer alan bendin bir fırkasıdır. *Tercüman-ı Ahval*, 255/3, 13 Cemaziyelevvel 1279 (6 Kasım 1862)

¹²⁸ İngiliz gazetesinde bulunan bendin fırkasıdır. *Tercüman-ı Ahvâl* 263/3, 3 Cemaziyelahir 1279 (26 Kasım 1862)

¹²⁹ *Tercüman-ı Ahval*, 276/3, 4 Recep 1279 (26 Aralık 1862)

¹³⁰ F. Kocacık, M. Eser, "Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler (Sivas İli Örneği)", **Zeitschrift für die Welt der Türken Journal of World of Turks**, Vol.2, No.1, 2010, s.190-191.

Osmanlı Devleti için önemli bir gelir kaynağı oluşturması Osmanlı Devleti açısından önemli bir ekonomik sebeptir. Bu sayede Osmanlı Devleti bir yandan tarımsal artışı sağlayacak bir yandan da buralarda nüfus artışına vesile olacaktı.¹³¹ Yani Rus baskınından kaçarak Osmanlı Devleti'ne sığınan göçerler, Osmanlı Devleti'nin muhacir politikası neticesinde iktisadî bir kaynak niteliği kazanacaktı.

Zaten Osmanlı Devleti topraklarında 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşına gelinceye kadar zaten oldukça fazla sayıda muhacir vardı. Fakat savaş neticesinde iki koldan baş gösteren yeni bir muhacir dalgası ile lağvetmiş olduğu “muhacir komisyonu”nu yeniden hayata geçirmiş ve bu defa iskânla ilgili yeni bir politika benimsemiştir. Bu dönemden itibaren devletin iskân politikasında bir takım radikal değişiklikler yapılmış ve yeni önlemler alınmıştır. Buna göre, Anadolu'da Müslüman nüfusun arttırılması esas hedef olmuştur. Bu düşüncenin ortaya çıkmasında, 93 Harbi'nin Balkanlar'daki Osmanlı topraklarında Hıristiyan devletlerin ortaya çıkması ve II. Abdülhamid'in benimsediği muhacir politikanın büyük tesiri vardır. Yeşilköy'de uğradıkları büyük kayıpları Berlin'de telafi etmek arzusunda olan devlet yöneticileri, bunda da hayal kırıklığına uğrayınca hiç olmazsa elde kalan yerleri sağlamlaştırmak için bu yerlerde Müslüman nüfusun arttırılmasını çare olarak görüyorlardı.¹³²

Osmanlı ordusunda askerî gücün arttırılması için Çerkes muhacirlerin gücünden istifade edilmesi düşünülmüştür. 1856 Kırım Savaşı'ndan sonra Rumeli taraflarına iskân edilen Çerkesler, bir süre askerlikten muaf tutulmalarına rağmen “gönüllü” olarak askeri birlikler oluşturmuşlardır. Bu gönüllü askeri birliklerden esas olarak 93 Harbi esnasında istifade edildi. Buna bir de aradan geçen zamanla ilk muhacirlerin askerlikten muafiyet sürelerinin bitenlerin eklenmesiyle, harp için Çerkes birliklerden oluşan büyük bir askeri birlik teşkil edilmiş oldu. Canik Mutasarrıfı Mehmet Veysi Paşa ve Mirliwa Musa Paşa tarafından gönderilen telgrafta, Çerkes muhacirlerden müteşekkil dört alay yardımcı birliklerden üç alayı Sivas, diğer bir alayın da Canikte olan dördüncü alayın da takım takım mahallerinde hazır olarak üçer beşer gün ara ile dört beş gün zarfında buradan gönderileceği bilgisi verilmiştir.¹³³ Aynı şekilde Çerkes ümerasından el-Hac Süleyman Bey'in de iki bin kişiden oluşan gönüllü Çerkes askeri ile hazır beklediği

¹³¹ K. H. Karpat, **Ottoman Population (1830-1914)**, The University of Wisconsin Press, London 1985.

¹³² S. Erkan, *a.g.m.*, s.614.

¹³³ ATASE, 1-12, 15 Rebiü'l-ahir 1294/29 Nisan 1877.

ifade edilmiştir.¹³⁴ Çerkes muhacirlerden Şeyh Hacı Musa Efendi'nin tedarik ettiği üç yüz kişilik yardımcı birliğin Karabiga İskelesinde beklediği için oraya bir vapur gönderilerek birliklerin sevk edilmesi yönünde telgraf çekilmiştir.¹³⁵ Daha sonra Biga iskelesinden vapurla sevk edilen birlikler Selimiye Kışlasına gönderilmiş¹³⁶ ve oradan da Erzurum'a sevkleri sağlanmıştır.¹³⁷ Rus mezaliminden sonra iskân edilen Tatar, Kazak, Moldovan ve Çerkes muhacirlerinin yerleştirildiği boş arazilerde birçok köy teşekkül etmiş ve buralar nüfus olarak şenlenmiştir¹³⁸ fakat aynı zamanda yeni birçok dış politik meselelere sebep olmuştur.¹³⁹

1.3.2.2. Üretimin Arttırılması

1853-1856 Kırım Savaşı ile Kırım ve Kafkaslar'dan çıkan ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi neticesinde Rumeli'den çıkan Türk muhacirler iki yerin ekonomik tarihi açısından önemli yeri vardı. Birincisi göç ettikleri coğrafyalarda büyük işgücü, üretici ve nüfus kayıpları yaşanıyor.¹⁴⁰ İkincisi ise yeni yerleştirilen yerlerde ekonomiye katkılar sağlamaktaydılar. Nitekim XIX. yüzyılın başında Osmanlı Devleti, birçok iktisadî mesele ile uğraşmak zorunda kalmıştı. Verimli toprakların büyük bir kısmı bir yandan toprak imtiyazı düzenindeki karışıklık yüzünden bir yandan da siyasî ve askerî politika yüzünden ekilip biçilemez hale gelmişti. Bununla beraber gıda ve ham madde talebi artmış ve bu talepler daha çok Batı Avrupa'dan temin edilmeye başlanmıştır. Böylesi bir ortamda Osmanlı Devleti için muhacirlerin iskânı, büyük bir nüfusun dış düşmanlara karşı bir savunma hattı olması kadar ekonomik gelişme için de ön koşul olmuştur.¹⁴¹ Muhacir iskânı ile boş araziler ekilip biçilmiş ve tarım canlandırılarak gelirleri arttırılmaya çalışılmıştır.

Pekâlâ, 1870'li yıllara kadar Halep ve civarı da dâhil olmak üzere Anadolu'nun güney oğrafyasında da gelişmiş bir tarım ekonomisi yoktu. Tarım teknolojisi neredeyse

¹³⁴ ATASE, 2-133A.

¹³⁵ ATASE, 2-143, 22 Rebi'ü-lahir 1294/6 Mayıs 1877

¹³⁶ ATASE, 2-143AA, 22 Rebi'ü-lahir 1294/6 Mayıs 1877, 2-143AAA, 24 Rebi'ü-levvel 1294/8 Nisan 1877.

¹³⁷ ATASE, 1-19, 18 Rebi'ü-lahir 1294/2 Mayıs 1877.

¹³⁸ *Takvim-i Vekâyi* No:850, 11 Safer 1283/25 Haziran 1866, s.3.

¹³⁹ Her Avrupalı Devlet kendi çıkarları doğrultusunda bir kısım yerlere muhacir iskânı konusunda müdahalelerde bulunmuştur.. Bu yerlerin başında, Makedonya, Kıbrıs, Doğu Anadolu, Suriye-Beyrut-Filistin ve Doğu Rumeli gelmekteydi. Geniş bilgi için bkz. S. Erkan, *a.g.m.*

¹⁴⁰ A. Halaçoğlu, "*Balkanlar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler*", **Türkler** XVIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.888.

¹⁴¹ K. Karpap, **Osmanlı'dan Günümüze Etnik...**, s.152-153.

hiç gelişmemiş. Bir çift öküz ve bir sabanla ilkel sulama yöntemleriyle yapılan tarım, büyük ölçüde yağış ve iklim değişikliğine bağlı olarak çok az ürün veriyordu ya da hiç vermiyordu. Genellikle buğday, darı ve arpa gibi tarım ürünlerinden oluşan bir tarım hasılası vardı. Susam, zeytin, tütün, pamuk gibi endüstri bitkilerinin ise tarımı gelişmemişti. Bununla beraber gelişmiş bir tarım vergisi sistemi yoktu ve tefeciler yüksek oranda faizler almaktaydı. Bunun yanında hayvancılık yapmaya müsait bir coğrafya olmasına rağmen gelişmemişti.

Osmanlı topraklarına yönelik olan bu göçün sermaye ve yetenek nakli bakımında da faydası olduğu şüphesizdir. Daha öncesinden Rusya ve diğer ülkelerle göç konusunda imzalanan ve özellikle 1878 Berlin Anlaşması ile muhacirlerin kendi ülkelerindeki mülkleri satarak paraları ile Osmanlı topraklarına girmesine imkân sağlamıştır.¹⁴² Osmanlı topraklarına sığınan muhacirlerin çoğu kendilerine tahsis edilen topraklarda ziraat yapmaktaydı. Böylece daha önce işlenmemiş ya da bataklık durumunda olan alanlar tarıma açılmış ve ülkenin ziraat üretimi artmıştır.¹⁴³ Böylece boş toprakların işlenmesi, büyük baş hayvancılığın gelişmesi ve tarımsal üretimin artması sağlandı. Özellikle Şam'ın Ceylan bölgesine iskân ettirilen Çerkesler vasıtasıyla boş araziler işlenmiş ve tarım üretimi ve pazarlama artmıştır.¹⁴⁴

1.3.2.3. Abdülhamid'in Panislamizm Politikası

Panislamizm ve Pantürkizm XIX. yüzyılda Rus topraklarında yaşayan Müslümanlar arasında milliyetçiliğin doğuşu sürecinin bir parçası olarak ortaya çıkmıştır. Birbirine ayrılmaz bir vaziyette bağlı olan bu iki hareket, Ruslara karşı çeşitli Müslüman topluluklarının mücadelesini de temsil ediyordu. Bunun yanında Rus hâkimiyeti giren Müslüman halklar; Kazan 1552'de, Kırım 1783'de, Azerî ve Orta Asya hanlıkları 1806-1875'te Rusların politikaları ile ya kimliksizleştirilip Ruslaştırılıyor veya toprakları terk etmeye mecbur ediliyorlardı.¹⁴⁵ Dolayısıyla bu topraklarda ortaya çıkan bu iki fikri hareket kıyasıyla mücadeleye gireceklerdir. Rus zulmüne maruz kalmış bütün coğrafyalarda ve topluluklarda yeni bir Türk-İslam birliği anlayışına girmek

¹⁴² K. Karpat, **Osmanlı'da Değişim...**, s.454.

¹⁴³ N. İpek, **İmparatorluktan Ulus Devletlere Göçler**, Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2013, s.49.

¹⁴⁴ İlber Ortaylı, "19. Yüzyıl Sonunda Suriye ve Lübnan Üzerine Bazı Notlar", **Osmanlı Araştırmaları IV**, İstanbul 1984, s.98-99.

¹⁴⁵ K. Karpat, **İslamın Siyasallaşması**, (çev: Şiar Yalçın), Timaş Yayınları, İstanbul 2013, s.107.

istemeleri tesadüfi olmamıştır. Aynı zamanda Osmanlı Devletinde de benzer yaklaşımların akisleri görülmüştür. Zira güçlü İslâmî duyguların her zaman olmasına rağmen özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ağırlığını hissettirmeye başlamıştır. Sultan Abdulaziz'in hükümdarlığı döneminde Müslümanların sıkıntı içerisinde olmaları ve Müslüman bölgelerin kaybedilmesi karşısında büyük tepkiler verilmeye başlanmıştır. Fakat tam anlamıyla somut bir siyaset halini alması ve Osmanlı Devleti dâhilinde bir fikir hareketine dönüşmesi Sultan Abdülhamid döneminde olmuştur. İmparatorluk dâhilinde bir politika olması ise dünyanın her tarafında bulunan Müslümanların Hıristiyan tehdidi altında olması, Avrupalı güçler, Çarlık Rusya ve Hindistan'da idareyi ele geçirmiş yabancı unsurların, egemenlikleri altına aldıkları yerlerin eskiden sahip oldukları topraklarda yaşayan Müslüman hayatlarına olan müdahaleye karşı çıkılması şeklinde ifade edilebilir. Söz konusu dönemde Osmanlı Devleti sınırları dışında İslâm birliğinin sağlanması amacıyla gösterilen çabanın en büyük örneği ise Çarlık Rusyasıdır. Bu çabalar Sultan Abdülhamid'in benimsediği siyasetten ziyade, o dönemde Rusya'da yaşayan Müslümanların özel durumlarından ötürü bu fikri hareketler bu bölgelerde kuvvetli taraftarlar bulacaktır.¹⁴⁶

Sayıları milyonları geçen insanların doğduğu topraklarını bırakarak birçok meseleyle karşı karşıya kalması, netice itibarıyla göç etmek zorunda olması ve muhacirlerin yeni çevreye uyumunu sağlanmaya çalışılması birbiriyle büyük orada alakalı ve inanç esaslarına dayalı kollektif bir sosyal harekettir. Bu büyük hareketin Osmanlı topraklarına dolayısıyla devletin "*Halife-i Rûy-ı Zemîn*" ünvanını taşıyan hükümdarına da büyük sorumluluklar yüklemektedir. Göçlerin artık kitlesel hareketlere dönüştüğü yıllarda Osmanlı tahtında olan Abdulaziz ve II. Abdülhamid, Müslümanların "*Darül İslam*"a göç etmelerine daima olumlu bakmışlar ve muhacirlerin sevk ve iskânı esnasında muhtemel meselelerin çözümüne de önemli katkılar sağlamışlardır. Özellikle 37 yıllık saltanatı sırasında göç hareketlerinin önemli bir kısmının cereyan ettiği II. Abdülhamid dönemi bu hareket etrafında gelişen "Panislamizm" ve bir yönüyle "Pantürkizm" hareketlerinin de desteklendiği dönem olmuştur.¹⁴⁷

¹⁴⁶ J. M. Landau, "*İslam Birliğinin Sağlanmasına Yönelik Çabalar*", (çev.Pelin Fidanoğlu), **Türkler XVIII**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, S.132-137.

¹⁴⁷ H. Bice, **Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler**, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 1991, s.61-62.

Zira 1783'den 1900'lü yıllara gelindiğinde Balkanlar'dan ve Kafkaslardan aşağı yukarı beş milyon nüfus göç etmiştir. Bu göçler Osmanlı'nın geri kalan coğrafyasında geleneksel yapısını da değişikliğe uğratmış, bu bölgelerde hem Türk hem de Müslüman unsurların sayı ve oranlarını arttırmıştır.¹⁴⁸ Dolayısıyla İslamcı politikanın benimsenmesinde pragmatik etkenler de yer almaktadır. Muhtelif unsurları "İslam birliği" etrafında toplamak maksadıyla geliştirilen "*panislamist siyaset*" sayesinde, devletin Müslüman unsurları "*hilafet merkezli*" olarak toplanacak ve böylece Osmanlı Devleti'nin varlığı sağlanacaktır. Panislamizmin bir siyaset olarak benimsenmesi ise II. Abdülhamid zamanında olacaktır.¹⁴⁹ Bunun yanında göç hareketlerinin meydana geldiği coğrafya olan Kırım, Kafkasya ve Balkanlar'dan göç eden Müslümanların da binlerce yıllık anayurtlarını terk etmelerindeki esas etken de dinî temellidir. Bu coğrafyalarda Rus-Hıristiyan baskısı altında kalanlara "*mazlum*" duruma düşmüşler göç edenler ise muhacir olmuşlardı.¹⁵⁰

Osmanlı Devleti, Çerkeslerin, Halep ve civarı, Anadolu ve hatta Kuzey Afrika gibi bölgelere iskânını diğer göç eden Müslüman gruplarından ayrı tutmamıştır. Osmanlı Devleti ve bilhassa II. Abdülhamid, etnik köken ya da dil farklılığı gözetmeksizin gelen bütün muhacirlere aynı hassasiyeti göstermiştir. Bununla beraber, Osmanlı Muhacir idaresi, hükümetin ve padişahın muhacirlere karşı tutumunu yansıtmaktaydı. Bu idari yapının oluşumu ve gelişimi, aslında padişah ve adamlarının göç karşısındaki politikasını göstermektedir. Bu siyaset aslında II. Abdülhamid'in 1877-1878 sonrasında "*panislamist*"i etkileyen demografik bir unsuru güçlendirmiştir denilebilir.¹⁵¹ Diğer taraftan II. Abdülhamid gelen muhacirlerle beraber özellikle Anadolu'da Müslüman-Türk unsurunun artmasından memnun olduğu anlamıda çıkarılabilir.¹⁵²

¹⁴⁸ K. Karpat, **Osmanlı'da Değişim...**, s.328.

¹⁴⁹ H. Bice, **a.g.e.**, s.62.

¹⁵⁰ Hayati Bice, **a.g.e.**, s.62.

¹⁵¹ K. Karpat, "*Avrupa Egemenliğinde Müslümanların Konumu Çerkeslerin Sürgünü ve Suriye'deki İskânı*", **Çerkeslerin Sürgünü, Kuzey Kafkasya Kültür Derneği Yayınları**, Ankara 1992, s.90-91.

¹⁵² II. Abdülhamid'in gelen muhacirlerle beraber Anadolu'nun Türkleşmesi konusunda, "*Devletimiz hudutları dâhiline ancak kendi milletimizden olanları ve bizimle aynı dinî inaçları paylaşanları kabul edebiliriz. Muhaceret yalnız milli kudreti arttırmakla kalmayacak aynı zamanda İmparatorluğumuzun iktisadi kudretini de fazlalaştıracaktır. Rumeli'de ve bilhassa Anadolu'da Türk unsurunu kuvvetlendirmek şarttır.*" ifadelerini kullanmıştır. S. Abdülhamid, **Siyasi Hatıratım**, İstanbul 1984, Dergah Yayınları, s.73.

1.3.2.4. Aşiretlere, Gayrimüslimlere ve Yabancı Devletlere Karşı Bir Denge Unsuru Oluşturmak

Kırım ve Kafkas göçleri ile Osmanlı Devleti nüfusundaki değişimler devletin farklı etnik ve kültürel yapısında yeni dengeler teşekkül ettirmesine katkı sağlayabilirdi. Bundan dolayı muhacirler, özellikle Anadolu taraflarında gelişigüzel değil sistematik bir yerleşmeye tabi tutuluyorlardı. Anadolu'da Samsun'dan başlayarak, Sinop, Amasya, Çorum, Yozgat, Sivas, Kayseri, Maraş, Adana ve Antakya'ya kadar uzanan geniş bir hat üzerinde yerleştirilmişlerdir. Anadolu'yu güneyden kuzeye ikiye bölen bu hattın kuzey-doğusunda Rumlar, güneyinde Ermeniler yerleşik vaziyetteydiler. Bu topluluklar XIX. yüzyılın başından itibaren sürekli olarak Osmanlı idaresine başkaldırıyorlardı. Bundan ötürü, Osmanlı Devleti için bir mesele haline alan bu halkların, batı sınırları boyunca özellikle Çerkes muhacirlerden oluşan bir tampon bölge oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu uygulamanın bir diğer amacı ise, iç güvenliği sağlamak ve oluşabilecek herhangi bir olumsuzluğunun önüne geçmektir.¹⁵³

Anadolu topraklarına muhacir iskânının gerçekleşmesiyle aşiretlerin asayişsiz tavırlarının önüne geçilmesi de amaçlanmış görünmektedir. Düzensiz olarak yer değiştiren, vergi vermeyen ve devlete karşı asi tavırlar sergileyen konar-göçer aşiretlere, yerleşik muhacirlerin bir örnek teşkil etmesi de hesaplanmıştır. 1827 senesinden başlayarak 1878 senesinde hız kazanan ve devam eden muhacir göçleriyle aslında eski Osmanlı tebaası tekrar Anadolu topraklarına yerleşmiş oluyordu. Bu büyük kitle göçü 1850-1882 seneleri arasında Osmanlı nüfusunun % 42 oranında artmasını sağlıyordu. Ayrıca bu göçler hem yerleşme yerlerinde hem de muhacirlerin kimliklerinde ve toplumun sosyo-ekonomik yapısında değişikliklere neden oluyordu. XIX. yüzyılda Anadolu, Irak, Halep ve civarına, gelen muhacirlerle beraber ve hatta onlardan daha önce birçok Türkmen, Kürt, Arap aşiretleri de devlet eliyle iskân edilmek suretiyle, yerleşik düzene geçirilmiştir. Muhacirler ve aşiretlerin iskân edilmesiyle tarımsal üretim artmış, vergi geliri yükseltilerek pazar ekonomisinin ve merkezî devlet idaresinin kökleşmesi hızlanmıştır.¹⁵⁴

¹⁵³ S. Yel, A. Gündüz, "XIX. Yüzyılda Çarlık Rusyası'nın Çerkesleri Sürgün Etmesi ve Uzunyaylaya Yerleştirilmeleri (1860-1865)", **Turkish Studies Volume III**, S.4, Summer 2008, s.961.

¹⁵⁴ K. Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji**, Timaş Yayınları, İstanbul 2009, s.69-70.

1.3.3. 1853-1856 Kırım Savaşı Öncesi Yapılan Göçler

Kafkaslardan göçler çok eski zamanlardan itibaren vuku bulmakta idi. Bu göçler az sayıda olmakta ve özellikle köleler olarak gitmekte veya götürülmekteydi. Amerika ve Avrupa’da Köleliğin yasaklanmasından sonra durum değişecektir. Kafkaslı bu insanlar İspanya, Mısır, İstanbul, Anadolu ve Rumeli, Suriye ve Irak topraklarında bulunmaktaydı. Fakat bunların çoğunluğu köle olarak getirildikleri ve dağınık halde oldukları için buldukları topluluklara uyum sağlamışlar ve benliklerini kaybetmişlerdir.¹⁵⁵ 1822’den 1856 yılına kadar göçlerde: Nogay, Çerkes, Dağıstanlı guruplar küçük rakamları ifade etmektedir.¹⁵⁶ Bunun dışında aralıklarla devam eden göç dalgasına 1848 ve 1850 yılları arasında göç eden Müslüman olmayan guruplar da katıldı, Macar, Gücü gibi. Bu gurupların arasında içlerinde çiftçilerden başka 1848 ihtilalinden sonraki baskıcı idareden kaçan politik ve aydın kesim de vardı.¹⁵⁷

1.3.4. 1853-1856 Kırım Savaşı Sonrasında Yapılan Göçler

Karadeniz’in kuzeyi gerek coğrafya gerekse iklim şartlarının elverişliliğinden dolayı, IV. asırdan itibaren; Alanlar, Hazarlar, Peçenekler, Kumanlar (Kıpçaklar), Tatarlar gibi Türk kavimlerinin yerleştiği yerlerdi.¹⁵⁸ Paris Antlaşması (1856) ile nihayet bulan Kırım Savaşı neticesinde birçok can kaybının yanında oldukça çok miktarda maddî kayıplar da olmuştur. Rus igaline maruz kalan yerlerden Osmanlı topraklarına en büyük kitle göçü başlamıştır. Kırım’ın sahil bölgelerinde ikamet eden Tatarların Kırım Savaşı’nın ilk zamanlarından itibaren Osmanlı Devleti ile iş birliği yaptıkları gerekçesiyle, Rusya’nın iç kesimlerine doğru sürgün edilmişlerdi bu sürgünlerden de bir miktar insan Osmanlı topraklarına gelmişlerdi.¹⁵⁹ Esasında Osmanlı Devleti’nin hedefi bu halkları oldukları yerde korumaktı. Mart 1855’ten toplanan Viyana Konferansı’na katılan Osmanlı delegesi Ali Paşa’ya “Kırım, Çerkezistan ve Dğıstan’ın Rusya’nın pençe-i kahrından kurtarılması”nın siyasî ve vicdanî bakımdan en doğru yol olacağı ifade edilmesi talimatı verilmiştir.¹⁶⁰ Fakat Rus zulmüne

¹⁵⁵ B. Habiçoğlu, **a.g.e.**, s.47.

¹⁵⁶ B. Habiçoğlu, **a.g.e.**, s.47-48.

¹⁵⁷ S. J. Shaw, E. Kural Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye II**, (çev. Mehmet Harmancı), E Yayınları, İkinci Baskı, İstanbul 2006. s.152.

¹⁵⁸ E. F. Gözaydn, **a.g.e.**, s.20.

¹⁵⁹ M. Tepekaya, “19. Yüzyılın İkinci Yarısında Kırım ve Kafkasya’dan Göç Hareketleri ve Saruhan (Manisa) Sancağına Göçler”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, VI, S.2, İzmir 2006, s.464.

¹⁶⁰ S. M. Bilge, **Osmanlı Çağı’nda Kafkasya 1454-1829**, Kitapevi Yayınları, İstanbul 2015, s.601-602.

dayanamayan Kırım ve Kafkas halkları bir süre sonra, kendileri için en güvenli yer olan Osmanlı topraklarına göç etmek zorunda kalmıştır.

Kırım Tatarlarının Kırım Savaşı (1853-1856) sırasındaki göçünü üç döneme ayırmak mümkündür. Birinci dönem, 1855 dolaylarıdır. Savaş sırasında özellikle tıbbî yardım, barınak ve yiyecek gibi acil ihtiyacı olan muhacirler, işgalin ilk aşamasında tahliye edilmişlerdir. İkinci dönem, özellikle Nisan ve Mayıs ayları arasında 1856'nın ilk yarısındadır. Müttefik birliklerin geri çekilmesi ile işgal altında kalan topraklarda Ruslardan korkan insanların bu topraklardan kaçması ile büyük bir göç dalgası olmuştur. Üçüncü dönem, 1856 senesinin ikinci yarısıdır. Yarım adanın çeşitli yerlerinde yaşayan çok sayıda Kırım halkı, bireysel fakat oldukça yoğun bir şekilde savaşın sonunda yurtlarını terk etmek zorunda kalmıştır.¹⁶¹ Kırım Savaşı esnasında Kafkasya nüfusu hakkındaki verilerde nüfusun 2 milyon ile 7 milyon arasında olduğuna dair bilgiler yer almaktadır. Baddelley'e göre savaşın başlangıcında Kafkasyadaki toplam nüfus, 4 milyon civarındadır.¹⁶² Şemsettin Sami, Güney Kafkasya nüfusunu 3.937.425, Kuzey Kafkasya nüfusunu 3.183.944 olarak nakletmiştir.¹⁶³ Ahmet Cevdet Paşa, Kafkas ahalisinin nüfus dağılımını şu şekilde vermiştir.¹⁶⁴

Tablo 1.1. Kafkasya Ahalisinin Nüfus Dağılımı

	Hane
Dağıstan-ı envât	100.000/ Şeyh Şamil'e tabi olup Rusya ile harp halindedirler.
Dağıstan-ı Şimâl	100.000/ tamamı Müslüman olup zahiren Rusya'ya tabi
Dağıstan-ı Cenubî	70.000/10.000 nüfusu Ermeni
Kabartay Ahalisi	60.000/Rusya'ya tabi fakat ehl-i Müslüman
Çerkesistan Ahalisi	100.000/tamamı Müslüman
Gürcistan	100.000/86.000 Hristiyan, 6 bin Müslüman, 8 bin putperest

¹⁶¹ H. Kırımlı, "Emigration from the Crimea to Ottoman Empire during Crimean War", **Middle Eastern Studies**, Vol. 44, No: 5, September 2008, s.766-767.

¹⁶² J. F. Baddeley, **Ruslar'ın Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil**, (çev: Sedat Özden), Kayıhan Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, s.25.

¹⁶³ Ş. Sami, **Kamûsü'l Alâm**, İstanbul 1314, s., 3545-3546.

¹⁶⁴ A. C. Paşa, **Tezahir 1-12** (Yayımlayan: Cavid Baysun), Türk Tarih Kurumu, Ankara 1986, s.98.

Kırım savaşı'ndan sonra gelen muhacirlerin kesin sayısı ise belli olmamakla beraber, sayının çok yüksek olduğu muhakkaktır. Harbin hemen sonrasında gelenlerin sayısı 200.000 ile 500.000 arasında değişmektedir.¹⁶⁵ Savaş sırasında Kafkas halklarının nüfusu göz önüne alındığında göç eden nüfusun azımsanmayacak kadar fazla olduğu görülmektedir. 1856-1862 yılları arasında Kırım Savaşı'nın bir sonucu olarak Kırım'dan başlayan kitlesel göç hız kazanmıştır. 1854 senesinin sonbaharında bu mesele hakkında gelen emirnamede, "*İmparator, İslam dinine inanan deniz kıyısının tüm sakinlerinin iç vilayetlere göç ettirilmesini emretmiştir*". Bu emirname sonucunda başlayan baskıdan korkan 24 bin kişi göç etmiştir. Bundan sonra göç edenlere 15 bin daha eklenmiştir. Bu şekilde başlayan göçler ile 1862 senesine kadar Osmanlı topraklarına 300 bin kişinin göç ettiği tahmin edilmektedir.¹⁶⁶

Esasında arşiv belgeleri içinde ne kadar Kırım ve Kafkas nüfusunun Osmanlı topraklarına göç ettiği ile ilgili istatistikî bir bilgiye rastlamak mümkün değildir. Zira münferit olarak başlayan bu göçlerin büyük kitle göçlerine dönüşebileceğini kestiremeyen Osmanlı Devleti, gelen muhacirlerle ilgili veriler oluşturamamıştır. Ancak eldeki bilgilerin imkân verdiği kadarıyla yaklaşık rakamlara ulaşmak mümkündür. Eylül 1856'dan sonra 4.500 Tatar Balaclava'dan Osmanlı topraklarına göç etti. Bir kısmı da Feodosia'da kaldı. Toplamda savaş sonrası Osmanlı topraklarına göç edenlerin sayısı aşağı yukarı 30.000 ile 40.000 arasına ulaştı.¹⁶⁷ Aralık 1859'da ise Kırım'dan yola çıkan 12.000 kişi Dobruca taraflarına yerleştirilmiştir.¹⁶⁸

Rus zulmünden kaçarak Osmanlı topraklarına sığınan muhacirler için Osmanlı Devleti bir takım tedbirler almak durumunda kalmıştır. Bu tedbirlerin başında gelen muhacirlerin Rus tabiyetinden çıktıklarını beyan ettikleri yazılı bir evrakın alınmasıdır. Osmanlı Devleti bu uygulamayı ilk kitle göçlerinin başladığı andan itibaren almaya başlamıştır. Mesela 1860 senesinde İstanbul'a gelen Nogay ve Çerkes muhacirlerinin Rusya tebalığının terkederek Osmanlı tabiyetine girdiklerine dair kendilerinden senet

¹⁶⁵ M. Demirtaş, *a.g.m.*, s.221.

¹⁶⁶ S. R. Firuzoğlu, "*Kırım ve Kafkasya'dan Osmanlı İmparatorluğuna Göçler*", **Osmanlı IV**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.689.

¹⁶⁷ M. Pinson, "*Demographic Warfare-An Aspect of Ottoman And Russian Policy, 1854-1866*", **The Committee on History and Middle Eastern Studies**, Cambridge, Massachusetts, May 1970, s.31.

¹⁶⁸ M. Pinson, *a.g.m.*, s.35.

alınmış ve bu senetin sefaretleri aracılığıyla Rusya'dan alınacak olan yazılı bir belgeye dayandırılmasını gerekli görmüştür.¹⁶⁹

1854-1860 yılları arasında orta ve güney Anadolu'ya Nogay ve Kuban'dan çok sayıda Tatar yerleşmiştir. Devam eden on yıl içinde yaklaşık olan gelen bir milyon muhacirin üçte biri Rumeli tarafına, geri kalanı ise Anadolu ile Halep ve civarına taraflarına yerleştirilmiştir. Böylece yaklaşık olarak, 1854-1876 arasında sadece Kırım'dan 1.4 milyon muhacir Osmanlı toprağına gelmiş olduğu şeklinde ihtiyatlı bir rakam ifade edilebilir.¹⁷⁰

Tablo 1.2. İstanbul ve Anadolu'ya sevk edilen Çerkes ve Nogay muhacirlerin sayısı ve İskân yerleri¹⁷¹

Nüfus	Hane	
0032	008	18 Zilhicce 1275/19 Temmuz 1859 tarihinde Dobruca'ya
0632	104	15 Muharrem 1276/14 Ağustos 1859 tarihinde Adana'ya
1040	149	16 Safer 1276/14 Eylül 1859 tarihinde Adana'ya
2375	385	11 Rebiü'l-ahir 1276/8 Ekim 1859 tarihinde Adana'ya
3445	622	3 Rebiü'l-ahir 1276/30 Ekim 1859 tarihinde Adana'ya
0431	079	12 Rebiü'l-ahir 1276/8 Kasım 1859 tarihinde Adana'ya
0949	215	29 Rebiü'l-ahir 1276/25 Kasım 1859 tarihinde Adana'ya i'zâm olunmak üzere irâdesi sudûr edup gönderilmek üzere bulunan nüfus 117.932=949'dir. (İşbu on yedi nüfus Adana'ya gönderilmeyiup Konya'ya i'zâm ve iskân eylemelerini bâ-arzuhal istirham etmekle keyfiyet rey-i aliye mütevakkıf olacağı i'lâm olunmuş olmağla şehir verildi.)
8904	1562	Toplam
0518	117	Dersaadette mevcut olan
0296	051	Kezalik Dersaadette mevcut olan
0363	044	2 Cemâziye'l-evvel 1276/27 Kasım 1859 tarihinde gelip alet-i tahmin mevcut olan
0260	053	15 Rebiü'l-ahir 1276/12 Ekim 1859 tarihinde gelirken sefineleri gark olarak sâhil-i selamete çıkmış ve evvel bahara kadar Dersaadette tevkîf olunmak üzere bulunmuş olan Nogay muhacirleri
10341	1817	Toplam

¹⁶⁹ Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri I, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2012, s.37.

¹⁷⁰ S. J. Shaw, E. Kural Shaw, a.g.e., s.152.

¹⁷¹ BOA.Y.EE.34/53, 1 Rebi'ü-levvel 1275/ 9 Ekim 1858.

968		Cemâziye'l-evvel'in ikinci ve üçüncü günleri/27-28 Kasım alet-i tahmin Dersaadet'e vürüd eden Nogaylar
11309	1817	Toplam
Nüfus	Hane	
0328	029	15 Muharrem sene 1276/14 Ağustos 1859 tarihinde Kütahya'da Yıllankırkan (?) karyesine Altıkeseş Kabilesi
076	010	15 Muharrem sene 1276/14 Ağustos 1859 tarihinde Kütahya'da Kuşmar (?) arazisine Besni Kabilesi
058	005	15 Muharrem sene 1276/14 Ağustos 1859 tarihinde Mihaliç'ten kezalik Kuşmar arazisine sevk olunan Besni Kabilesi
1419	141	16 Safer sene 1276/14 Eylül 1859 tarihinde Ankara'ya Subek Hatukay Kabilesi
0669	084	16 Sefer sene 1276/14 Eylül 1859 tarihinde kezalik Ankara'ya Hatukay Kabilesi
0696	068	16 Safer sene 1276/14 Eylül 1859 tarihinde Sivas'a Nim Kabilesi
3350	346	Toplam
0360	044	23 Rebiü'l-ahir sene 1276/20 Ekim 1859 tarihinde Dobruca'ya Bezaduh Kabilesi
0113	029	3 Rebiü'l-âhir sene 1276/30 Ekim 1859 tarihinde Dobruca'ya Habtemil Kabilesi
0889	127	27 Rebiü'l-âhir sene 1276/23 Kasım 1859 tarihinde İzmit'e
0866	174	Rodos ve İzmit'e i'zâm olunmak üzere bulunan
0116	015	İzmit'e i'zâm olunmak üzere bulunan
5694	735	Toplam

Nogay		Çerkes		
Nüfus	Hane	Nüfus	Hane	
11309	1817	5694	735	
07955	1337	4712	546	Ber-müceb-i bâlâ i'zâm olunan Nogay ve Çerkes muhacirleri
3354	480	982	189	Kezalik bala mücebince Dersaadet'te mevcut olan Çerkes ve Nogay muhacirleri

1.3.5. 1862-1864 Rus-Çerkes Savaşı Sonrası Yapılan Büyük Çerkes Göçü

Geçmiş XVIII. yüzyılın ikinci yarısına dayanan Rus-Kafkas Savaşlarının en kanlı ve sonuncusu Çerkes ve Ruslar arasında yapılan ve Rusların Çerkesleri kıyımdan geçirdiği 1862-1864 savaşıdır. Söz konusu savaş neticesinde bu defa sayıları yüz binleri aşan çok sayıda Çerkes, Osmanlı topraklarına sığınmak zorunda kalmıştır. 1830'lı yıllarda Kafkas bölgesinin büyük bir çoğunluğu kâğıt üzerinde Rusların eline geçmiş, fakat tam anlamı ile bir Rus denetimi sağlanamamıştı. Bilhassa Kafkasya'nın dağlık kesimlerinde, Rus egemenliğini hiçbir zaman kabul etmeyen ve kuvvetli bir direniş gösteren Çerkesler, 1830-1840'lı yıllarda Şeyh Şamil önderliğinde, Ruslar'ın ilerleyişine karşı direniş göstermişlerdir. Yıllarca devam eden bu direniş “müridizm” hareketi ve bu hareketin başına geçen Şeyh Şamil ile birlikte tam bir istiklal savaşına dönüşmüştür. Fakat Şeyh Şamil'in 1859'da Ruslar'ın eline geçmesi ile Çerkes direnişi zayıflamıştır. Rusya, Kafkasya sınırları boyunca kaleler inşa ederek bölgeyi abluka altına almış ve Kafkas halklarının direnişini dört yıl içinde sindirmiştir.¹⁷²

Çerkeslerin tarihinde de büyük acılar bırakan en büyük Çerkes göçü Kırım Savaşı'nın (1853-1856) akabinde olmuştur. Bu göçte en kalabalık gurubu Çerkesler meydana getirmiştir. Bu göçte diğer Kafkas grupları yoktur. Hem 1856 Kırım Savaşı'ndan sonra yaşanan ilk kitle göçü hem de 1862 yılında başlayan ikinci göç, Osmanlı ve Rusya arasında düzenlenen bir anlaşma ve belirlenen şartlar altında gerçekleşmiştir. Muhacir Çerkeslerin bir kısmı Rumeli taraflarına gönderilmiştir. Bu sayı yirmi bin hane yaklaşık yetmişbin nüfusa tekabül etmekteydi. Bunlardan beş altı bin hanesi Batı Karadeniz'de Bergos iskelesine çıkarılarak Edirne ve Eslemiyeye taraflarına ve bir bu kadarı da Varna İskelesi'ne yollanarak, Simni ve Silistre yoluyla Vidin Eyaleti'ne gönderilmiştir. Bunun yanında Köstence yoluyla on iki bin hane kadarı da Kosova, Vasyik ve Esneb taraflarından başlayarak Niş, Sofya ve Barkofça sancaklarına yerleştirilmiştir. Vidin ve Lofça sancaklarına, yedi bin beş yüz hane yerleştirilmek üzere bekletilmiş olup bunlardan Niğbolu ve Zıştovi hassalarına gönderilecek olan üç bin beş yüz hane bilahare gönderilecektir. Fakat haneleri hazırlanmıştır. Daha sonra gönderilecekleri Niğbolu, Zıştovi, Rusçuk, Silistre ve Dobruca yani Tolcu mutasarrıflığı dâhiliyle Varna Sancağına iskân olunacak olan on

¹⁷² C. Şahin, “Çerkes göçleri ve Çerkeslerin Anadolu'da Yurt Edinme Arayışları: Sakarya-Maksudiye Köyü Örneği”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, V, S.8, 2016, s.2786-2787.

bin hane yani elli bin nüfusun hepsi yerleri ve haneleriyle bu kışı idare edecekleri zahireleri ekilip hazır hale getirilmiştir.¹⁷³ Savaş sırasında Kırım, Çerkes ve Dağıstan tarafından Osmanlı topraklarına sığınan göçmenlerden, Tuna Sahili, Anadolu ve Rumeli taraflarına iskân edilenlerin sayısı 255.414 nüfus yani 52.812 hanedir.¹⁷⁴ Bu bilgilere rağmen Osmanlı topraklarına büyük göçte tam olarak kaç kişinin göçtüğü hususunda ihtilaflar bulunmaktadır. 1864'ten sonra Rus kaynaklarına göre Osmanlı topraklarına göç eden Çerkeslerin sayısı 400.000 civarındadır. Çerkes kaynaklarına göre ise, Osmanlı'ya göç etmek için yola çıkanların bir kısmı Rus ve Anadolu limanlarında ve yollarında hayatlarını kaybettiği halde göç edenlerin sayısı 1.500.000 olarak zikredilmektedir.¹⁷⁵ Mevcut Osmanlı, Rus ve Avrupa istatistiklerine göre 1862-1870 yılları arasında göç eden Çerkeslerin sayısı 1.2 ile 2 milyon arasındadır. Yukarıda bilgiler bakılırsa rakam ihtilaflarının sebepleri gayet açıktır. Herşeyden evvel bütün istatistikler aynı tarihleri esas almamaktırlar. Bazıları 1860'ı esas alırken bazıları 1864'ü esas almaktadır. Son tarih olarak tarih birliği yoktur. 1864 ile 1870 yılları arası kabul edilmektedir. Bunlara mukabil, Osmanlı kaynakları 1864 senesini baz almakla beraber, göç için yerlerinden çıkanlar, yolda ve geçici iskânlarda bekletilenler ve yollarda hastalanıp ölenleri dahil ederek hesaplamaktadır. Mesela, Osmanlı kaynaklarındaki şu bilgi dikkate değer. Samsun limanına tek seferde gelenlerin sayısı 8.000 ile 10.000 arasında değişmekteydi. Buna ek olarak Iramak ve Dervend kapılarında, 30.000 muhacir beklemekteydi. Aynı şekilde Trabzonda 40.000 ile 50.000 arasında Çerkes muhacir sevk için bekliyordu.¹⁷⁶ Bu ifadeler rakamların hesaplanmasında Avrupa, Rusya ve Osmanlı arasında birlik olmadığını göstermektedir. Yine hesaplamalarda dikkatten kaçan bir durum da göç için yola çıkan ancak iskân yerlerine ulaşamayanlardır. Yaklaşık olarak 500.000 Çerkes ya denizde ya da vardıkları Anadolu'daki Samsun, Trabzon ile Balkanlar'daki Varna ve Köstence limanlarında hayatlarını kaybetmişlerdir.¹⁷⁷ Aynı belgeye göre bütün bunlara rağmen yaklaşık bir milyon Çerkes zor şartlara rağmen Rumeli ve Anadolu'ya varmıştır. Konu ile alakalı olarak dönemin gazetelerinde de malumat bulunmaktadır. Bu ihtilaflara karşılık, hiç

¹⁷³ *Takvim-i Vekâyi No:759*, 28 Safer 1281 (2 Ağustos 1864) s:1

¹⁷⁴ *Tercüman-ı Ahvâl, No: 144*, 14 Şaban 1278/14 Şubat 1862, s.2.

¹⁷⁵ M. Bala, "Çerkesler", **İslam Ansiklopedisi III**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1977, s.376.

¹⁷⁶ *Times*, 26 July 1864, p.6+. The Times Digital Archive, <http://tinyurl.galegroup.com/tinyurl/8XE9K7>. Accessed 8 Dec. 2018.

¹⁷⁷ K. Karpát, "Avrupa Egemenliğinde Müslümanların Konumu...", s.84-85.

olmazsa 1856-1864 yılları arasında geçen sekiz yıllık süre zarfında, gelen muhacirlerin sayısının en az 700.000 ile 900.000 arasında olması¹⁷⁸ üç büyük göç dalgası neticesinde gelen muhacirlerin sayısı hakkında bir oran vermesi bakımından önemlidir. Bir diğer önemli bilgiye dönemin gazetelerinden elde edilmektedir. Gazete haberlerinde, göç yolları, muhacir sayıları, muhacirlere yapılan yardımlar ve muhacirlerin içinde bulunduğu zor durum hakkında oldukça fazla malumat vermektedir. Dönemin gazeteleri olarak Takvim-i Vekâyi¹⁷⁹ ve Tasvîr-i Efkâr'daki bilgiler önemlidir.¹⁸⁰ Ayrıca Avrupalı bir gazeteden bir bilgiye ulaşılmaktadır. Bu bilgiye göre, 1864 Çerkes göçünün büyük boyutlarda olması Avrupalı bazı gönüllü yardım kuruluşlarını da harete geçirdiği anlaşılmaktadır. Bir Avrupa yardım komitesi olan Çerkes yardım komitesine Avrupa tarafından görevli olarak gönderilen sağlık müfettişi Barozzi, Samsun ve Trabzon limanlarında sevkiyat için bekleyen Çerkeslerin durumu hakkında önemli bilgiler vermektedir. Times gazetesine derc edilen mektupta, Çerkes Merkez Komitesi (*Central Circassian Committee*)'nin son üç yılda 300.000 Nogay Tatarı ve Çerkes muhacirlere yardım sağlandığından bahsedilmektedir. Mektupta, Osmanlı Devleti'nin yapmak zorunda olduğu büyük harcamalar nedeniyle ellerindeki kaynaklarının az olduğundan, Samsun valisinin talebi üzerine sadece 88.500 kuruş gönderildiğinden bahsedilmektedir.¹⁸¹

1.3.6. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) Sonrasında Yapılan Göçler

Bu göçün diplomatik bir özelliği bulunmaktadır. Rusya bu defa Kafkasya'ya yakın Osmanlı topraklarına yerleşmelerine şiddetle karşı çıktığı gibi, 1864 sürgününde Balkanlar'a yerleştirilen Çerkesleri ikinci defa yerlerinden uzaklara tekrar iskânlarına sebep oluşturdular. Ruslar 23 Aralık 1876 Tersane Konferansında Rumeli'de Çerkeslerin iskân edilmemesi gerektiği kararını çıkarttılar. Bunun neticesinde on yıldan fazla bir

¹⁷⁸ A. W. Fisher, "Emigration of Muslims from the Russian Empire in the Years After the Crimean War", *Jahrbücher für Geschichte Osteuroas, Neue Folge*, Bd.35, H.3, 1987, s.364.

¹⁷⁹ *Takvim-i Vekâyi No:755*, 29 Muharrem 1281 (4 Temmuz 1864), s.2.

¹⁸⁰ Gazete haberi, *Courier d'Orient*'in Çerkesistan'dan alıp neşr ettiği tahriratıdır. *Tasvîr-i Efkâr* 169/3, 1 Ramazan 1280 (9 Şubat 1864)

¹⁸¹ *Times*, 26 July 1864, p.6+. The Times Digital Archive, <http://tinyurl.galegroup.com/tinyurl/8XE9K7>. Accessed 8 Dec. 2018.

zamandır Balkanlar'da yaşayan Çerkeslerin büyük bir kısmı 93 Harbinden sonra bu defa Anadolu ile Halep ve civarına nakledilmişlerdir.¹⁸²

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi (93 Harbi) devam ederken 60.000'den fazla Kafkaslı Müslüman Osmanlı topraklarına göç etmiştir.¹⁸³ Ruslarla yapılan 3 Mart 1878 Ayastefanos ve 13 Temmuz 1878 Berlin Antlaşmaları¹⁸⁴ neticesinde Müslüman-Türk unsurlarının yaşamış olduğu Tuna'nın güneyi ile güneydoğusunda ve Kafkaslarda büyük oranda toprak kayıpları yaşanmışlardır. Berlin Anlaşması ile Ardahan, Kars ve Batum gibi kuzey vilayetlerinin Rusya'ya terk edilmesinin ardından Dağıstan, Çerkes, Çeçen, Gürcü gibi sayıları on binleri bulan Kafkas halkları yerleşmek üzere Anadolu'ya geldi. Bu sırada çoğunluğunu daha önceki göçlerle gelen, Bulgaristan ve Doğu Rumelili Türklerden ve Çerkesler'den oluşan muhacir gruplar Balkanlar'dan, Batı, Orta ve Güney Anadolu'da toprakların elverişli olduğu yerlere yerleştiler.

1878 anlaşmalarından sonra Anadolu ve Arabistan'ın çeşitli vilayetlerine sevk edilen muhacirler.¹⁸⁵

Tablo 1.3. 93 Harbinden Sonra Anadolu ve Arabistan'a Sevk Edilen Muhacirler

Nüfus	İskân Yeri
13.040	Konya Vilayeti
26.713	Suriye Vilayeti
25.563	Ankara Vilayeti
54.898	Hüdavendigâr Vilayeti
15.709	Halep Vilayeti
24.875	Kastamonu Vilayeti
9.081	İzmid Mutasarrıflığı

¹⁸² C. Aslan, "Bir Soykırımın Adı: 1864 Büyük Çerkes Sürgünü", **Uluslar arası Suçlar ve Tarih**, S.1, 2006, s.20.

¹⁸³ J. McCarthy, **Ölüm ve Sürgün**, (çev: Fatma Sarıkaya), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2012, s.121.

¹⁸⁴ Anlaşma neticesinde Şarkî Rumeli Vilayeti'nin kurulması da daha önceden Tuna taraflarına iskân edilen muhacirlerin buralardan çıkışının hızlanmasına sebep olmuştur. anlaşma ile vilayet, askerî ve siyasi bakımdan Osmanlı Devleti'ne bağlı olurken idarî olarak Hıristiyan bir valinin yönetimine bırakılmıştır. Vilayet doğuda Karadeniz, batıda Bulgaristan ve Selanik, güneyde Edirne ve Selanik, kuzeyde Bulgaristan ile çevrilidir. Geniş bilgi için bkz. M. Aydın, Şarkî Rumeli Vilâyeti, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s.17-18.

¹⁸⁵ BOA.Y.A.HUS.162/43, 7 Şevval 1296/24 Eylül 1879.

45.981	Aydın Mutasarrıflığı
1.363	Canik Mutasarrıflığı
17.549	Adana Mutasarrıflığı
9.745	Sivas Mutasarrıflığı
7.000	Biga Sancağı
13.358	Selanik Sancağı
274.875	Toplam

Bu tarihten sonra hem Rumeli'ye daha önceden iskân edilmiş Çerkesler Anadolu içlerine ve güney taraflara yeni bir iskân ile yerleştirilirken diğer taraftan, harbin hemen sonrasında Kafkasya'dan göç eden muhacirler, Anadolu vilayetleri ile beraber Halep ve civarına da iskân edilmeye başlanmıştır. Tablodan da anlaşılacağı üzere Anadolu'nun güneyi ile beraber, Halep ve çevresine Çerkes muhacirlerin iskânında büyük oradan artış olmuştur. Bunda Çerkeslerin iskânı için Anadolu'nun iç kısımlarında yeterli arazinin kalmamış olması hem de Halep ve çevresinin söz konusu dönemde içinde olduğu sosyo-kültürel durumun tesiri olduğunu yukarıda çeşitli vesilelerle belirtmiştik.

Anadolu'ya sevk olunanlardan henüz iskân olunmayıp misafir olarak kalanların ve memleketlerine geri dönmek niyetinde olanlar hakkında bilgi veren tahrirata göre;¹⁸⁶

Tablo 1.4. İskân Durumu Kesin Olmayan Muhacirler

İskân Durumu	Nüfus
İstanbul'a gelen muhacir	307804
Memleketlerine geri dönen	61913
Anadolu ve Arabistan'a sevk olunan	274875
Yevmiyeli ve yevmiyesiz burada mevcut olan	51016
Mevcut olanlardan Rumelî-Şarkî ahalisinden olan	30500
Romanya, Sırbistan ve Bulgaristan'da Kalan	20516

¹⁸⁶BOA.Y.A.HUS.162/43-1, 7 Şevval 1296/24 Eylül 1879.

Bunun yanında taşrada bulunan muhacirlerden bir kısmı henüz iskân edilmemiş, iskân çalışmaları devam etmekle beraber, bazıları memleketlerine geri dönmek üzere peyderpey İstanbul'a gelmekte olanlara nazaran misafir olarak bulunanlarla memleketlerine geri dönmek arzusunda olanların tayin miktarları şimdiden kabil olmayacağı bildirilmiştir.¹⁸⁷

1857,1866 ve 1879 yıllarında Kuzey Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına göç eden muhacirlerin nüfusu ve yerleşim yerleri ise aşağıdaki gibidir.¹⁸⁸

Tablo 1.5. 1857, 1866 ve 1879 Yıllarında Kuzey Kafkasya'dan Osmanlı Topraklarına Göç Eden Muhacirlerin Nüfusu ve Yerleşim Yerleri.

Yerleşim Yeri	Nüfus
Adana	13.000
Afyon	5.000
Amasya	6.000
Ankara	60.000
Antakya	1.500
Aydın	9.000
Balıkesir	35.000
Bilecik	1.000
Bitlis	2.500
Bolu	32.000
Burdur	10.000
Çanakkale	10.000
Çorum	16.000
Denizli	1.500
Erzurum	3.000
Eskişehir	14.000
Gaziantep	17.000
Gümüşhane	1.000
Hatay	1.500
İstanbul	100.000
İzmir	10.000
Kars	5.000
Kastamonu	5.000
Kayseri	35.000
Kırşehir	2.000
Kocaeli	15.000

¹⁸⁷ Y.A.HUS.162/43-2, 7 Şevval 1296/24 Eylül 1879.

¹⁸⁸ A. Avagyan, **Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist Türkiye'nin Devlet-İktidar Sisteminde Çerkesler**, (çev: Ludmilla Denisenko), Belge Yayınları, İstanbul 2004. s.71

Konya	12.000
Kütahya	3.000
Manisa	2.000
Mardin	1.000
Mersin	1.000
Muş	2.500
Sakarya	35.000
Samsun	60.000
Sinop	10.000
Sivas	49.000
Tokat	33.000
Yozgat	7.000

Harbin hemen sonrasında Anadolu'nun iç kısımlarına ve güneye sevk edilenler muhacirlerin önemli bir kısmını Balkanlar'dan sevk edilen Çerkesler teşkil etmekteydi. 1879'dan sonra Balkanlardan nakledilen Çerkeslerin sayısı 300.000 kişi civarındadır. Bunlar aşağıdaki vilayetlere ve yerleşim yerlerine yerleştirilmişlerdir.¹⁸⁹

Tablo 1.6. 1879'dan Sonra Balkanlardan Nakledilen Çerkeslerin Vilayetlere Dağılımı

Yerleşim Yeri	Kişi Sayısı	Aile Sayısı
Adana Vilayeti	25.000	5.000
Ankara Vilayeti	5.000	1.000
Cezayir	500	100
Halep, Deyr-i Zor	50.000	10.000
Kastamonu	5.000	1.000
Kıbrıs	10.000	2.000
Konya Vilayeti	10.000	2.000
Samsun ve Amasya	4.500	900
Şam Vilayeti	25.000	5.000

Dönemin siyasî ortamı neticesinde Balkanlar'dan ve Kafkaslar'dan göç eden Müslüman halklar, Anadolu'nun hem Müslümanlaşması hem de Türkleşmesinin tamamlayıcı unsurları oldular.¹⁹⁰

¹⁸⁹ A. Avagyan, **a.g.e.**, s.71

¹⁹⁰ K. Karpat, **Osmanlı Nüfusu 1830-1914**, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s.158-159.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşından sonraki ilk on yıl içinde Osmanlı topraklarına muhacir göçleri devam etmiştir. Bu göçler içinde yine çoğunluğu Çerkes muhacirler teşkil etmektedir. Bunun yanında diğer Kafkasya guruplarının da bölge dahilinde iskânları söz konusudur. Mesele; Dahiliye Nezareti'nden Sadarete gönderilen telgrafın cevabında, Halep Vilayeti'ne bağlı olan Kilis Kazası ve Bingazi Vilayeti'nde bin hanenin iskân edilebileceği kadar uygun ve boş arazinin olduğundan bahisle, Rostof'dan Adana'ya yerleştirilmek için gelecek olan 1.500 kadar Karaçay muhacirlerinin söz konusu iki vilayete iskân edilmesinin uygun olduğu ifade edilmiştir.¹⁹¹ Memleket dâhilinde iskânları kararlaştırılan Kafkasyalı muhacirlerden şimdiye kadar gelenlerin sayısı ve iskân edildikleri mıntıka ile ilgili önemli bilgiler mevcuttur. Muhacirlerin iskânı konusunda oldukça hassas davranan Osmanlı Devleti bundan başka gelecek olanlar var ise bunların hangi mahallerde iskân edilecekleri dahi kararlaştırılmıştır. Tezkere ile takdim edilen deftere göre; şimdiye kadar gelen muhacirlerin sayısı dokuz bin yüz altmış beş kişi Konya ve Adana vilayetlerine iskân için sevk edilmiştir. Bundan başka henüz gelmeyenler 685 nüfus olup bunların gelip gelmeyeceği meçhul olmasına rağmen, gelmeleri halinde, bunlar da Adana vilayetine gönderileceklerdir.¹⁹² Altı vilayete uygun arazilerin olduğu, Konya ve Adana vilayetlerinde 6.000 hanelik arazinin olduğu tezkerede belirtilip 9.000 kadar nüfusun Konya valisi tarafından kabul edilmesi üzerine bölgeye muhacir iskânı yeniden başlamıştır. Fakat muhacerete başlayan birinci katilede 2.400 nüfus Antalya'ya sevk olununca, Konya valisinin aynı miktarda muhacirin kabul ve iskânı için Konya vilayetinde boş arazi olmadığını beyan etmesi üzerine, geri kalanları Adana'ya sevk edilmiştir. İkinci katile içinde olan 2.500 nüfusluk muhacir Adana'ya iskân olunmak üzere Mersin iskelesine sevk olunmuş, üçüncü katile olan 2.580 nüfusun iskân için Antalya'ya sevk edilmesine karar verilmiştir.¹⁹³

Bundan sonra Muhacirîn Komisyonu Mektubî kaleminden gönderilen cetvele göre, muhacirlerin sevk ve iskân işlerinin tamamlandığı anlaşılmaktadır. Büyük, küçük,

¹⁹¹ BOA.Y.A.RES, 28/35, 12 Cemaziyelahir 1302/29 Mart 1885.

¹⁹² BOA.Y.A.HUS, 242/6-1, 27 Rebiü'l-ahir 1308/10 Aralık 1890.

¹⁹³ BOA.Y.A.HUS, 242/6, 27 Rebiü'l-ahir 1308/10 Aralık 1890.

kadın ve erkek nüfusun hesap edilerek oluşturulan cetvelde muhacirlerin iskân yerleri hakkında bilgiler verilmiştir. Buna göre;¹⁹⁴

Tablo 1.7. 93 Harbinden Sonra Anadolu'ya Sevk Edilen Çerkeslerin Nüfus, Sevk ve İskân Şekli

Nüfus	Sevk ve İskân Şekli
9100	Meclis-i hass-ı vükela kararıyla şeref taalluk eden irade-i seniyyeyi mübelliğ Dâhiliyye Nezaret-i celilesinin 13 Temmuz 1301/25 Temmuz 1885 tarih ve elli yedi numaralı tezkeresi mucibince hicret-i vürüd edecekleri iş'âr buyrulan muhacir-i Çerakisenin miktarı
750	Âhiren irâde-i seniyye-i pâdişâhiyi müş'ir nezaret-i müşârün-ileyhânın 11 Teşrin-i evvel 1306/23 Ekim 1890 tarihli ve doksan altın numaralı tezkeresiyle gelecekleri haber verilen
9850	
2412	Birinci Kafile Orel vapuruyla vürüd edip Konya vilayetine iskân olunmak üzere ve bi'l-muhâbere Dâhiliyye nezaret-i Celilesinin 25 Eylül 1306/7 Ekim 1890 tarih ve doksan numaralı tezkeresi mucibince Antalya'ya sevk olunan
2135	İkinci kafiilede Rusya vapuruyla gelip ol-babda şeref taalluk eden irade-i seniyyeyi mübelliğ Nezaret-i müşârün-leyhânın 29 Teşrin-i evvel 1306/10 Kasım 1890 tarih ve yüz bir numaralı tezkeresi üzerine Adana vilayetine iskân olunmak üzere Mersin'e gönderilen
2208	Üçüncü kafiilede Orel vapuruyla bi'l-vürüd yine Nezaret-i müşârün-leyhânın 7 Teşrin-i sani 1306/19 Kasım 1890 tarih ve yüz beş numaralı tezkere-i ahiresi mucibince Adana vilayetinde iskân olunmak üzere Antalya'ya sevk olunan
2410	Dördüncü kafiilede Orel vapuruyla vürüd edup yine Nezaret-i müşârün-leyhânın 21 Teşrin-i Sani 1306/3 Aralık 1890 tarih ve yüz on numaralı tezkeresi mucibince Adana vilâyetine iskân olunmak üzere şeref-südûr olan irade-i seniyye muktezâsı mucibince Çanakkalede idâre-i mahsûsa vapurlarıyla aktarma edilmek üzere Mersin'e i'zâm kılınan
9165	
9165	Gelip gelmeyecekleri komisyonca meçhûl olan
685	

Netice itibariyle diyebiliriz ki yüz elli yıla yakın bir süre boyunca Kırım, Kafkas ve Balkanlar'dan peyderpey devam eden bu kitle göçleri Osmanlı'nın toplumsal ve

¹⁹⁴ BOA.Y.A.HUS, 242/6-3, 27 Rebiü'l-ahir 1308/10 Aralık 1890.

demografik yapısında da büyük değişimlere sebep olmuştur.1783-1914 yılları arasında sadece Kırım, Kafkas, Kuban ve Balkanlar'dan Osmanlı Rumeli'sine ve Anadolu'suna 7.425.000 nüfus göç etmiştir.¹⁹⁵

Tablo 1.8. 1783-1914 Yılları Arasında Osmanlı Topraklarına Göç Eden Halklar ve Sayıları

Göç Edilen Bölge	Yıl Aralığı	Nüfus
Kırım	1783-1856	1.000.000
Kırım ve Kuban	1856-1862	450.000
Kırım ve Kuban	1867-1914	350.000
Kafkaslar	1862-1865	1.500.000
Kafkaslar	1865-1900	1.000.000
Kafkaslar	1874-1877	125.000
Balkanlar	1877-1878	800.000
Balkanlar	1878-1914	2.200.000
Toplam	1783-1914	7.425.000¹⁹⁶

Kısaca, göç ederek Osmanlı topraklarına sığınan Kırım ve Kafkas muhacirler Osmanlı'nın Rumeli ve Anadolu vilayetlerindeki muhtelif yerlere sevk ve iskân ediliyorlardı. Muhacirler Rumeli'de Dobruca, Köstence, Varna, Ruscuk, Nikopolis, Vidin, Silistre, Şumnu, Niş, Sofya, Selanik, Serez, Larissa, Edirne, Tekirdağ, Lüleburgaz, Hayrabolu ve Aylos çevrelerine yerleştirilmişlerdir. Anadolu topraklarında ise Diyarbakır, Mardin, Halep, Şam, Adana, Erzurum, Sivas, Çorum, Çankırı, Adapazarı, Bursa, Kütahya ve Eskişehir gibi yerlere iskân edilmişlerdir.¹⁹⁷

XIX. yüzyıl boyunca aralıklara devam eden göçün mahiyeti, önceki zamanlara nazaran göç eden insanları sayısı ve arkalarındaki ideolojik ve politik durumlarından ötürü farklılık göstermektedir. Bununla beraber bir yüz yıl boyunca devam eden bu göçlerde ilgili sayılar çok farklıdır. Fakat gerçek şudur ki çok fazla insan bu göçe maruz kalmıştır. Genel olarak toparlamak gerekirse ilk olarak 1856'dan sonra beş yüz bine yakın Tatar Kırım'dan göç etmiştir. Ardından 1862 senesinde hemen hemen tamamı Müslüman olan iki buçuk milyon Kafkasyalı göç etmiştir.¹⁹⁸

¹⁹⁵ K. Karpata, **Osmanlı Modernleşmesi**, (çev: Akide Zorlu Durukan, Kaan Durukan), İmge Kitabevi, İkinci Baskı, Ankara 2008, s.130.

¹⁹⁶ K. Karpata, **Osmanlı Modernleşmesi**, s.130.

¹⁹⁷ M. Demirel, "Kırım Savaşı'ndan Sonra Eskişehir'e Yerleştirilen Muhacirler", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi** S.28, Erzurum 2005, s.315.

¹⁹⁸ K. Karpata, **İslâm'ın Siyasallaşması**, (çev. Şiar Yalçın), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Birinci Baskı, İstanbul 2004, s.338.

Kısacası, Kırım Savaşı ile başlayan Kafkas göçleri hakkında kesin bir bilgi vermek zordur. Yaklaşık olarak 1.5 milyon insanın göç ettiği gibi bir rakam fazla abartılı olmayacaktır.¹⁹⁹

Bunun yanında XX. yüzyıla girerken Osmanlı Devleti'ne göç eden muhacirlerin sayıları ve yoğunlukları ile ilgili bir düşünüş göze çarpmaktadır. Bunun yanında muhacir sıfatıyla Osmanlı topraklarına gayrimeşru yollarla gelmeye çalışan Kafkasya halkının girişimleri artmaya başlamıştır. Bu girişimlerin önünü almak maksadıyla Osmanlı hükümeti, Rusya tabiyetinden çıkmadan gelen Kafkasyalıları muhacir olarak değil misafir olarak muamele yapma kararı almıştır. Bu kişiler seyahat pasaportuyla geldikleri halde muhacir olduklarını iddia etmekteydiler. Oysaki muhacir olarak Osmanlı topraklarına vürud eden muhacirler, hicret etmeden önce Rusya ile bütün alakalarını kesmekteydiler. Bu alakanın kesildiğini ispat edemeyen muhacirlere pasaportlarına şebenderler tarafından vize verilmemektedir. Bunun yanında seyahat pasaportu ile gelip de muhacir oldukları iddiasında bulunanlara misafir olarak muamele yapılmakta ve muhacirlere yapılan hiçbir işlem onlara yapılmamaktadır.²⁰⁰

¹⁹⁹ N. İpek, "Kafkasya'daki Nüfus..." s.291.

²⁰⁰ BOA.MV.126/51, 23 Rebiü'l-evvel 1327/14 Nisan 1909.

İKİNCİ BÖLÜM

HALEP VE CİVARINA ÇERKESLERİN GÖÇ VE İSKÂNİ

Osmanlı kaynaklarının Bilad-ı Şam olarak adlandırdıkları ve içinde Halep’inde bulunduğu coğrafyanın İslam fethinden önce Yunan kaynaklarında kullanıldığı kabul edilmektedir. XIX. Yüzyılda Batılılar yeniden Suriye adını kullanmaya başlamışlardır. Biz konumuzun gereği bölgeyi Bilad-ı Şam olarak adlandıracağız. Bu coğrafya; stratejik, jeopolitik ve dinî açıdan büyük öneme sahiptir. Bu coğrafi önemi dolayısıyla, tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Coğrafyasının bir parçası olan Halep de bulunduğu coğrafyanın özelliklerini arzetmektedir. Kuzeyde Anadolu ve doğuda Irak ve İran’a giden ana ticaret yolları üzerinde bulunan Halep, önemli bir yere konumlanmıştır.²⁰¹ Bilinen ilk yerleşimin M.Ö. 5000’li yıllara dayandırıldığı Suriye’de, yaşayan toplumların etnik ve kültürel kimlikleri çok çeşitlidir. Hazreti Ebûbekir ve Hazreti Ömer dönemlerinde İslam orduları tarafından fethedilerek İslam hâkimiyetine giren Suriye’de on birinci asrın sonlarında başlayan Haçlı Seferleri ile mücadeleler başlamıştır. Büyük Selçuklu Devleti’nin Suriye’yi Haçlılardan geri almak için başlattıkları mücadeleyi, Eyyûbîler tamamlamışlardır. 1401’de Timur’un yakıp yıktığı bölgede, Memlûk hâkimiyeti de zayıflamıştır. 1516’da, Mercidabık Savaşı’nda Yavuz Sultan Selim’in Memlûk ordusunu yenip bölgeyi Osmanlı topraklarına katmıştır.²⁰²

Halep’in içinde bulunduğu bölgede Osmanlı hâkimiyeti sırasında, şehir ve köylerde yaşayan Müslüman ahalinin çoğunluğunu Arapça konuşan Hanefî ve Şafi mezhebine ait kimseler teşkil etmekteydi. Bunun yanında Arapça konuşmayan Müslüman toplulukların da sayıları oldukça fazlaydı. Bunlardan önemli bir kısmını Türkmenler oluşturmaktaydı. Söz konusu unsurların bu bölgeye yerleşimi Osmanlı öncesine dayanmaktaydı. Fakat Türkmenlerin bu bölgeye düzenli bir şekilde iskânı, Osmanlı Devleti zamanında olmuştur. Yavuz Sultan Selim zamanında bu oymakların bir kısmı bu coğrafyaya iskân edilmiştir. Bundan sonra bu bölgeye Türkmen iskânları devam etmiştir. Bölgeyi zapt eden Osmanlılar bölgedeki eski Memlûk idarî teşkilâtını bozmadılar. Halep de Memlûk döneminde olduğu gibi Şam emîrû’l-ümerâsı (beylerbeyi) idarî bölgesi içinde yer alıyordu. Yavuz Sultan Selim’in ölümü ve yerine

²⁰¹A. Raymand, *a.g.e.* , s.147.

²⁰² **Osmanlı Belgelerinde Suriye**, BaşkanlıkDevlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Yayın No: 129, İstanbul 2013, s.3.

Kanûnî Sultan Süleyman'ın geçmesi üzerine, eski Memlûk beylerinden olup Yavuz Sultan Selim tarafından kendisine Şam beylerbeyliği verilen Canbirdi Gazâlî Halep'i de tesiri altına alacak büyük bir isyan başlattı. Bu arada şehri kuşattıysa da kalede bulunan Osmanlı garnizonu ile ortak hareket eden Halep halkı ona karşı direndi. İsyanın bastırılmasından sonra bölgedeki idarî teşkilât yeniden düzenlendi. Önce Halep ve Şam adları altında iki beylerbeylik kuruldu; daha sonra bunlara 1570'te Trablus, ardından da Sayda eyaletleri ilâve edildi. Suriye bölgesinin bu idarî teşkilâtı XVIII. yüzyıla kadar değişmedi.

Halep'in bir eyalet merkezi haline gelmesi, bölgenin ekonomik ve siyasî yönden gelişmesinde önemli rol oynadı. Şehir kültür yönünden Şam, Kahire ve kutsal şehirlerin yer aldığı Hicaz bölgesiyle kuvvetli bağları dolayısıyla tam bir Arap nüfuzu altında kalırken siyasî açıdan bölgenin tarihinde hayatî bir yere sahip oldu ve güneydeki gelişmelerden çok az etkilendi. Ayrıca iktisadî yönden, şehir esnafı için ham maddelerin ve Halep'te çok aranan ve tüketilen yiyeceklerin sağlandığı Güney Anadolu ile daha yakın bir hale geldi. Tımar sistemi vilâyette etkili bir şekilde yerleştirildi, Anadolu Türk sipahilerinin varlığı, bölgenin Osmanlı teşkilâtına uyum sağlamasına yardımcı oldu. Böylece Halep de Osmanlı karakteri diğer Arap şehirlerinin birçoğundan daha ağır basan tipik bir İslâm-Türk şehri haline geldi. Bu etki dönemin mimari eserlerinin inşa tarzında, mutfağında, hatta müziğinde dahi görüldü. Bütün bunlar Şam'dan ziyade İstanbul tarz ve üslûbunun tesiriyle gerçekleşmiştir.

Doğu Arabistan'ın Osmanlı kontrolü altına girmesiyle Halep Doğu Akdeniz'in çok önemli bir ticarî merkezi oldu ve XVI. yüzyılda Avrupalıların ticarî faaliyetleri Şam'dan Halep'e doğru yön değiştirdi. Nitekim 1548'de burada bir Venedik konsolosluğu kuruldu; bunu 1557'de Fransa, 1586'da İngiltere konsoloslukları takip etti. Bu ticaret, başlangıçta geniş ölçüde Avrupa'nın yünlü kumaşları ve gümüşü ile Hint baharatının değiş tokuşuna dayanıyordu. Ancak XVI. yüzyılın sonlarına doğru Avrupalı tâcirler artık Halep pazarlarında başlıca Doğu emtiası olarak İran ipeğini arıyorlardı. Halep'in ticarî önemi, Hüsrev Paşa ile (1544) Behram Paşa'nın (1583) valilikleri sırasında meydana getirdikleri vakıflar sayesinde kurulan büyük âbidevî binalar, çarşılar ve hanların teşekkülüyle 1593'te İskenderun'da bir Osmanlı gümrük

kapısının tesisi dolayısıyla daha da arttı. Trablus'un yeniden liman özelliği kazanmasıyla Halep'in ticarî durumu Suriye bölgesinde güven altına alınmış oldu.

Halep'in bu zenginlik ve refahı, ilk olarak Canbolatoğlu Ali'nin isyanı sırasında (1606-1607) ve Osmanlı-İran savaşlarının uzaması sonucu XVII. yüzyılın başlarında biraz sarsıldı. Canbolatoğlu'nun isyanı bu dönemdeki birçok Celâlî isyanından biriymiş gibi gösterilirse de çağdaş mahallî tarihler, onun Suriye'de bağımsız bir devlet kurma iddiasıyla ortaya çıktığını belirtirler. Niyetleri ne olursa olsun gerek amcası Hüseyin Paşa'nın gerekse Canbolatoğlu Ali'nin valilikleri dönemi, mahallî idarecilerin şehrin yönetimini ellerine geçirdikleri kısa ve tek devreyi teşkil eder. Canbolatoğlu Ali'nin 1610'da Belgrad'da idamından sonra Halep doğrudan doğruya İstanbul'un merkezî kontrolünde kaldı; hatta Osmanlılar'ın diğer Arap vilâyetlerindeki gibi, XVIII. yüzyılda mahallî valilerin ortaya çıkıp idareyi ellerine almaları ve merkezin bunları tanımak zorunda kalışı hadiseleri burada görülmedi.

1639'da Osmanlı-İran mücadelesinin sona ermesiyle kervanlar İran ipeğini tekrar Halep'e getirmeye başladılar ve bu durum XVII. yüzyıl boyunca sürdü. Bu yüzyılda İzmir'in alternatif bir pazar olarak doğmasına rağmen Halep'in ticarî üstünlüğü devam ediyordu. Bu hüküm en azından, XVII. yüzyılda Halep'in içindeki Ortadoğu ticaretinin hemen hemen yarısını elinde tutan İngiltere için doğrudur. XVII. yüzyıl, bir Osmanlı eyaleti olarak Halep'in nüfusunun ve ticarî zenginliğinin en yüksek noktaya ulaştığı dönemi teşkil eder. Zaman zaman uzun devreler halinde ortaya çıkıp şehir nüfusunun azalmasına yol açan veba salgınlarına rağmen Halep XVII. yüzyılda yaklaşık 100.000 nüfusa sahipti. XVI. yüzyılda da nüfusu 50-60.000 dolayında bulunuyordu. Halep'in nüfusunun fazla değişmemesi, hatta nisbî bir artış göstermesi, özellikle Anadolu'dan buraya doğru görülen devamlı göçlerin bir sonucudur. Bu nüfusu Halep'i İstanbul ile Kahire arasında en büyük şehir durumuna getiriyordu. Şehrin XVI. yüzyıldaki hızlı fizikî gelişmesi aynı seviyede görülmemekle birlikte XVII. yüzyılda İpşir Paşa (1653) ve Kara Mustafa Paşa (1681) gibi bazı devlet adamları büyük vakıflar kurmayı sürdürdüler. Halep'in varlıklı tüccar ve esnafı şehrin fizikî ölçülerinin daha da genişlemesine yol açtı. Surların kuzeydoğusunda zenginlerin oturduğu mûtena Cüdeyde varoşu yapılan binalarla yeni bir yerleşme yeri olarak ortaya çıktı.

Halep'in talihi XVIII. yüzyılda değişmeye başladı ve çöküş dönemine girildi. İran Safevî Devleti'nin dağılması İran menşeli ipeğin veriminde düşüşlere yol açtı ve daha 1730'larda Avrupalı tüccarlar alternatif kaynaklar aramaya başladılar. Bu arayışlar bir ölçüde Suriye ipeğiyle karşılandı, fakat zamanla Avrupalı tüccarların faaliyetleri azaldı. Onların yokluğu, hıristiyan Arap ve yahudiler gibi yerli gayri müslim unsurların ön plana çıkmasına yol açtı. Varlıklı hıristiyan Arap tüccar burjuvazisinin doğuşu özellikle Halep için çarpıcı bir gelişmedir. Bu tüccar zümresinden bazıları, geleneksel Katolik kilisesinden çıkıp yeniden şekillenmiş Katolik kilise cemaatlerini teşkil ettiler. Bu da hıristiyan cemaatler içinde ve Osmanlı hükümetiyle "beratlı" denilen yabancıların himayesindeki Katolik hıristiyanlar arasında gerginliğe yol açtı. Bölgedeki dengeler siyasî güç mücadeleleriyle daha da sarsıldı. Sünnî Arap ticarî ve dinî burjuvazisinin temsil ettiği eşraf ile şehrin alt tabakasını oluşturan Arap, Türk, Kürt gibi gayri mütecânîs grupların teşkil ettiği yeniçeri zümreleri arasındaki ayrılıklar daha da büyüdü. Osmanlı hükümeti düzeni eski haline getirmeyi başaramadı. Bu gruplar arasındaki çekişme ve mücadele şehrin ekonomisinin ve siyasî kurumlarının çöküşüne yol açtı.

Osmanlı merkezî gücü, II. Mahmud dönemine kadar düzeni sağlayıp duruma yeniden hâkim olmayı başaramadı. Düzenin sağlanması ve kontrolün yeniden tesisi de kısa ömürlü oldu. 1832'de Mısırlı İbrâhim Paşa Halep'i işgal etti ve şehir 1840'a kadar Mehmed Ali Paşa'nın hâkimiyetinde kaldı. Bu dönem Halep'in iktisadî ve siyasî hayatında yıkıcı bir etki yaptı. Osmanlı idaresinin tekrar kurulması ve ardından müslüman kesim üzerine askerî mecburiyet ve ferdî verginin yüklenmesini ihtiva eden Tanzimat reformlarının ilânı şehirde yeniden kargaşaya sebep oldu. Bilhassa yeniçeri zümrelerinin nüfuzlarının çöküşüyle siyasî güçlerini ve etkilerini kaybeden iktisadî sıkıntı içindeki fakir müslüman ahali arasında reformlara karşı tepkiler görüldü. Nitekim 1850 Ekiminde fakir müslüman ahali zengin hıristiyan bölgelerine karşı saldırıya geçti ve büyük bir şehirli ayaklanması meydana geldi. Vali Mustafa Zarif Paşa Halep'ten kaçtı; isyanın elebaşısı olan yeniçeri zümrelerinin reisi Abdullah el-Bâbinsî iki hafta kadar şehrin kontrolünü elinde tuttu. Kasım ayında Osmanlı ordusu, âsilerin bulunduğu bölgeyi topa tutup pek çok kişinin ölümüyle sonuçlanan kanlı sokak savaşları sonucu düzeni yeniden sağladı. 1850'den sonra Tanzimat reformları küçük bir muhalefetle eyalette uygulandı. Halep'te bu büyük sosyal karışıklığa rağmen bundan sonra şehirdeki değişik dinî gruplar ve etnik cemaatler arasındaki münasebetler I. Dünya Savaşı'na

kadar genellikle sakin bir ortamda geçti. Suriye'nin büyük bir kısmını tesiri altına alan müslüman ve hıristiyanlar arasındaki mücadelelerin görüldüğü 1860 yılında bile şehir halkı sükûnetini muhafaza etti.

Tanzimat reformlarının bir parçası olarak geliştirilen 1281 (1864) Vilâyet Nizamnâmesi kısmî değişikliklerle 1866'da Halep'e de uygulandı. Bu tarihte yeni nizamnâmeye göre oluşturulan ve yeniden teşkilâtlandırılma görevi Cevdet Paşa'ya verilen Halep vilâyeti Urfa, Maraş, Kozan, Adana, Payas, Halep merkez ve Zor sancaklarından teşekkül ediyordu. Cevdet Paşa, iki yıl süren valiliği döneminde Zor sancağı dışında Halep vilâyetine bağlı sancaklarda ve merkezde yeniden teşkilâtlanmayı gerçekleştirdi. Kuruluşunda çok geniş tutulan Halep vilâyeti sınırları 1869'da Adana, Kozan ve Payas sancaklarının çıkarılmasıyla daraltılmıştır²⁰³.

XIX. yüzyıla gelindiğinde Halep ve civarında yeni katılanlar olmuştur. Bunların başında Cezayir ve Kafkasya'dan gelen muhacirler gelmektedir. Kafkas muhacirlerin büyük bölümü 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşından sonra bu coğrafyaya iskân edilmiştir. Halep ve civarına iskân edilen muhacirlerin iskân yerleri genellikle stratejik olarak önemli olan ve daha öncesinde Türkmenlerin yerleştirildiği yerlerdi.²⁰⁴

Halep ve civarına 1860 senesinden başlayarak 1877-1878 Osmanlı-Rus harbi neticesinde doruk noktasına ulaşan göçleri bir yandan Kafkaslar'dan gelenleri teşkil ederken bir yandan da 93 Harbi neticesinde Balkanlar'dan ikinci defa yurtlarından gönderilmek zorunda olan Çerkesleri teşkil etmektedir. Özellikle 93 Harbi neticesinde Rus idaresi tarafından Çerkeslerin *"bizim sınırlarımızdan hayli uzağa ve her koşulda Erzincan, Tokat, Amasya ve Samsun hattından daha geriye"* yerleştirilmesi fikri açıkça ifade edilmiştir. Böylece Rusya, ilk etapta Halep ve civarına ardından da 3.000 ile 4.000 arasındaki söz konusu muhacir ailenin Anadolu'nun iç kesimlerine yerleştirilmesi konusunda ısrar etti.²⁰⁵Fakat daha sonra diğer Avrupalı Devletler ile beraber Rusya, Halep ve civarına Çerkeslerin iskân edilmesi konusunda kendi çıkarlarının bir gereği olarak karşı çıkmıştır. Netice itibarıyla 1860'lı yıllardan başlayarak 1900'lü yıllara kadar sürekli olarak bölgeye Çerkes yerleştirmeleri devam etmiştir. Söz konusu göçler

²⁰³ B. Masters, *"Halep"*, **DİA** XV, İstanbul 1997, s.224-247.

²⁰⁴ S. Samur, *"Suriye Vilayeti'nin İdari ve Sosyal Yapısı (1840-1908)"*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Doktora Tezi**, Ankara 1989, s.120.

²⁰⁵ K. Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze Etnik...**, s.171.

neticesinde bölge dâhilinde Çerkeslerin iskân edilmesi neticesinde Müslüman nüfusun artmış olmuştur. Fakat yine de Çerkes nüfusun Müslüman nüfus içerisindeki yerini tayin etmek güçtür. Zira Osmanlı Devleti diğer vilayetlerde olduğu gibi Halep ve civarına da Müslümanlara ait nüfusu, milletlere ayırmadan vermiş, gayrimüslimlere ait nüfusta ise millet ayırımına gitmiştir.²⁰⁶ Halep ve civarına ne kadar sayıda Çerkesin göç ve iskân edildiği ile ilgili verilere daha ziyade vilayet ve nezaretlerler arasındaki yazışmalardan ulaşılabilmektedir.

Osmanlı Devleti'nin Halep ve civarına muhacir iskânını yoğunlaştırmasının sebeplerini şu şekilde sıralamak mümkündür. Birincisi, bu bölgede muhacir iskânı için oldukça fazla miktarda boş ve uygun arazinin olmasıdır. İkincisi, XIX. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, bölgede giderek artan Avrupalı ülkelerin nüfuz alanlarını yakından takip edebilmektir. Zira bu nüfuz alanlarında Osmanlı aleyhtarlığı gittikçe kuvvetlenmektedir. Üçüncüsü bölgenin güneyinden zaman zaman gelen Arap aşiretlerinin taşkınlıklarına karşı tedbirleri almak şeklinde sıralanabilir. Şeçkin haneler olarak isimlendirilen bu aşiretler XVIII. yüzyıl ile XIX. yüzyılın ilk yarısında sadece bölge için değil Osmanlı Devleti'nin Musul gibi başka güney vilayetleri için de büyük bir tehdit unsuruydu. Aşiretlerin bu tavırları vilayetleri uzun süre meşgul etmiştir. Dahası bu güçlerin, köylü nüfusun bir kısmı ile kıyasıya bir çatışma içine girmesi meselenin hallini daha da zorlaştırmıştır. Başlarda sıradan hizipleşme olarak görünen hadiseler, vilayetler ve devlet bağlamında gelişmeleri ziyadesiyle etkiliyordu. XIX. yüzyılın ilk on yıllarına gelindiğine ise, haneler arasındaki söz konusu siyasî mücadele kentlere de zarar vermeye başlamıştır.²⁰⁷ Böylesi bir ortamda Osmanlı Devleti, özellikle Müslüman nüfusun fazla olduğu Halep ve civarı için yine Türk-Müslüman unsurların çoğunluğunu sağlamak amacıyla bölgeye Çerkes iskânını arttırmıştır. Bunun yanında II. Abdülhamit'in, özellikle 1878'den sonra, diğer vilayetlerde olduğu gibi, Halep ve civarına muhacir iskânı konusunda büyük bir hassasiyet gösterdiği söylenebilir. İstanbul ve taşradaki hükümet yetkililerine muhacirlerin iskânı ve yerleştirilmesi hususunda meydana gelebilecek olan olumsuzlukları en aza indirmek için gerekli talimatları vermiştir. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi önemli bir kısmını Halep ve civarında, özellikle

²⁰⁶ H. Bayraktar, **a.g.e.**, s.26.

²⁰⁷ D. R. Houry, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplumu Musul, 1540-1834**, (çev.Ülkün Tansel) Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, s.211.

Suriye’de, yerli ahalisinin sebep olduğu asayişsiz tavırlar sebebiyle bir takım tedbirler alınmıştır. Bunun için bu defa, deniz yolu ile yapılan büyük sayıdaki toplu iskândan farklı olarak Anadolu’nun iç eyaletlerine daha önceden yerleştirilen Çerkesler bölgeye sevk edilmiştir. Mesela 1882 senesinde; Sivas ve Amasya’da bulunan aşağı yukarı yüz aileden müteşekkil ki bu beş yüz kişi anlamına gelmektedir, Çerkes grup Şam’a gönderilmiştir. Bunlardan önemli bir kısmı Kunaytıra’ya asker olarak kaydedilmiştir.²⁰⁸

Esasında, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Çerkeslerin Halep ve civarına iskânı ilk bakışta hem iskân edilenlerin miktarı hem de yerleşim yerlerinin genişliği açısından Anadolu’nun diğer eyaletlerine nazaran fazla önemli olmayan bir nüfus hareketi olarak görülebilir. Hatta Çerkeslerin bu bölgeye iskânı, sadece Kafkasya’daki ana yurtlarından Balkanlar ve Anadolu üzerinden Batı Suriye’deki bölgelere taşınması olarak görülebilir. Böyle bir bakış açısıyla değerlendirildiği zaman Çerkeslerin Halep ve civarlarına iskânı tarih boyunca görünen nüfus hareketlerinden sadece bir tanesidir.

Ancak hadiseye yakından baktığımızda bundan daha muhtevalı bir mesele ortaya çıkmaktadır. Çerkeslerin Halep ve civarına iskânı Batı ve Kuzey Avrupa’nın en uç yerlerinden İslam’ın bu civardaki merkezine doğru yapılan faydacı ve düzenli bir harekettir.²⁰⁹ Göçlerin yoğun olduğu son safhada ise Osmanlı Devleti bu faydacı ve düzenli hareketin bir neticesi olarak, Kafkasya’dan devam eden muhacir göçlerini Rumeli tarafları ve Biga ve Mudanya gibi Anadolu’nun batı taraflarında yeterince muhacir olduğu gerekçesiyle daha iç kesimlere iskân edilmesi ile Anadolu’nun iç kısımlarındaki seyrek nüfusun artırılmasını da düşünmektedir.²¹⁰

Bunun yanında 1880’li yıllarda Osmanlı Devleti’nin idarî haritası büyük ölçüde değişmiş ve bu dönüşüm içinde Suriye vilayeti özel bir yer teşkil etmeye başlamıştır. Balkanlar’da gittikçe kötüleşen siyasi şartlar neticesinde yaşanan toprak kayıplarıyla birlikte Suriye, Anadolu ile birlikte önemli bir mevki olarak konumlanmıştır. 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sonrasında Mart 1878’de Cevdet Paşa tarafından Osmanlı hükümdarına verilen bir ıslahat raporunda, Balkanlar’da meydana gelen kayıpları telafi etmek için, “*en önemli meselenin Anadolu ve daha güneydeki vilayetlerdeki zenginliği*

²⁰⁸ N. N. Lewis, **Nomads and Settlers in Syria an Jordan 1800-1980**, London 1987, Cambridge University Press, s.98.

²⁰⁹ K. Karpat, “*Avrupa Egemenliğinde Müslümanların Konumu...*”, s.78.

²¹⁰ BOA.İ.DH.938/74289, 6 Rebiü’l-evvel 1302/24 Aralık 1884.

arttırmak ve buraları müreffeh kılmak” olduğu ifade edilerek “Suriye, Halep ve Adana’nın kalkınması için bu bölgeler için yeni girişimlerin yapılması gerektiği belirtilmiştir.²¹¹ 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşından sonra Suriye, Halep ve Adana vilayetlerine muhacir iskânının yoğun olarak yapılmaya başlanması da devlet adamlarının hazırladıkları ıslahat raporlarının neticelerinden birisidir denilebilir.

Osmanlının 1878 yılından itibaren Balkanlardan, Kafkaslardan hatta Kuzey Afrika’dan çekilmesi, Osmanlı vilayetleri arasında, nüfus ve idarî taksimat bakımından yeni dengelerin kurulması gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Mesela, 1878 yılı öncesinde vilayet salnamelerinde hiyerarşik olarak ilk sırada Rumeli vilayetleri yer alıyordu. Osmanlı’nın güney vilayetleri daha sonra geliyordu. II. Abdülhamid devrinde bu sıralama neredeyse tamamen tersine dönmüştü. 1886 salnamesinde en başta Suriye, ardından Hicaz ve sonra sırasıyla Bağdat, Basra, Yemen ve Halep vilayetleri yer almıştı. Bunları Rumeli vilayetleri takip etmiş ve en sonda da Anadolu vilayetleri sıralanmıştı. Devlet de tabiiyle her türlü yatırım, imar vs. çalışmalarını bu değişime uygun olarak planlamaya başlamıştır. Yine bir örnek olarak, 1876 öncesinde Osmanlı’nın demir yolunun üçte ikisi Rumeli’ye inşa edilmişken, 1882-1908 seneleri arasında inşa edilen demiryollarının % 47’si Suriye, % 37’si Anadolu ve % 15’i Rumeli’ye inşa edilmiştir.²¹²

II. Abdülhamid döneminde Halep ve civarı vilayetlerinin önemli bir yer teşkil etmesinin belki en önemli sebeplerinden birisi, eski zamanlardan beri devam etmekte olan Hac yolları üzerinde stratejik bir yere sahip olması sebebiyle ortaya çıkan yeni gelişmelerdir. Aynı zamanda Hıristiyanlık ve Yahudilik için de Kutsal yerlere ulaşmak için kilit bir yer olması da dikkatten uzak tutulmamıştır. Bu sebeplerden daha ciddi veya o zaman için en ciddi bir sebebi de belirtmek gerekir ki, buda İngiltere’nin Mısır’ı işgal etmesi olduğu söylenebilir. Bu işgalin sonrasında Şam’ın, güney taraflarının bütünü için önemli bir yer haline gelmesinin de büyük bir payı vardır.²¹³ Coğrafi olarak böyle bir öneme sahip olan Halep ve civarında, II. Abdülhamid içtimaî olarak da bir takım önlemler almıştır. Bu önlemlerden en önemli o dönem için özellikle Suriye’de ortaya çıkan “*Arap Milliyetçiliği*” fikrinin bertaraf edilmesi çabalarıdır. II. Abdülhamid bu

²¹¹ F. Georgeon, **Sultan Abdülhamid**, (çev. Ali Berktaş), Homer Kitapevi, İstanbul 2006, s.211.

²¹²F. Georgeon, **a.g.e.**, s.211 -212.

²¹³ F. Georgeon, **a.g.e.**, s.212.

maksatla bu coğrafyalarda bir “*Arap siyaseti*”ni, İslâmcı siyasetine uygun görmemektedir. Dolayısıyla bu bölgeleri Osmanlı Devleti ile daha çok bütünleştirmeye ve merkezî idareye daha sıkı bir şekilde bağlamaya gayret etmiştir.²¹⁴ Netice itibariyle Arap milliyetçiliği hareketlerini bertaraf etmek için birçok önlem almıştır. Bu önlemlerden bir tanesi de bölgeye muhacir iskânını arttırarak Araplara karşı çoğunluğu elde tutmaktır. Bunun yanında Halep ve civarında konar-göçer olan ve vergi vermeyen bedevî aşiretlere karşı bir denge unsuru oluşturmayı da amaçlamıştır ve gerekli girişimlerde bulunmuştur.

Osmanlı Devleti’nin bu bölgelere muhacir iskânını arttırmak istemesinin bir sebebi de yukarıda belirttiğimiz gibi Hac yolunun güvenliği meselesidir. Halep’ten başlayarak Şam’dan itibaren Hac yolunun güvenliği, bölgenin doğusu ve batısında yaşayan Urban (*bedevi*) denilen çöl Arapları tarafından sağlanıyordu. Kabile düzeni içinde yaşayan ve göçebe bir hayat süren bu unsurlar, genellikle hayvancılık ve nispeten de tarım yapmaktaydılar. Bununla beraber geçim kaynaklarının arasında kervan ticareti önemli bir yer tutmaktaydı. Güneyden kuzeye doğru Yemen-Şam dolayısıyla, Akdeniz ve İstanbul’a ulaşan kervan yollarının iki tarafında yaşayan bu kabileler için ticaret, büyük önem taşımaktaydı. Aynı yolun Mekke’ye kadar olan kısmı Osmanlı Devleti’nin ana Hac kervanı olan Şam Hac Kafilesinin Mekke’ye kadar takip ettiği yolu teşkil etmekteydi. Hac kafilesinin bu yolu kullanması yolun güvenliğinin önemini daha da arttırmıştı.²¹⁵

Osmanlı Devleti’nin hâkimiyeti altındaki toprakların önemli bir bölümü ile Orta Asya, Kırım ve Kafkasya’dan Hac için yola çıkanların büyük çoğunluğu İstanbul-Şam yolunu kullanmaktaydılar. Bunun yanında Surre²¹⁶ de bu yol ile Mekke ve Medine’ye ulaştırılıyordu. Netice itibariyle Hac yolunun güvenliği hem devletin bir vazifesi hem de siyasî hâkimiyetinin bir göstergesi olarak önemli bir yer teşkil etmekteydi. Yolculuk esnasında Surre görevlilerine, hacılara ve kervan unsurlarına zarar verebilecek en büyük tehlike urban aşiretleriydi. Bu kabileleri yaptırım yoluyla tamamen bertaraf

²¹⁴ F. Georgeon, **a.g.e.**, s.214.

²¹⁵ M. Güler, “*XVIII. Yüzyıl Suriye Hac Yolunda Urban Kaynaklı Güvenlik Problemleri ve Çözüm Yolları*”, **Suriye: Tarih, Siyaset, Dış Politika**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 20178, s.17.

²¹⁶ Arapça para kesesi anlamına gelmektedir. Lehçe-i Osmaniye’de “çıkın, Haremeyn sursesi” olarak tarif edilmiştir. Osmanlı hükümeti tarafından her sene hac mevsiminde Mekke ve Medine ahalisine gönderilen para olarak tabir edilir. M. Z. Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü III**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983, s.280.

edemeyeceğinin bilincinde olan Osmanlı Devleti, kervan yoluna yakın olan kabilelerle anlaşma yoluna gitmiş ve bunlara Mukaddes Şehirlerin ahalilerine olduğu gibi surre tahsis etmiştir. Böylece XVIII. yüzyıla gelinceye kadar Hac yolunun güvenliği bu kabileler tarafından sağlanmıştır. Fakat XVIII. yüzyıla gelindiğinde söz konusu urban kabileler ile Osmanlı Devleti arasında ciddi çatışmalar olmaya başlamış ve bu yolun güvenliği bir tarafa, kabileler artık bu yol üzerinde bir tehdit unsuru haline almıştır.²¹⁷

Devam eden yıllarda urban aşiretlerin asayişsiz tavırları karşısında Osmanlı Devleti yeni politikalar geliştirmek durumunda kalmıştır. 1830'lu yıllara gelindiğinde Osmanlı Devleti ilk olarak sistematik olmayan ve kararsız politikalar ortaya koymuştur. Fakat daha sonra daha sistemli bir yol izlenerek bedevilerin asayişsiz tavırları bertaraf edilmeye çalışılmıştır. Bu yollar arasında güç kullanma, bedevi bir kabileyi başka bir bedevi kabilenin üzerine sürme, çöl sınırlarının tahkimatını yapma ve en nihayetinde Çerkesleri bir güvenlik şeridi olarak bölgeye yerleştirme gibi önlemler alınmıştır. 1860'lı yıllarda Rusya'dan göç ederek Osmanlı Devletine sığınan Çerkeslerin bir kısmı Halep ve civarına yerleştirilmiştir. Bölgeye varan ilk Çerkes aileler bir güvenlik unsuru olarak 1861 senesinde Fırat kıyısına ve Antakya civarına yerleştirildiler.²¹⁸ Urban kabilelerinin kesintisiz olarak Hac yolunun güvenliğini tehdit etmesinden ötürü Osmanlı Devleti, özellikle Çerkes muhacirleri bu yol üzerinde yeni güvenlik unsuru olarak yerleştirmeyi düşünmüştür. Bu maksatla henüz kitle göçleri başlamadan önce XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Urbanlara göz kulak olmaları maksadıyla kervan yollarının geçtiği çöl kenarları boyunca Çerkes muhacirleri yerleştirilmekteydi.²¹⁹

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşından sonra, Kafkasya ve Balkanlar'dan büyük göç dalgalarının başlamasıyla, Anadolu'nun Doğu kısmında kalan vilayetler dışında bütün yerler muhacirler ile dolmuştu. Bir yandan Doğu Anadolu dışında muhacir iskânı için yeterli arazinin artık olmayışı, bir yandan da özellikle Çerkes muhacirlerin kalabalık gruplar halinde bir arada olmasının getirebileceği endişeler Osmanlı devlet idarecilerini, Doğu Anadolu'yu da muhacir iskânına açmak gerektiği kararına vardırırmıştır. Osmanlı'yı bu bölgeye muhacir iskânına iten sebeplerden bir diğeri de bu bölgelerde

²¹⁷ Geniş bilgi için bkz. M. Güler, *a.g.m.*, s.17-44.

²¹⁸ Osmanlı Devleti'nin bedevi aşiretlere karşı almış olduğu güvenlik önlemleri hakkında geniş bilgi için bkz. M. Ma'oz, **Ottoman Reform In Syria And Palestine 1840-1861**, Oxford, At the Clarendon Press 1968 s.134-144

²¹⁹ E. Eldem, D. Goffman, B. Masters, **a.g.e.**, s.50.

Müslüman nüfusun arttırılmasının sağlamasıdır. Bu konuda II. Abdülhamid özellikle ilgilenmiş ve ilgili yerlere gerekli talimatları vermiştir.²²⁰ Bu maksatla Osmanlı Devleti Rusya sınırından başlayarak, Basra Körfezine kadar olan boş arazileri tespit etmek suretiyle buralara muhacir iskânı ile Müslüman nüfusu arttırmaya amaçlamıştır. Fakat özellikle Doğu Anadolu’da, Rus sınırına Çerkesler gibi savaşçı bir topluluğun iskân edilmesi Rusya için büyük bir tehlike arz etmekteydi. Bu yüzden Rusya, Çerkes muhacirleri, sınırlarından uzak yerlere iskân edilmesini daha önceden şart olarak öne sürmüştür. Osmanlı Devleti ise Rusya’nın bu isteğine boyuna eğmek zorunda kalmıştır. Böylece Doğu Anadolu taraflarına ilk başta Çerkes muhacirler iskân edilmemiş iken, 1890’lı yıllardan sonra bu bölgelere de Çerkes iskânları yapılmıştır.²²¹

Esasında Doğu Anadolu’ya Çerkes iskânına sadece Ruslar karşı değillerdi. Ruslar kadar Avrupalı devletleri de Doğu Anadolu’ya Çerkes iskânını önlemeye çalışmıştır. Bu engellemelerdeki esas sebep, bölgedeki Hıristiyan ve Ermeni varlığının tehlikeye düşmesidir. Aynı şekilde İngiltere ve Fransa da Suriye-Beyrut-Filistin hattı boyunca iskânı düşünülen Çerkes muhacirlerin bölgeye iskânı konusunda endişeliydiler. Daha önceden Lübnan’a yerleştirilmiş olan Çerkesler üzerinden propaganda yapan İngiltere ve Fransa, Lübnan nüfusunun büyük bölümünün Hristiyanlardan oluşması sebebiyle, Çerkesler hakkında olumsuz propagandalar yapmışlardır. Hatta daha öncesinde Lübnan’da kanlı Hıristiyan-Müslüman çatışmalarının çıkmış olmasını sebep göstererek, Rumeli’den Çerkeslerin Suriye-Beyrut-Filistin hattı boyunca iskân için yollanmasına karşı çıkmışlardır. Osmanlı Devleti ’de Lübnan’da kayda değer bir Çerkes iskânı gerçekleştirilmemiş ve iskân olunan Çerkesler de her hangi bir asayişsizlik çıkarmamıştır.²²²

İngiltere’nin Diyarbakır Konsolosu Trotter’in Dışişleri Bakanı Salisbury’ye (tarihinde) yazdığı gizli raporda, Diyarbakır’a iskân edilmesi düşünülen dört bin ya da

²²⁰ “Anadolu’da bazı vilâyat-ı şahanede nüfus-u İslâmiye’nin teksiri için, tedabir-i lâzime ittihazı selef-i aczî zamanında irade ve ferman buyrulmuş olduğu halde, bu hususa neden dolayı teşebbüs edilmemiş idiğuna arz-ı emri ve ferman buyrulduğu ba tezkere-i husus tebliğ kılınmış olup, led-et tedkik anlaşıldığına göre, Trabzun tarikıyla gelecek Kafkas muhacirlerinin, Erzurum, Van ve Hakkari Vilayetlerindeki arz-i haliyede tavatün ve iskân olunmaları hakkında, Meclis-i Mahsus Vükelâ kararıyla bi-l istizan 17 Recep 305 tarihinde, şerefsadır olan İrade-i Seniyye Hazret-i Hilâfetpenahiye Halim-i Âlisi ol vakit Dâhiliye Nezaret-i Celilesine Tebliğ kılınmış olduğu misillü, keyfiyet bu kere dahi Canib-i Nezarete te’kid edilmiş olmakla Hakpayi-i Şahaneye arz-ı efendim. 2 Cemaziyelahir 312/19 Teşrin-i sanı 310. Sadrazam ve Yaver-i ekrem”, BA.Y.A.HUS.314/14’ten nakleden S. Erkan, a.g.m., s.620.

²²¹ S. Erkan, a.g.m., s.620-621.

²²² N. İpek, **Rumeli’den Anadolu’ya Türk Göçleri**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, s.212-213.

beş bin kadar Çerkes nüfusun Hıristiyan ileri gelenler arasında büyük endişe yarattığını dile getirmiştir. Bu muhtemel iskâna Hıristiyan ileri gelenleri de şiddetle karşı çıkmıştır. Bunun için bir araya gelen Hıristiyan ileri gelenleri, Diyarbakır'a yerleştirilen ve iskân edilmesi düşünülen Çerkes muhacirlerin burada kalmasını önlemek maksadıyla birer (nereye veya kime/kimlere) telgraf çekmişlerdir. Telgrafta, bölgeye yerleştirilen ve iskân edilmesi düşünülen Çerkeslerin çok zor şartlar altında yaşadıklarından, açlıktan ve soğuktan telef olduklarından ve bölge ahalisini huzursuz ettiklerinden bahisle, bu iskânın önüne geçilmesi istenmiştir.²²³

Fransa, bölgedeki nüfuzunu kırması endişesiyle gelen muhacirlerin geri gönderilmesi yönünde devlet idarecilerinden taleplerde bulunmuştur. Fransa'nın Suriye Konsolosu Guys'tan Fransa Dışişleri Bakanı Waddington'a 7 Mart 1878 tarihinde Beyrut'tan gönderilen telgrafta, özellikle 93 Harbi'nden sonra Bulgaristan, Rumeli Müslümanları ve Çerkesler'den oluşan muhacirlerin bölgeye yerleştirilmek üzere gönderildiği ifade edilmiştir. Göçlerin artmasının yerel halk tarafından huzursuzlukla karşılandığından bahisle gelen muhacirlerin Hama ve Maphlouse'e gönderildiği ifade edilmiştir.²²⁴ Söz konusu iki şehirde Hıristiyan nüfusun fazla olması, muhtemel Müslüman nüfusunun bölgeye aktarılmasının bir tehdit unsuru olduğu Fransa tarafından öncelikle dile getirilmektedir. Bu yüzden Fransa ve İngiltere gibi devletler, Çerkes göçüne benzer şekilde bölgeye yapılan diğer Müslüman-Türk göçlerinin de engellenmesi için birçok girişimlerde bulunmuştur. Bunun başında, göçerlerin yerli ahaliyi huzursuz ettiği ve göçerlerin çok zor durumda olduğu gibi propaganda niteliğindeki girişimlerde bulunmaları yer almaktadır. Fakat Avrupa devletlerinin ve Rusya'nın bütün yaptırımlarına ve girişimlerine rağmen Osmanlı Devleti, Doğu Anadolu'ya aynı zamanda güneye muhacir iskânını gerçekleştirmeyi sürdürmüştür.

Osmanlı Devleti'nin Anadolu'da muhacirlerle ilgili takip edittiği umumî siyaset, Halep ve civarı için de geçerlidir. Zira Suriye'de inanç coğrafyası bakımından Osmanlı coğrafyasının genelinden farklı değildir. Bu coğrafyada da nüfusun önemli bir kısmı

²²³ Foreign Office Archives (Public Record Office-London) F.O.424/80, Confidential (3923), pp.194-195, No:243'ten nakleden, B. Şimşir, **Rumeli'den Türk Göçleri II**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s.124-126

²²⁴ Archives des Affaires Etrangenes de France, Correspondance Politique des Consuls-Turquie, Beyrouth, 1877-1878, Tome XXI, ff.205-206'dan nakleden B. Şimşir, **Rumeli'den Türk Göçleri I**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s.368.

gayrimüslimlerden meydana gelmektedir. Dolayısıyla Halep ve civarında da Osmanlı'nın diğer coğrafyalarında uygulanan iskân siyasetinin bir benzeri uygulanmak durumundadır. Bu sebeple Suriye taraflarında da Müslüman nüfusu arttırmak için çaba sarf edilmiştir. Osmanlı Devleti, Suriye ve Lübnan taraflarına muhacir yerleştirmek suretiyle, Kutsal topraklar etrafında bir güvenlik şeridi oluşturmak istemiştir. Fakat özellikle Lübnan taraflarında Hıristiyan halkın fazla olmasından ötürü Lübnan için bir muhacir iskânı söz konusu olamazken Suriye için de Hıristiyanların yaşadığı yerlerin dışındaki boş araziler tercih edilmiştir.²²⁵ İskân sürecinde boş arazilerin tercih edilmesi, hem Avrupalı devletlerin taleplerinin dikkate alınması hem de Osmanlı'nın kendi siyasetinin uygulanmasında sağladığı kolaylıklar bakımından dikkatle takip edilmiştir. Böylece Osmanlı Devleti muhacirleri, ananevî barış ve huzur yaşatmak ve ülkesinde adaleti temin etmek anlayışını en zor zamanlarda bile ihmal etmediğini göstermiştir.

Halep ve civarına Çerkes muhacirlerinin iskânı; Halep, Beyrut ve Trablusşam taraflarına doğru gerçekleşmiştir. Bu durum bölgede yaşayan Hıristiyan ileri gelenler arasında daha iskânın başlamasıyla tepkilere sebep olmuştur. Bu tepkiler haklı olmaktan ziyade, bölge halkı adına Hıristiyan ileri gelenlerinin tercihleridir. Böylece hem Avrupalı devletlerin bölgeye dikkati çekilecek ve Osmanlı Devleti üzerine baskı kurulması temin edilecektir. Bu durumda öncelikle Avrupalı devletlerin bölgede kalıcılığı temin edilmiş olacaktır. Diğer taraftan aslında bölgede yaşayan gayrimüslimler yüzyıllardır huzur içerisinde yaşamaktadırlar. Bölgede yerli Hıristiyanlardan ziyade bölgedeki İngiliz ve Fransız görevlilerin faaliyetleri dikkat çekicidir. İngiltere'nin Beyrut Başkonsolosu Eldridge'nin Dışişleri Bakanı Derby'ye gönderdiği raporda; gemilerle Beyrut'a gelen bine yakın Çerkes muhacirin Lübnan'da bulunan Hıristiyanlar için büyük bir tehlike olduğu ifadeleri kullanılmıştır.²²⁶ Hâlbuki devlet, Suriye, Beyrut, Lübnan ve Halep vilayetlerine muhacir iskân ederken, Hıristiyan halkın muhacir iskânı meselesine tepkilerini dikkate almıştır. İdareciler özellikle Hıristiyan halkın yoğun olarak yaşadığı yerlere muhacir iskânı yapmamaya dikkat etmiştir. Devlet idarecileri muhacirlerle ilgili hususlara azami dikkat ederek Halep ve civarı taraflarına muhacir iskânını peyderpey yapmak yolunu seçmiştir.

²²⁵ Süleyman Erkan, *a.g.m.*, s.624.

²²⁶ Foreign Office Archives (Public Record Office, London), F.O.424/68, Confidential, (3602), p.146, No.247'den nakleden, B. Şimşir, **Rumeli'den Türk Göçleri I**, s.351-352.

2.1. 1853-1856 Kırım Savaşı Sonrası Göç ve İskân

Kırım ve Kafkaslardan başlayan ilk büyük kitle göçü 1853-1856 Kırım Savaşı'ndan sonra meydana gelmiştir. Rus baskınından kaçarak Osmanlı topraklarına sığınan muhacirlerin büyük bölümü Rumeli vilayetlerine iskân edilmekle beraber, az sayıda muhacir de Anadolu vilayetlerine ve Halep ve civarına yerleştirilmiştir. Bölgeye ilk olarak iskân edilen muhacirlerin seçiminde devletin o günkü iktisadî imkânları etkili olmuştur. Savaş sürecinde masraflar devlet hazinesini ciddi seviyede etkili olduğu için devlet, ilk defa dış borç almak durumunda kalmıştı. Bu sebeple ilk defa Halep ve civarına yerleştirilen muhacirler daha ziyade kendi imkânları ile geçinebilecek ve devlete yük olmayacak kişiler arasından seçilmiştir. Zira bölgenin Kafkas coğrafyasından uzak olması, yol ve nakil masrafları açısından Osmanlı Devleti için büyük bir maddî külfet olacaktı. Başka bir tezkereye göre, Halep Eyaleti'ne ilk gelen muhacirler, eyalet dâhilindeki Zor Sancağında uygun yerlere iskân edilmişlerdir. Bu kişiler iskân edildikleri yerlerde kendi hanelerini inşa edecek ve kendi imkânları ile iş kurabilen güce sahip olduklarından devlete külfet olmamışlardır.²²⁷ Böylece Halep Eyaleti dâhiline ilk olarak toplamda yüz seksen hane ve bin yüz seksen nüfustan ibaret olan muhacirler iskân edilmiştir.²²⁸ İlk iskânlar sırasında bölgeye gelen göçlerin sayısının fazla olmamasının sebebi, sadece seçilen ve kendi imkânları ile devlet yük olmayanların değildir. İlk iskânlar için devletin tercihi, Tuna boyları, Rumeli vilayetleri ve Anadolu'nun diğer vilayetleri olmuştur. Bu iskânlarda önceliğin Rumeli olmasının siyasî önceliği bulunmaktadır. Balkanlardaki siyasî kargaşalar ve bu kargaşalılara destek verenin ise özellikle Ruslar olmasıdır. Rumeli'ye Çerkeslerin yerleştirilmesi ile devlet, burada da denge unsuru olarak Çerkes muhacirlerden faydalanmak istemiştir. Ancak 1853-1856 Kırım Savaşı sonrası Rusya'nın özellikle Çerkesler üzerinde bitmek bilmeyen zulümleri devam etmiş ve bu halklar yurtlarını terk ederek Osmanlı topraklarına sığınmak zorunda kalmışlardır. Yalnız bu göçlerin daha öncekilerinden farklı bir tarafı muhacirleri sayısının çok artmış olmasıdır. Artık göçler yüzlü, binli hanelerden on bin haneli kitleler haline ulaşmıştı. Sayıları tahmin edilenden fazla olan bu göçler için Osmanlı Devleti idarecileri de daha dikkatli davranarak tedbirler almışlardır. Göçenlerin sayıları ve iskân edilecekleri yerleri belirten cetveller

²²⁷ BOA.MKT.NZR.332/21, 6 Cemaziyelevvel 1277/20 Kasım 1860.

²²⁸ BOA.MKT.NZD.335/5, 29 Cemaziyelevvel 1277/13 Aralık 1860.

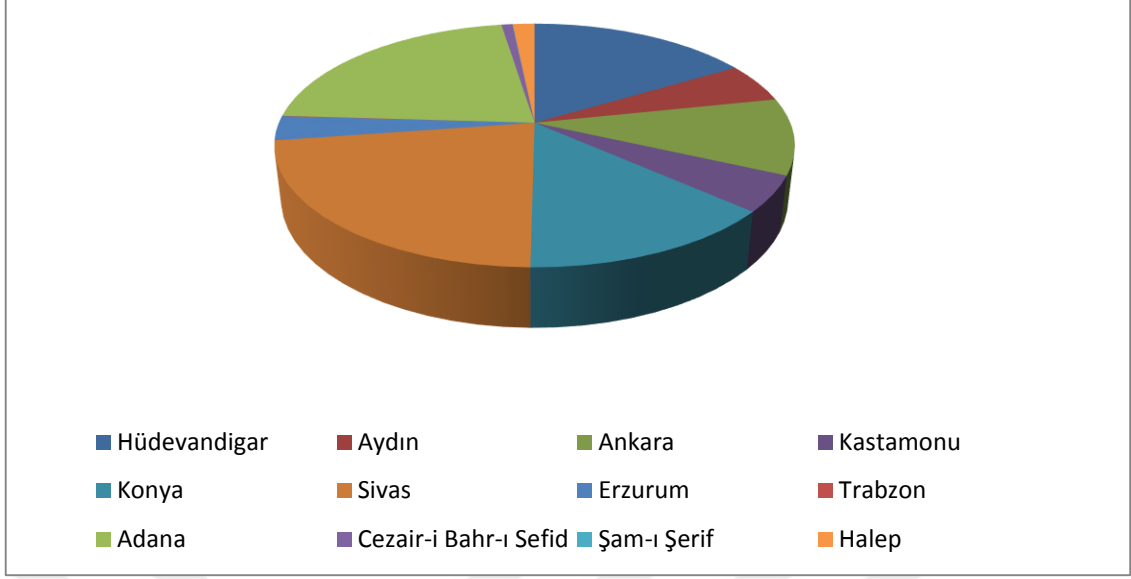
oluşturulmuştur. Bu cetveller gelen Çerkes muhacirlerin sayıları ve yerleştirildikleri yerler bakımından bize önemli bilgiler vermektedir.²²⁹

Tablo 2.1. 1853-1856 Kırım Savaşı Sonrasında Osmanlı Topraklarına Sığınan Çerkeslerin Miktarı ve İskan Edildikleri Yerler

		Nüfus	Hane
Tuna Sahili		142.852	34.344
Rumeli	Edirne Eyaleti	10.289	2.445
	Selanik Eyaleti	4.421	768
	Toplam	14.710	3.213
Anadolu	Hüdevandigâr Eyaleti	15.173	2.882
	Aydın Eyaleti	4.837	1079
	Ankara Eyaleti	9.342	1.282
	Kastamonu Eyaleti	4.375	798
	Konya Eyaleti	12.605	4.568
	Sivas Eyaleti	20.721	2.411??
	Erzurum Eyaleti	2.975	1062
	Trabzon	58	8
	Adana Eyaleti	19.918	1.769
	Cezayir-i Bahr-ı Sefid	741	...
	Şam-ı Şerif	33	10
	Halep Eyaleti	1.493	232
	Toplam	97.852	15.255

Defterdeki bilgilerde de görüleceği üzere yaklaşık iki yüz elli bin kişilik bir muhacir kitlesi gelmiştir. Gelen muhacirlerin yaklaşık yüz elli bini, Tuna boyları ile Edirne ve Selanik vilayetlerine yerleştirilmiştir. Şam ve Halep'i içine alan Anadolu'nun güney taraflarına iki bin iki yüz altmış yedi nüfus iskân edilmiştir. Bu ise toplamda Anadolu, Cezayir-i Bahr-i Sefid, yerleştirilen yaklaşık yüz bin kişiye mukabil iki bin kişi civarındadır. Anadolu'nun güneyi olarak Şam ve Halep'e yaklaşık bin beş yüz kişi yerleştirilmiştir. Şam ve Halep'e yerleştirilen Çerkes muhacirlerin genele oranı yaklaşık % 1.5 civarındadır.

²²⁹ İ.DH.486/32799, 19 Şaban 1278/19 Şubat 1862.

Grafik 2.1. 1862 Senesinde Anadolu Vilayetlerine İskân Edilen Çerkeslerin Oranı

Gazete haberinde Kırım, Çerkes ve Dağıstan tarafından gelip Osmanlı topraklarına göç eden muhacirlerin sayısı 255.414 nüfus ve 52.812 hane olarak hesaplanmıştır. Buradan da anlaşılacağı üzere gelen muhacirlerden her beş kişi bir aileye tekabül etmektedir.²³⁰ Her hanenin beş kişilik nüfustan oluştuğu şeklinde bir hesabın yapılması tesadüfi değildir. Zira gelen muhacirlerin nüfusu beşe bölünerek çıkan sayı kadar hane inşa edilmiştir. Bu da Osmanlı'nın muhaciri iskân politikasının bir sonucudur. Tabi her ailenin beş kişiden oluşması zor bir ihtimaldir fakat aşağı yukarı aile sayısının dört, beş altı ya da yedi kişiden oluşması ortalama sayının beş olabileceği sonucunu çıkarmaktadır.

2.2. 1864 Büyük Çerkes Göçü Sonrası Göç ve İskân

1860'lı yıllardan başlayarak Rusya'nın özellikle Çerkes halklar üzerinde zulümleri olduğundan daha önce bahsetmiştik. 1862-1864 seneleri arasında ise bu halklar ve Ruslar arasında büyük çatışmalar olmuş ve Osmanlı topraklarına yapılan en büyük Çerkes göçü 1862-1864 Rus-Çerkes Savaşından sonra meydana gelmiştir. Çerkeslerin tarihinde *büyük göç* olarak bilinen 1864 sürgününde Osmanlı gelen göçmenleri; bugünkü Yugoslavya, Bulgaristan, Romanya, Kıbrıs ve Girit adalarına yerleştirilmişti. Fakat yine de iskân edilen Çerkesler sayısı hakkında kesin bir bilgi

²³⁰ *Tercüman-ı Ahvâl No:144*, 14 Şaban 1278 (14 Şubat 1862), s.2.

vermek şimdilik mümkün görülmemektedir. Fakat Rus Çarlığının resmî istatistik verilerine göre 1876'da Balkanlar'da 150 binden fazla Çerkes yaşıyor olduğuna dair bilgiler bize Osmanlı Devleti'ne göç eden Çerkeslerin 93 harbi öncesi sayısı hakkında yaklaşık bilgiler vermektedir. Bu gurubun arasında, Bulgaristan'a 90 bine yakın Çerkes yerleştirilmiştir. Bunun maksadı, bölgede Hıristiyan halkın isyanlarıyla kolay baş etmek düşüncesidir.²³¹

Bu büyük göç neticesinde Osmanlı limanlarına akın akın gelen bu muhacirlerle ilgili dönemin gazeteleri önemli bilgiler vermektedir. 1862-1864 Rus-Çerkes savaşından hemen sonra 12.000 hane 60.000 nüfustan oluşan Çerkes muhacir Liva memuru Nusret Paşa'nın girişimleri ile Vidin ve Niş eyaletlerine sevk edilmişlerdir.²³² Bundan sonra muhacirler bir süre buralarda bekletildikten sonra uygun arazilerin belirlenmesi ile nihai iskân yerlerine gönderilmişlerdir. Peyderpey Osmanlı topraklarına göç eden Çerkesler, Rumeli ve Anadolu taraflarında uygun mahallere gönderilerek iskânları icra edilmiştir. Niş ve Kosova tarafına iskân olunmak üzere gönderilen on beş bin kadar Çerkes muhacir Lom İskelesi'ne gönderilerek oradan Balkan yoluyla Niş'e ve oradan Kosova'ya gidecekler ise Üsküp ve Pirstine'ye kadar lazım olan arabalar Lom, Barkofça, Şhriköyü, Üsküp ve Leskofça kazalarından tedarik olunarak nakilleri sağlanmıştır.²³³

Trabzon'daki İngiliz Konsolosu Stevens, İngiliz Dışişleri Bakanı Lord John Russell'e yazdığı 19 Şubat 1864 tarihli raporda, Trabzon'a akın akın gelen Çerkeslerin yerli halkın sağlığı için ciddi bir sorun teşkil ettiğini ifade etmektedir. Verilen tarihten itibaren üç gün içerisinde 3.000 civarında Çerkes'in Trabzon'a ulaştığı, bunlardan yüzlercesinin hastalıklar ve açlık yüzünden ölmek üzere olduğu, Trabzon Valisi, Emin Paşa'nın bu olumsuzlukları bertaraf etmek için elinden geleni yapmasına rağmen elindeki imkânların kısıtlılığında bahsedilmiştir. Salgın hastalıklar özellikle de tifo gerek Çerkesler gerekse yerli halk arasında hızla yayılmaya başlamış, hatta üç Avrupalı doktordan Fransız olan tifodan ölmüş ve Emin Paşa'nın maiyetinde görev yapan pek çok memur, Çerkeslerle sürekli temas halinde oldukları için ya ağır bir şekilde hasta

²³¹ ORSAM, "Suriye Çerkesleri", Rapor No:130, Kasım 2012, s.9-10

²³² *Takvim-i Vekâyi*, No:752, 7 Muharrem 1281(12 Haziran 1864), s.3.

²³³ *Takvim-i Vekâyi* No: 759, 28 Safer 1281/2 Ağustos 1864, s:1.

olmuş ya da hayatını kaybetmiştir.²³⁴ Yine Stevens Aralık 1863 yılından raporun yazıldığı 19 Şubat 1864 tarihine kadar Trabzon'da ölenlerin sayısının 3500'e ulaştığını, bunlardan üç bininin Çerkes muhaciri, dört yüz yetmişinin Türk, otuz altısının Rum, on yedisinin Ermeni, dokuzunun Katolik ve altısının Avrupalı olduğunu ifade etmiştir.²³⁵

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, 1860'lardan başlayarak Halep ve civarına başta Çerkesler olmak üzere çok sayıda Kafkas halkları iskân edilmeye başlanmıştır. Fakat 1864 Büyük Çerkes göçü olarak bilinen sürecin hemen sonrasında Osmanlı topraklarına göç eden Çerkesler'den bölgeye iskân edilenlerin sayısı pek fazla değildir. Yine bu büyük göçle gelenler daha çok Rumeli ve Anadolu'nun iç taraflarına iskân edilmiştir. Halep ve civarına iskân edilen Çerkes nüfus 1860'ların ilk yıllarında yoğunluk kazanmışsa da 1864 büyük Çerkes Göçü ile gelenlerin sayısı azdır. Mesela 1860'ların başında yerlerinden çıkartılan az sayıdaki Çerkes, başta Maraş ve Zeytun olmak üzere Halep'in kuzey taraflarına yerleştirildiler. Aynı şekilde 1861 senesinde 140 Tatar ailesi Halep'e ulaştı ve Fırat'ın sağ tarafına yerleştirildi. Fakat aynı seneler içinde bölgeye en geniş muhacir iskânı 5.000 Çeçen'in Resülayn ve Habur Nehri civarına yerleştirilmesiyle olmuştur.²³⁶ Büyük Çerkes göçünden hemen sonra Halep ve civarına büyük sayıda Çerkes iskânı olmamışsa da 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı öncesinde yani 1870'lere gelindiğinde Çerkeslerin bölgeye girişinde artış olmuştur. 1871 senesinde Humus'un kuzeydoğu tarafına bir kısım Çerkes nüfus yerleştirilirken bir kısmı da 1874 senesinde Kunaytıra taraflarına yerleştirilmiştir. Fakat en büyük muhacir iskânı, 1.000 kişilik nüfusu Çerkeslerin teşkil ettiği Kafkas muhacirlerin Şubat 1876'da gemilerle Beyrut Limanına inmesi ile olmuştur. Bu büyük nüfus ilk önce Şam'a gönderilmiş ve orada da köylere yerleştirilmiştir. Aynı şekilde 1.500 nüfus Nablus'a ve 2.000 nüfus da Humus'a iskân için gönderilmiştir. Aynı sene Mart ayında Selanik'ten gelen 3.000 muhacir Latakya'ya ve 13.000 nüfus da Trablus'a ulaşmıştır.²³⁷

²³⁴ N. Çiçek, "Talihsiz Çerkeslere İngiliz Peksimeti: İngiliz Arşiv Belgelerinde Büyük Çerkes Göçü (Şubat 1864-Mayıs 1865)", **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi** 64-1, s.65.

²³⁵ N. Çiçek, *a.g.m.*, s.65.

²³⁶ N. N. Lewis, **a.g.e.**, s.97.

²³⁷ N. N. Lewis, **a.g.e.**, s.97.

2.3. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) Sonrası Göç

Ruslar, “*Şark Meselesi*”ni halletmek ve Osmanlı toprakları üzerinde yaşayan Hıristiyan halkı korumak bahanesiyle Osmanlı Devleti’ne 24 Nisan 1877’de savaş ilan etmiştir.²³⁸ 31 Ocak 1878 tarihine kadar devam eden ve tarihimize “*93 Harbi*” olarak geçen bu büyük mezalim neticesinde Rusya’nın zulmünden kaçmak isteyen çok sayıda insan Rumeli ve İstanbul taraflarına can güvenliği endişesiyle mallarını geride bırakarak göç etmeye başlamışlardır. Savaşın getirdiği birçok hezimetin yanında Osmanlı Devleti’nin yeni bir kitle göçünün başlaması da önemli bir yer tutmaktadır. Savaş sonunda imzalanan Ayastefanos Antlaşması kararlarına göre de Sultan’ın “*sınır garnizonlarında Çerkes birlikleri kullanamayacağı*” karara bağlanmıştır.²³⁹ Ayrıca anlaşma maddesine Rusya’nın “*Çerkeslerin Rumeli’den çıkarılarak Osmanlı-Rusya sınırından uzak yerlere gönderilmesi*” eklenerek, 1859-1876 seneleri arasında yerleştirilen Çerkesler, savaşın sonunda yerlerinden kaldırılarak Anadolu içlerine ve daha güney taraflara göç ettirilmek zorunda bırakılmıştır.²⁴⁰

Böylece 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında ve hemen sonrasında yirmi sene evvel Rumeli taraflarına yerleştirilmiş olan Çerkeslerin büyük bir bölümü ikinci defa yerlerinden edilerek Anadolu’ya yerleştirilmek üzere gönderilmişlerdir. Bunlardan Varna ve Selanik iskelelerine sığınmış olanlardan savaş sonunda tekrar memleketlerine dönme umudunda olanlar, özellikle Rumeli kökenli muhacirler Selanik, Manastır, Şumnu ve Varna havalisine geçici olarak yerleştirilmişken Çerkes ve Tatar kökenli olanlar bekletilmeden Anadolu ve Suriye tarafına sevk edilmiştir. Bunlardan bazıları daha sonra tekrar Rumeli’ye dönmek istemişlerse de buna izin verilmemiş ve ilk hicretleri esnasında Rumeli’de verilmiş olan arazileri, Anadolu’da ikinci defa verilmiş olan arazileri ile mübadele edilmiş sayılarak Rumeli ile bağlantıları tamamen kesilmiştir.²⁴¹

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi Halep ve civarına iskân edilen Çerkeslerin ilk olarak Kafkasya’dan gelenlerden oluşmasına dikkat edilmiştir. Bunun sebebi ise Rumeli’nin Anadolu’nun güney vilayetlerine uzak olması ve bu yüzden sevkiyatın zor

²³⁸ N. İpek, **Rumeli’den Anadolu’ya...**, s.9-10.

²³⁹ **ORSAM**, *a.g.m.*, s.9-10

²⁴⁰ Nihat Berzeg, **Çerkesler**, Çiviyazıları Yayınları, İstanbul 2006, s.242.

²⁴¹ M. Tepekaya, “*19. Yüzyılın İkinci Yarısında Kırım ve Kafkasya’dan Göç Hareketleri ve Saruhan (Manisa) Sancağına Göçler*”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, VI, S.2, İzmir 2006, s.471.

olmasıdır. Fakat ilerleyen zamanlarda Rumeli'den İstanbul'a gelen Çerkeslerin sayısı artmış ve bir birikme söz konusu olmuştur. Bundan sonra Osmanlı Devleti, Rumeli'den de Halep ve civarına Çerkes sevkiyatına başlamıştır. Netice itibarıyla savaşın hemen sonrasında yani 1878 senesi boyunca Halep ve civarına, çoğunluğunu Çerkeslerin teşkil ettiği muhacir kitleleri sevk edilmiştir.

1878 senesinde 25.000'den fazlası Suriye'nin güneyine, 15.000 civarında Halep'e olmak üzere, toplamda 40.000'den fazla Çerkes iskân için gönderilmiştir.²⁴² Devam eden yıllarda iki bölgeye muhacir sevkiyatı sürmüştür. Sadece 1877-1891 seneleri arasında İstanbul'dan Suriye'ye 27.112 muhacir iskânı olmuştur.²⁴³ Böylece İstanbul ve Rumeli sahillerinde biriken Çerkes muhacirler Anadolu'nun iç kesimleri ile Halep ve civarına iskân için sevk edilmeye başlanmıştır. Nitekim Varna'dan Karadeniz'in Anadolu sahillerine gönderilecek muhacirlere yelkenli gemiler, Akdeniz sahillerine nakil edilecek olanlar ise sürekli gidip gelmek kaydıyla iki tanesi İstanbul'a diğerleri Varna ve Selanik'te olacak şekilde Tersane-i Amire'ye ve "İdare-i Mahsusa'ya ait dört vapur" tahsis edilmiştir. Bunun yanında sevkiyat sırasında yararlanmak üzere yabancı kumpanyalarda da vapurlar kiralanmıştır.²⁴⁴ Bundan sonra muhacirlere tahsis edilen gemilerle, İstanbul ve Rumeli sahillerinden Anadolu'ya, belirlenen esaslar çerçevesinde muhacir iskânı gerçekleştirilmiştir. Buna göre:

- 1- İskân için bir bölgeye sevk olunacak muhacirlerin sayısı, hareket günleri, iskân yerlerine kaç günde varacakları gibi konular herhangi bir karışıklığa mahal vermemek için en az beş gün ya da 10 gün öncesinden mahallî komisyonlara bildirilecek,
- 2- Muhacirler 100 ya da daha fazla hanelik kabileler haline yola çıkacaklar. Bunun yanında muhacirlerin geçecekleri köy veya kasabalara yiyecek gönderilecek. Muhacirlerin refahı için ni'zâmiye askerleri ve ahaliden istifade edilecek,

²⁴² N. N. Lewis, **a.g.e.**, s.98.

²⁴³ N. İpek, **Rumeli'den Anadolu'ya...**, s.158.

²⁴⁴ N. İpek, **Rumeli'den Anadolu'ya...**, s.159.

- 3- Muhacirlerin iskân mahallerine gelişlerinde iskân komisyonları ve şubeleri aracılığıyla isim, şöhret, memleket, cinsiyet ve sanatlarını belirten bir kıta defter tutulacak,
- 4- Sevk sırasında yolculuk yapamayacak kadar hasta olanlar, iyileştikten sonra gönderilmek üzere refakatçileri ile beraber bırakılacak,
- 5- Sevk bölgelerine gelen muhacirler, komisyon ve şubeleri vasıtasıyla derhal koruma altına alınarak tedarik edilen araba ve hayvanlarla birlikte iskân edilecekleri kazalara gönderilecek,
- 6- Muhacirler evleri inşa edilinceye kadar yerli ahalinin yanında misafir olarak kalacak,
- 7- İnşa edilen hanelere yerleştirilen muhacirler, ziraî araç-gereç gibi ihtiyaçlarına sahip oluncaya kadar ortakçılık ve amele olarak çalıştırılacak,
- 8- Muhacirlerin ayrı bir köy kurması imkânlar açısından mümkün olmadığından sanatkârlar dışındaki muhacirler, her köyün genişlik durumuna göre iki ilâ dört haneye kadar köylere dağıtılacak, kendilerine boş arazilerden yer verilerek ziraat yapmalarına imkân sağlanacaktır,
- 9- Esnaf ve sanatkâr olanlar mesleklerini icra etmeleri için şehir ve kasabalara yerleştirilecek. Bundan başka hali vakti yerinde olanlar da şehirlerde ikamet edebilecekler,
- 10- Akraba olan muhacirlerin mümkün mertebe ayı yerde ikamet etmesi sağlanacak,
- 11- İskân eden muhacirlerin aileleri ile birlikte başka yerlere göç etmesine izin verilmeyecekti.²⁴⁵

İskân sırasında ve sonrasında uyulması gereken hükümler belirlendikten sonra bu defa devlet iskân için uygun arazinin olup olmadığını tespitte gitmiştir. İlk kitle göçlerinin başladığı sırada Anadolu topraklarında iskâna elverişli geniş araziler mevcutken özellikle 1864 yılından sonra göçlerin artmasından sonra aynı şeyi söylemek

²⁴⁵ N. İpek, **Rumeli'den Anadolu'ya...**, s.159-162.

mümkün değildir. Zira 1858-1877 yılları arasında meydana gelen yoğun iskân hareketleri neticesine Batı ve Orta Anadolu'da iskâna elverişli arazinin kalmadığı ifade edilmiştir.²⁴⁶ Bundan sonra Osmanlı Devleti muhacirleri daha çok Doğu Anadolu ve güney taraflara iskân etmeye başlamıştır. Güney taraflarında iskân için önemli iki yer olan Halep ve civarına gönderilen Çerkeslerle ilgili bilgilerin yer aldığı bir defter mevcut olmadığından, ancak bu hususta münferit belgelerden istifade edilebilmektedir. Bu belgelerden elde edilebilen bilgilerden muhacirlerin geliş güzergâhları ve iskân yerleri hakkında bilgi sahibi olunabilmektedir. Mesela, muhacirler Rumeli kıyıları ve İstanbul'dan kendilerine tahsis edilen vapurlarla Beyrut, Tranbluşşam gibi iskelelere sevk edilmeye başlanmıştır. Bunun yanında Anadolu'dan da Halep ve civarına muhacirler gönderilmiştir.²⁴⁷

Muhacirlerin sevkiyat ve iskânları sırasında Osmanlı Devleti birçok mesele ile karşı karşıya kalmıştır. Bunlardan bir tanesi de muhacirlerin aktarma yapılmak sureyle iskân yerlerine ulaştırılmasıdır. Bu durum aslında hem Osmanlı hazinesi için büyük bir külfet hem de muhacir için büyük bir meseleydi. Zira aktarma yapılacak yere getirilen muhacirler kimi zaman aylarca aktarma yerlerinde bekletiliyordu. Bu sırada muhacirler sefalet içerisinde düştüğü gibi salgın hastalıklarla ölümler de olmaktaydı. Yine aktarmalardan devletin sevkiyat için yaptığı harcama neredeyse iki katına çıkıyordu. Bunun önüne geçmek için, muhacirler İstanbul'dan başka bir yere çıkarılmadan direkt olarak iskân edilecekleri mahallere i'zâmlarına özen gösterilmesi konusunda karar çıkarmıştır.²⁴⁸ Bu şekilde muhacirler iskân yerlerine gönderilmeden önce iskân mahalleri belirleniyor ve ona göre İstanbul'dan çıkarılarak aktarma yapılmaksızın iskân mahallerine ulaştırılıyordu.

Bu iskânlar sırasında devletin sıkıntıya düştüğü bir mesele de muhacirlerin birlikte yerleşmek istemeleridir. Gelen kalabalık kitlelerin mühim bir kısmı aynı kabileden insanlardı ve birlikte yaşamak istemekteydiler. Bu şekilde iskân için belirlenen yerlerde kurulacak köyler için müsait genişlikte araziler gerekmektedir. Rumeli ve Anadolu topraklarında muhacirlerin kabileler halinde ya da müstakil halde yeni köyler teşkil edecekleri genişlikte arazi bulunmasında zorluk çekilmesinden ötürü Halep ve civarı

²⁴⁶ N. İpek, **Rumeli'den Anadolu'ya...**, s.162.

²⁴⁷ 1301 tarihli Suriye Vilayet Salnamesinden nakleden, N. İpek, **Rumeli'den Anadolu'ya...**, s.162.

²⁴⁸ BOA.DH.MKT.1988/118, 24 Muharrem 1310/18 Ağustos 1892.

taraflarına muhacir iskânı başlatılmıştır. Hemen bir hususu hatırlatmak gerekir ki, devletin bu bölgeyi seçmesinin tek sebebi sadece arazinin müsait olması değildir. Daha önce belirttiğimiz gibi bölgede Müslüman nüfusun artırılmasıdır. Tabii ki, Avrupalı devletlerin bütün diplomatik itirazlarına rağmen başarılı olamamışlardır.²⁴⁹

Avrupalı devletlerin iskân meselesine bakışları hakkında belgelere yansıyan yazışmalar olmuştur. Mesela, İngiltere'nin Şam Viskonsolosu Jago'dan Dışişleri bakanı Derby'ye gönderilen 4 Mart 1878 tarihli raporda, Bulgaristan'dan çok sayıda Çerkes Suriye'ye gelmekte olduğu bilgisi verilmiştir. Buna göre daha önceden bölgeye gelen iki fırka Çerkes gurubun Humus ve Kunaytıra taraflarına yerleştirildiği ifade edilmiştir. Bu yerlerin özellikle Dürzî, Bedevi ve Türkmen aşiretlerin yoğun olarak yaşadıkları yerler olmasına da dikkat çekilmiştir.²⁵⁰ Yine bir başka Avrupalı devlet raporun da Fransa'nın Suriye Başkonsolosuna aittir. Başkonsolos Guys'e göre ise Suriye bölgesine gelen Çerkes muhacirlerin sayısı ile ilgilidir. Guys, bu rakamı 100.000 olarak vermektedir.²⁵¹ Bu arada 1878 ilkbaharından itibaren Suriye'ye iki yıl boyunca aralıksız olarak Çerkes muhacirlerin sekiyatı gerçekleşmişti. Muhacirlerin bir kısmı Bulgaristan ve Romanya'nın Karadeniz limanlarından gemilere bindirilmek suretiyle boğazları geçiyordu. Diğer kısmı da karayoluyla Yunanistan'ın Ege kıyılarına ulaşarak oradan gemilere bindirilerek Akdeniz'in doğu limanlarına indiriliyorlardı. Ardından da karayollarıyla Suriye'nin iç kesimlerine getiriliyorlardı.²⁵² 1878 Mart ayında Avusturya Lloyd firmasına ait "*Sfinks*" isimli gemi ile Rumeli'nin Kavala Limanı'nda çıkarılarak Suriye-Lezgiye tarafına üç bin Çerkes nüfus sevk edilmiştir. Kıbrıs-Magosa açıklarında fırtınaya yakalanan gemide kırk kişi denizde boğulmuş, kapakları kapalı olan ambardan çıkamayan altı yüz kişi de yanarak yaşamını yitirmiştir.²⁵³

Çerkeslerin Halep ve civarına iskân konusunda Avrupalı devletlerin sorun çıkardığından daha önce bahsetmiştik. Fakat 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşından sonra bölge, Çerkeslerin iskân edilmesi için en uygun olan yerlerin başında gelmekteydi. Özellikle Fransa, Çerkeslerin bölgeye iskân edilmesi konusunda oldukça sert tavır

²⁴⁹ B. Habıçoğlu, **a.g.e.**, s.172.

²⁵⁰ Foreign Office Archives (Public Record Office, London), F.O. 424/68-Confidential, (3602), p.242, No.445'ten nakleden B. Şimşir, **Rumeli'den Türk Göçleri I**, s.360-361.

²⁵¹ Nedim İpek, **a.g.e.**, s.212.

²⁵² **ORSAM**, *a.g.m.*, s.10.

²⁵³ Nihat Berzeg, **a.g.e.**, s.243.

sergilemiştir. Söz konusu yerlere Çerkeslerin iskânı halinde bölgede Hıristiyan varlığına karşı Türk-Müslüman varlığının artış göstermesi Fransa'yı oldukça endişelendirmiştir. Suriye'ye Çerkes iskânının önüne geçmek için konsolosluklar Çerkeslerin iskânının Suriye'nin iktisadî ve içtimaî hayatına olumsuz yansıdığına dile getirmekten geri durmamışlardır. Fransa'nın Suriye Konsolosu Guys'in Fransa Dışişleri Bakanı Waddington'a gönderdiği rapor Fransa'nın ne kadar büyük bir endişe içinde olduğunu göstermek bakımından önemlidir. Söz konusu raporda, bölgeye muhacirlerin artarak gelmeye devam ettiğinden bahisle, Babıali'nin başlangıçta vilayete sadece 5.000 muhacirin geleceğini söylemesine rağmen bu sayının 20.000'e ulaştığı ifade edilmiştir.

Halep ve civarına Çerkes iskânı gerçekleştikten sonra dahi Avrupalı devletler, kendi çıkarları sebebiyle Osmanlı'nın bu politikasına müdahalelerde bulunmak istemişlerdir. Özellikle Fransa ve İngiltere'nin bu meselenin sıkı takipçiliğini yaptığı görülmektedir. Bu hususta iki devletin konsolosluk raporları mevcuttur. Bu raporlar iki ülkenin sefaretlerinden gönderilmektedir. 4 Mart 1878 tarihinde İngiltere Hariciye Nezaretine Şam Konsolos Vekili tarafından Suruç'a (?) gönderilen tahriratın tercümesinde, çoğunluğu Çerkeslerden müteşekkil Suriye'ye gönderilen muhacirlerin bölgenin şark tarafına gönderilen muhacirlere oradan kendilerine tahsis edilen arazilere iskân edildikleri ifade edilmiştir.²⁵⁴

Fransa Sefaretinden gönderilen 22 Temmuz 1878 tarihli belge muhacirlerin Suriye'de iskân edildikleri yerler ve muhacirlerin miktarı hakkında önemli bilgiler vermektedir. Osmanlı nakliye vapuru ile Trablus'a çıkarılan beş yüz kadar Çerkes'in sefaletten ve açlıktan telef oldukları ifade edilmektedir. Yine aynı raporda Lazkiye ve Trablus'da önceden iki bin Çerkes'in olduğu ve bunların gayet dar mahallelerde doldurulmuş oldukları, iane olarak birer küflenmiş ekmekten başka bir şey verilmediğini, bunun yanında çiçek ve tifo gibi bulaşıcı hastalılarla uğraştıkları ifade edilmektedir.²⁵⁵

Daha önce yerleşenlerin de sayısının eklenmesi ile şimdiye kadar gelenlerin sayısının 100.000'den fazla olduğu belirtilmiştir. Raporda yine Osmanlı Devleti'nin masrafları karşılamaya yanaşmadığından bahsedilerek, vilayetin kendi imkânları ile

²⁵⁴ BOA.HR.TO.253/22, 30 Rebiü'l-evvel 1295/3 Nisan 1878

²⁵⁵ BOA.HR.TO.205/21, 22 Receb 1295/22 Temmuz 1878.

gelen muhacirlerin ihtiyaçlarını karşılaması beklediği ifade edilmiştir. Osmanlı'nın Halep ve civarının 1879 senesine kadar ürünlerden elde edeceği gelirlerle, söz konusu masrafların karşılanmasına vilayetin zorlandığından bahsedilmiştir. Vilayetin vergi kaleminden yıllık geliri olan iki milyon beş yüz bin liranın Çerkeslerin ancak bir aylık giderini karşılayacağından bahisle, Osmanlı'nın vilayetin tüm vergi gelirlerini muhacirlerin giderleri için harcamaya zorladığı ifade edilmiştir.²⁵⁶

1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sonrasında gelen Çerkeslerin önemli bir kısmı Halep ve Şam taraflarına iskân edilmişlerdir. 2 Ağustos 1878 tarihli belgeden anlaşılacağı üzere; İstanbul, Selanik ve Varna İskelelerinde bulunan iki yüz bin Çerkes, Tatar, Nogay ve Sohum muhacirlerinden yüz elli bininin Halep, Şam, Adana, Sivas, Ankara, Diyarbakır, Cezayir-i Bahr-ı Sefid ve Samsun'a gönderilerek iskân edilmeleri hakkında bilgi veren cetvel Halep ve Şam'a Çerkes muhacirlerin iskânın artışı göstermek bakımından oldukça önemlidir.²⁵⁷

Tablo 2.2. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Sonrasında Gelen Çerkezlerin Sayısı

Nüfus (beher hanede beşer nüfus itibarıyla)	Hane	
50000	10000	Haleb'e Çerkes, Tatar, ve Noğay (Nogay) muhacirleri gönderilmiş ve gönderilebileceği Zor Sancağı kezâ
25000	5000	Şam'a kezâ
25000	5000	Adana'ya kezâ
10000	2000	Konya'ya kezâ
10000	2000	Kastamonu'ya kezâ
5000	1000	Sivas içlerine yerleştirilmek üzere Samsun'a kezâ
10000	2000	Kıbrıs'a
5000	1000	Ankara'ya
5000	1000	İskenderun tarikiyle Diyarbakır'a
500	100	Cezayir-i Bahr-ı Sefid Eyaleti'ne
4500	900	Amasya'ya gönderilmek üzere Samsun İskelesi'ne
150000 (toplam)	30000 (toplam)	

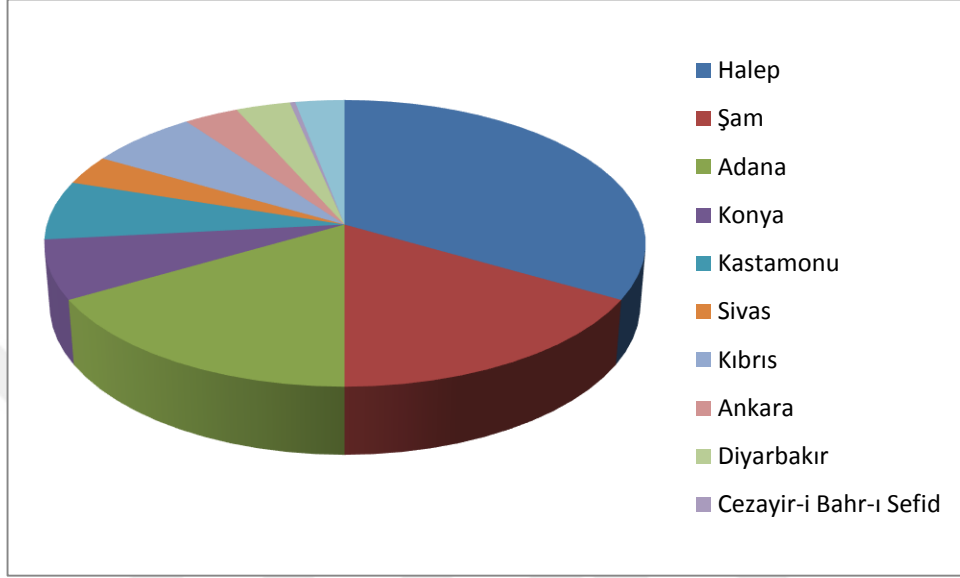
Tablodan da anlaşılacağı üzere Osmanlı hükümeti, gelen muhacirlerin hane ve nüfus sayısını beşe bir oranında hesaplamıştır. Yani her ailenin aşağı yukarı 5²⁵⁸ kişiden

²⁵⁶ Archives des Affaires Etrangères de France, Correspondance Politique des Consuls-Turquie, Beyrouth, 1877-1878. Tome 21, ff.228-229'dan nakleden, B. Şimşir, **Rumeli'den Türk Göçleri I**, s.415.

²⁵⁷ BOA.İ.MMS.59/2786, 3 Şaban 1295/2 Ağustos 1878.

²⁵⁸ Bazı kaynaklar bu sayısı daha fazla göstererek hane başına sayının 8-9 kişi olduğunu ifade etmektedir. Bu hali ile hane sayısının nüfusa oranı hesaplandığında iki katı kadar bir sayı çıkmaktadır.

oluşturduğunu düşünmüş ve buna göre hane sayısı belirlemiştir. Anadolu vilayetlerine iskân edilen Çerkes muhacirlerin vilayetlere oranı ise aşağıdaki gibidir. Buna göre, kitle göçlerinin başladığı 1878 Kırım Savaşı'na nazaran Halep ve Şam'a Çerkes muhacirlerin iskânın da artış olmuştur.

Grafik 2.2. Şam, Halep, Adana, Konya, Kastamonu, Sivas, Kıbrıs, Ankara ve Diyarbakır'a gönderilmesi düşünülen Çerkes, Nogay ve Tatar Muhacirlerin Vilayetlere dağılım oranları

Çerkes muhacirlerin iskân için gönderildikleri yerlerde artık meskûn hale gelmesinden sonra da Halep ve civarında olanların sayısında bir artış gözükmedir. 27 Kasım 1878 tarihli belgede taşrada meskûn durumda bulunan muhacirler hakkında önemli bilgiler mevcuttur. Buna göre, 93 Harbinden sonra gelip İstanbul ve taşra vilayetlerinde bulunan, “erkek-kadın, büyük ve sağlıklı”²⁵⁹ muhacirlerin sayısı şu şekilde hesaplanmıştır.²⁶⁰

Geniş bilgi için bkz. S. R. Firuzoğlu, “Kırım ve Kafkasya’dan Osmanlı İmparatorluğuna Göçler”, **Osmanlı IV**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.690.

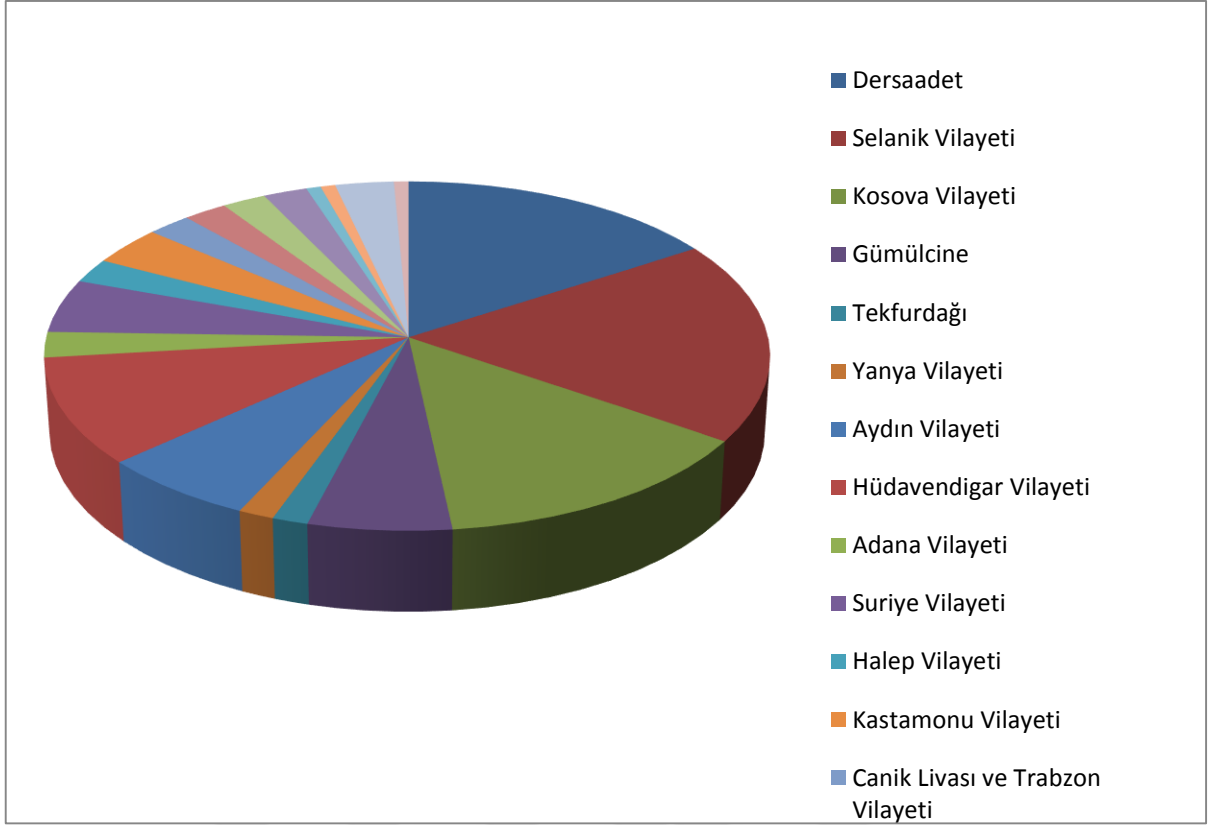
²⁵⁹ Belgede, “zükûr (erkek) ve inâs(kadın), kebîr(büyük) ve sağîr(sağlıklı)” şeklinde ayrıca ifade edilmesi, sayı için esas kabul edilen ebeveynlere işaret etmektedir. Nüfus olarak ifade edilenler her hane için anne ve babayı teşkil etmektedir. Yani bu sayı içinde aile içindeki çocuk ve yaşlılar yoktur. Bu haliyle nüfus en azından toplam olarak verilenin iki katıdır.

²⁶⁰ BOA.Y.PRK.KOM, 1/52, 2 Zilhicce 1295/27 Kasım 1878.

Tablo 2.3. 1878 Senesinde İstanbul ve Taşra Vilayetlerinde Bulunan Muhacirlerin Sayısı

	Nüfus
Dersaadet	110000
Selanik Vilayeti	130000
Kosova Vilayeti	95000
Gümülcine	40000
Tekfurdağı	10000
Yanya Vilayeti	10000
Aydın Vilayeti	44181
Hüdavendigâr Vilayeti	68513
Adana Vilayeti	16351
Suriye Vilayeti	34436
Halep Vilayeti	15586
Kastamonu Vilayeti	25000
Canik Livası ve Trabzon Vilayeti	15000
Amasya Livası ve Sivas Vilayeti	15000
Ankara Vilayeti	15000
Konya Vilayeti	15000
Diyarbakır Vilayeti	5000
Cezayir-i Bahr-ı Sefid Vilayeti	5000
(A)Mutasarrıflığı	20000
(B)Kazaları	5000
Toplam	694067

Değerlendirir***

Grafik 2.3. 1878 Senesinde İstanbul ve Taşra Vilayetlerine Gönderilen Çerkes Muhacirlerin Vilayetlere Dağılım Oranları

1880'lerden sonra ise Halep ve civarına muhacir iskânları yoğunluk kazanmıştır. Bunun sebebi ise iki bölgede oldukça çok miktarda boş arazinin ve devlet çiftliklerinin olmasıdır. Şöyle ki muhacirlerin iskânı için genellikle tercih edilen Adana vilayetine gönderilmesi düşünülen muhacirler, Halep ve Bingazi Vilayetlerine iskân edilmişlerdir. 1.500 nüfustan ibaret olan Karaçay, Çerkes ailelerinin Adana Vilayetine göç etmek talebiyle Roskof Şehbenderliği vekâletine telgraflarının Hariciye Nezaretine bildirilmesi ile bu muhacirlerden bin kadar nüfusun uzak mahallere, karaya çıkarılmayarak aktarma suretiyle iskân için daha uygun olan ve çok miktarda boş arazisi olan Halep Vilayetine bağlı Kilis kazasıyla, Bingazi Vilayetine iskânları kararlaştırılmıştır.²⁶¹ Esasında Halep ve civarına göçlerin yoğun olduğu 1878-1880 seneleri arasında ne kadar Çerkesin bölgeye sevk edildiği konusunda kesin bir bilgi vermek zordur. Rusya konsolosluk raporları verilerine göre bu dönemde bölgeye 45 binden fazla Çerkes iskân edilmiştir.

²⁶¹ BOA.Y.A.RES.28/25-1,4,6, 12 Cemaziyelahir 1302/29 Mart 1885, 20 Cemaziyelevvel 1302/7 Mart 1885, 24 Cemaziyelevvel 1302/11 Mart 1885)

Devam eden dönemde göç yoğunluğunun azalmasına rağmen bölgedeki Çerkeslerin sayısının 75 bine ulaştığı tahmin edilmektedir.²⁶²

11 Haziran 1885 tarihli tezkere durumun ehemmiyetini izah açısından oldukça önemlidir. Belgede, 93 Harbinden sonra gelen ve gelmeleri muhtemel olan muhacirler için on vilayette yer tespit edildiğinden bahsedilmektedir. Bu vilayetlerin Osmanlı Devleti'nin dikkat ettiği en önemli husus bölgelerin sorun çıkarmayacak yerler olmasıdır. Bu vilayetlerden bir tanesi de Halep Vilayetidir. Halep için belirlenen yer vilayet dahilindeki Kilis Kazası ve Bingazi vilayetidir. Yine Osmanlı Devleti bu vilayetlere muhacir iskân edildiği takdirde hem bölgelerin ekonomik düzeyinin artacağını hem de muhacirlerin güvenli ve refah bir ortamda meskûn olacağını ifade etmektedir. Osmanlı hükümeti gelen muhacirlerin sayısını hane sayısı üzerinden hesaplamaktadır. Buna göre her beş kişilik nüfus bir hane, yani bir aile olarak hesaplanmaktadır. Belgede Halep'e gelenlerin sayısı 1000 hane olarak hesaplanmıştır. Buna göre nüfus, 5000 kişidir. On vilayetteki toplam sayısı ise 9.040 bin hanedir. Yani 45.200 nüfustur. Tabi bu sayı kesin değildir. Zira her hanenin beş kişilik nüfustan oluşması bir ihtimal dâhilindedir. Fakat kiminin beşten az kiminin beşten fazla olması nüfus sayısını böyle bir ihtimale götürmektedir. Yine belgede muhacirlerin Çanakkale'den aktarma yapılmaksızın İstanbul'dan yola çıkarak on vilayete dağıtılmasından bahsedilmektedir. Bunun sebebi ise gelen göçmelerin Çanakkale havalisinden firar etme ihtimalleridir. Gelen muhacirlerin sayıları ve dağıtıldıkları vilayetler ise aşağıdaki gibidir.²⁶³

²⁶² ORSAM, *a.g.m.*, s.11.

²⁶³ Y.A.RES. 29/27, 1 Şaban 1302/16 Mayıs 1885.

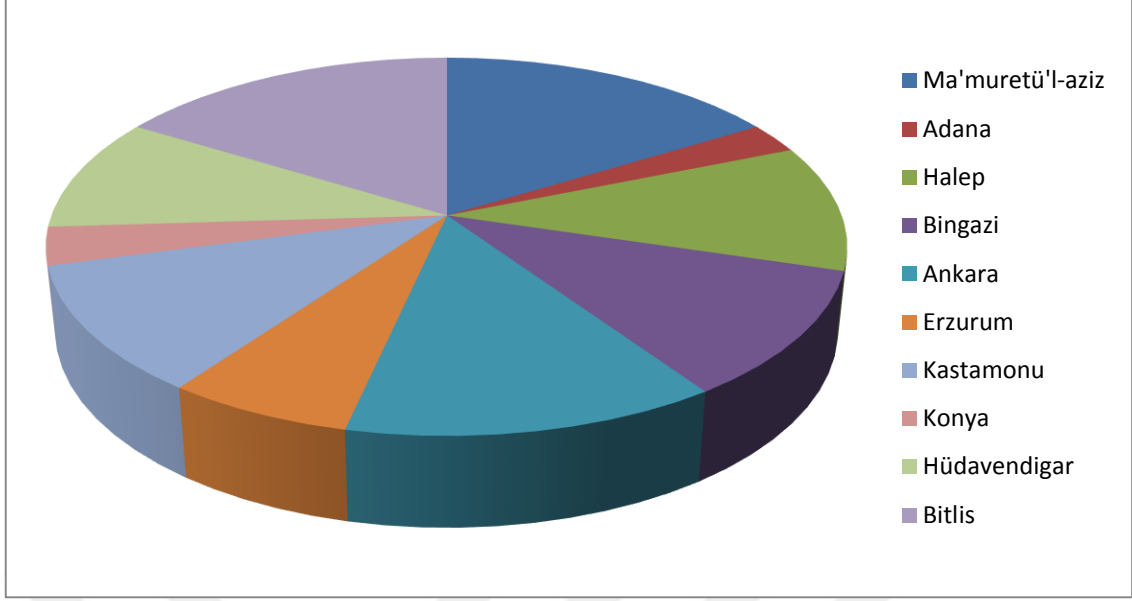
Tablo 2.4. 1885 Tarihinde Anadolu'ya Gelen Ve Vilayetlere Sevk Edilen Muhacirlerin Sayısı

İskân Şekli	İskân Yeri	Hane
Dersaadetten aktarma suretiyle veyahut mahall-i hareketlerinden doğrudan doğruya Samsun iskelesinden sevk olunacakları	Ma'muretü'l-aziz Vilayet-i Celilesi dâhilinde Ergani Sancağında vaki olup arazi-i hâliye-i vasi'ası bulunan seksen üç karyede tahminen iskân olunabilecek	1500
Dersaadetten aktarma suretiyle Mersin İskelesine sevk olunacaklar	Adana Vilayeti-i Celilesi dâhilinde İslahiye kazasıyla Mesel nahiyesinde bulunan arazi-i haliye'de tahminen iskân olunabilecek	240
Dersaadetten aktarma tarîkiyle İskenderun İskelesi'ne sevk olunacaklar	Halep Vilayet-i Celilesi dâhilinde Kilis kazasında müteferrik suretiyle tahminen iskân olunabilecek	1000
Dersaadetten aktarma tarîkiyle vilâyet-i mezkure iskelesine sevk olunacaklar	Bingazi Vilayet-i Celilesi dâhilinde bulunan arazi-i haliye-i vas'ada tahminen iskân olunabilecek	1000
Dersaadetten aktarma tarîkiyle Samsun ve İzmid İskelesi'ne sevk olunacaklar	Ankara Vilayet-i Celilesi dâhilinde Kırşehir, Yozgat ve Ankara sancaklarına tahminen iskân olunabilecek hane	1200
Dersaadetten aktarma tarîkiyle Trabzon İskelesi'ne sevk olunacaklar	Erzurum Vilayet-i Celilesi dâhilinde Beyazıt Sancağıyla Erzurum Sancağında iskân olunabilecek	600
Dersaadetten aktarma suretiyle Sinop ve İnebolu tarîkiyle sevk olunacaklar	Kastamonu Vilayet-i Celilesi dâhilinde Sinop ve Bolu Sancaklarıyla Kastamonu Sancağında iskân olunabilecek	1000
Dersaadetten aktarma suretiyle Antalya İskelesi'ne sevk olunacaklar	Konya Vilayet-i Celilesi dâhilinde Merkez Sancağıyla Niğde ve Teke sancaklarında iskân olunabilecek	300
Keza aktarma suretiyle Mudanya İskelesi	Hüdavendigâr Vilayet-i Celilesi dâhilinde Kütahya ve Karahisar sancaklarında iskân olunabilecek	900
Keza aktarma suretiyle Trabzon'a	Bitlis Vilayet-i Celilesi dâhilinde Muş ve Siirt sancaklarında iskân olunabilecek	1500
Toplam		9040

Tablodan da anlaşılacağı üzere, muhacirlerin önemli bir kısmı İstanbul'dan aktarma yapılmak üzere sevk edilecekleri yerlere en yakın ve en güvenli olan iskelelere deniz yolu ile gönderilmiş, oradan da kara yolu ile nihaî iskân yerlerine sevk edilmeleri

amaçlanmıştır. Yine, başta Halep şehri olmak üzere Osmanlı'nın güney taraflarına muhacir sevkياتında artış olduğu görülmektedir. Tek başına Halep'e 1000 hanelik muhacirin gönderilmesi düşünülmüştür. Hanesinin nüfusa oranı düşünüldüğünde ise bu sayı 5000 nüfusa tekabül etmektedir. Yine aynı dönemde iskân edilenlerin önemli bir bölümünü teşkil eden Çerkeslerin sınır güvenliği ve arazi çokluğu sebebiyle Halep ve civarı gibi yerlere gönderildiği düşünülürse, bu bölgelerde artık Çerkes nüfusun sayısının artış gösterdiği sonucuna varılabilir. Yukarıda ismi geçen vilayetler muhacirlerin iskân edildikten sonra sorun çıkarmayacak yerler olması bakımından önemlidir. Bununla beraber muhacirlerin belirtilen vilayetlere iskân edilmesi, bir yandan muhacirlerin refahı için önemli olmakta bir yandan da bölgenin gelişimine katkı sağlamaktaydı. Belgenin devamında bundan sonra gelecek muhacirlerin yerleştirilmesinin muhacir komisyonun belirlediği kurallar çerçevesinde gerçekleşeceğine de vurgu yapılmıştır. Bundan sonra gelecek olan muhacirlerden İstanbul'a yerleşmek isteyenler izin almak zorundaydı. Taşraya gidecek olanlar ise hazineden tedarik edilen yardımdan sonra sayımlı ve düzenli bir şekilde sevkleri sağlanacaktı.²⁶⁴

²⁶⁴ BOA.Y.RES.29/27, 1 Şaban 1302/16 Mayıs 1885.

Grafik 2.4. 1885 Senesinde Dersaadetten Aktarma Yapararak Anadolu Vilayetlerine İskân Edilen Çerkes Muhacirler

Aynı sene içerisinde Halep ve civarına muhacir sevkياتının devam ettiği görülmektedir. Bu yüzden Osmanlı devleti sevk ve iskân sırasında gerekli önlemlerin alınması gerektiğine vurgu yapmıştır. Kafkasya'dan gelecek olan muhacirlerin Halep vilayeti Kilis kazasında ve Bingazi vilayetinde boş arazilere iskân edilecek olanlar Çanakkale'den hareket eden vapurlarla zikrolunan mahallerde gönderilecekleri ve masraflarının ödenmesi ve bazılarının Biga ve havalisine firar etmek gibi durumları olduğu için, şimdi gelecek olan ve ileride gelmesi muhtemel muhacirlerin gelmesinden önce, iskân mahalleri, sevk biçimleri ve muhacirlerin sayısının önceden bildirilmesi gerektiği ve gelen muhacirlerin bekletilmeden iskân yerlerine sevklerinin gerçekleştirilmesi gerektiği ifade edilmiştir.²⁶⁵

Halep'e 50.000 muhacir göndermeyi planlamıştır ki bu da 10.000 hane demektir. Bunun üzerine Halep vilayet idaresinde yapılan ön araştırma neticesinde Fırat boyunda 10.000 ve Fırat'ın kolu olan Habur'da 20.000 ile 30.000 arasında kişi yerleştirilmeye uygun arazinin olduğu tespit edilmiştir. Vilayetin geri kalan kısmında ise 476.000 dönüm boş ve metruk arazi tespit edilmiştir. Bununla beraber, bölge uzaklığı sebebiyle Rumeli muhacirlerinin iskânı için ilk başta elverişli görülmemiştir. Bölgeye daha çok

²⁶⁵ BOA.Y.RES.29/27-1,2, 1 Şaban 1302/16 Mayıs 1885.

Kafkasya'dan gelen muhacirler yerleştirilmiştir. Buna rağmen 1891 senesine kadar İstanbul'dan 15.709 muhacir sevk edilmiştir. Vilayet dâhilinde de 9.000 kadar Çerkes muhacir vardı.²⁶⁶

29 Zilhicce 1310/14 Temmuz 1893 tarihinde Osmanlı Sarayında gönderilen raporda, Diyarbakır, Mamuratülaziz, Haleb, Ankara Vilayetleri ile İzmid ve Çatalca sancaklarına şu ana kadar ne kadar muhacirin iskân edildiği, kaç tanesinin henüz sevk olunmak için beklediği ve kaç kişinin misafir olarak beklediği ile ilgili bilgi yer almaktadır. Mübeyyin defterinde vilayet ve sancaklara gönderilen muhacirlerin sayısı ile bunlardan kaç tanesinin iskân edilmiş ve kaç tanesinin kalmış olduğu ile ilgili bilgiler verilmiştir.²⁶⁷

²⁶⁶ Nedim İpek, **Rumeli'den Anadolu'ya...**, s.208-209.

²⁶⁷ Y.A.HUS, 277/136, 29 Zilhicce 1310/ 14 Temmuz 1893.

Tablo 2.5. Vilayet ve Sancaklara Gönderilen Muhacirlerin Sayısı ile Bunlardan Kaç Tanesinin İskân Edilmiş ve Kaç Tanesinin Kalmış Olduğunu Gösteren Mübeyyin Defter

Sevk Olunan		İskân Edilen		Derdest İskân Bulunan		Vilayet ve Livâ	Mülâhazat (Düşünceler)
Hane	Nüfus	Hane	Nüfus	Hane	Nüfus		
41739	171057	41318	169283	421	1874	Hüdavendigâr	1592 hanede 7034 nüfus henüz müracaat etmemiştir.
-	-	27882	110997	200	-	Edirne	3 Şubat 1308/15 Şubat 1893'de Muhâcirin Komisyonuna gönderilen defter mücebince
-	2816	-	2542	-	274	Beyrut	
-	12463	385	11908	-	555	Konya	
-	450	-	450	-	-	Diyarbakır	
-	8178	-	2346	-	5832	İşkodra	İskân olunmayanlar misafir ve Çiftçilik yapmak sûretiyle ikâmet etmektedir.
2104	-	2064	6464	40	-	Adana	Kırım meselesinden sonra gelenlerden başka
10074	35260	10041	35189	33	71	Trabzon	
-	809	-	809	-	-	Mamuratülaziz	
-	20735	-	20735	-	-	Ankara	
-	3310	-	1651	-	1659	Manastır	127 nüfus Musevidir.
-	10859	-	10789	-	70	Suriye	
-	1556	-	1556	-	-	Haleb	
6975	24136	4920	6462	2055	7674	Selanik	İskân olunmayanlar misafir olarak ikâmet etmektedir.
4852	34660	2720	19572	2132	15088	Erzurum	
-	29074	-	28815	-	259	Kastamonu	
-	52958	-	51932	-	1026	Aydın	1308/1893 senesi sonuna kadar. Aynı sene zarfında giden 849 Musevi daha iskân edilmiş ve iskân olunmayanlar misafir olarak ikamet etmişlerdir.
-	58150	-	57259	-	891	Sivas	
-	63336	-	58535	-	4801	Kosova	Prizren (?) Sancağında 330 hane iskân olunmuş ve 242 haneden 108 hane halkı ashab-ı alaka (?) hanelerinde ve 34 hanesi açıkta bulunmuştur. Üsküb sancağının hanesi belli değildir.
-	1557	-	1557	-	-	Çatalca	
-	46463	-	46463	-	-	İzmid	
7676	32169	5465	22440	2211	9729	Biga	Biga Sancağındaki muhâcirlerin mikdarı şübhelidir.

Muhacirlerin ne kadarının iskân için tutulup ne kadarının iskân ve sevk edildiği konusunda önemli bilgiler veren defterde özellikle Halep ve civarına büyük orandan

muhacir sevkiyatının ve iskânın olduğu görülmektedir. Buna göre, bölgeye 10.859 muhacir nüfus sevk edilmiş bunlardan 10.789'u iskân edilmiş, 70 nüfus iskân için bekletilmiştir. Aynı şekilde Halep'e sevk ve iskân edilen muhacirlerin sayısı 1.556 olarak verilmiştir. Beyrut'a 2.816 nüfusun sevk edildiği, bunlardan 2.542 nüfusun iskân edildiği ve 274 nüfusun iskân için bekletildiği görülmektedir. Aynı şekilde 1891 tarihi itibarıyla, Halep Diyarbakır, Mamuretülaziz ve Ankara Vilayetleriyle, İzmid ve Çatalca sancaklarında bulunan muhacirlerin tümünün iskân edildiğinden bahisle iskân işinin gidişatı ile ilgili de bilgiler verilmiştir.

Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına göç üç büyük kitle halinde gerçekleşmişse de sonrasında aralıklarla devam etmiştir. XIX. yüzyılın sonlarına gelindiğinde dahi göçler devam etmiş ve Osmanlı Devleti gelen muhacirleri iskân etmeye devam etmiştir. Sadareten gönderilen 12 Kasım 1905 tarihli tezkirede, İstanbul'a gelmiş olan Çerkes muhacirlerin kendilerine verilen iki yüz lira atıye ile İskenderun limanından çıkacak olan vapurla Beyrut ve Şam taraflarında uygun arazi olan Halep'e iskânları kararlaştırılmıştır.²⁶⁸

XIX. yüzyılın son on yılına gelindiğinde özellikle Halep ve civarına Çerkes muhaciri konusunda Osmanlı Devleti'nin kısıtlamalara gittiği görülmektedir. Bunda 18 Aralık 1897 tarihinden sonra Girit'e büyük devletler tarafından özerklik verilmesiyle bölgede yaşayan Müslüman Türklerin Osmanlı topraklarına göç etmesinin etkisi vardır. Girit'ten Anadolu'ya gelen muhacirler, devlet tarafından Aydın Vilayeti, Adana Vilayeti, Beyrut Vilayeti, Bingazi Mutasarrıflığı, Hüdavendigâr Vilayeti, Konya Vilayeti ile beraber Halep'e de iskân edilmeye başlanmıştır.²⁶⁹ Osmanlı Devleti özellikle Suriye'ye Cezayir-i Bahr-ı Sefid ve Giritli muhacirlerin yoğun olarak iskân edilmesinden sonra bölge dâhilinde gelecek olan Çerkes muhacirlerinin iskânı konusunda kısıtlamalara gitmişken Halep'e Çerkes muhacirlerinin iskânı konusunda teşvikler ve kanunlar getirmeye başlamıştır. Beyrut vilayetine 23 Kasım 1893 tarihinde çekilen telgrafta, bundan böyle Suriye ve Beyrut vilayetlerine iskân için gönderilecek olan Cezair ve Çerkes muhacirlerinin bu vilayetler dâhilinde iskân edilmeyip Bağdat ve

²⁶⁸ BOA.Y.A.HUS.495/71, 14 Ramazan 1323/12 Kasım 1905.

²⁶⁹ Geniş bilgi için bkz. M. Menekşe, "Girit Müslümanlarının Zorunlu Göçü; Sevk ve İskân (1897-1913)", Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı **Doktora Tezi**, Muğla 2018, s.224-286

Halep mahallerinde irade-i seniyye kanunu gereği ayrı ayrı yerleştirilmeleri gerektiği ifade edilmiştir.²⁷⁰

Devam eden yıllarda iki bölge için özellikle arazi sıkıntısı sebebiyle muhacir iskânı konusunda kısıtlamalara gidilmiştir. Yukarı da ifade ettiğimiz gibi Halep ve civarına XIX. yüzyılın sonlarına doğru Çerkes muhacirlerin iskânından başka Girit ve Cezayirli muhacirlerin iskânı da başlamış, muhaciri iskân konusunda bölgeler dâhilinde araziler yetersiz kalmıştır. Mesela, Rusya'dan Şam ve Halep taraflarına gelmekte olan muhacirler için arazi sıkıntısı yaşanmaya başlamıştır. 18 Mart 1909 tarihli belgeye göre, daha önceden Mardin sancağına bağlı kazaların bir kısmı muhacir iskânı için tahsis edilmiş fakat buralara sadece iki hanenin yerleştirilmiş olduğu görülmüştür. Devlet bu defa boş arazisini bir şekilde tarıma açmak için müzayede yoluyla satışa çıkarmak istemiştir. Müzayede için satışa sunulan 32.781 dönümlük araziden 100.000 kuruş gelir sağlanacağı hesaplanmıştır. Fakat Şam ve Halep tarafına gönderilmesi planlanan muhacirler için araziye ihtiyaç duyulmasından bu defa Mardin dâhilinde müzayedeye konulması planlanan devlet arazilerinin muhacirlerin iskânına açılması için bir müddet daha bekletilmesine karar verilmiştir.²⁷¹ Aynı şekilde 1893 senesinde Rus hükümetinden izin almak suretiyle Kuban vilayetinden olan 175 hane ve 1.155 nüfustan oluşan Çerkes grup, göç için Osmanlı Devletine müracaat etmişlerdir. Bu muhacirlerin ilk olarak Adana, Mamuratülaziz ve Halep vilayetlerine iskân edilmesi düşünülmüş fakat hem arazi sıkıntısının yaşanması hem de muhacirlerin buraların havasına uyum sağlayamayacağı düşüncesiyle Ankara vilayetine iskân edilmeleri uygun görülmüştür.²⁷²

XX. yüzyılın başlarına gelindiğinde ise Halep ve civarına muhacirlerin sevk ve iskânları az da olsa devam etmiştir. Bunda bölgenin stratejik yerinin payı büyüktür. Dâhiliye Nezareti'nden Halep, Trablusgarp ve Bingazi Mutasarrıflıklarına gönderilen tezkerede, Kafkasya'dan hicretleri kesin olan muhacirler için şimdiden yerlerin belirlenmesi gerektiğinden bahisle, vilayet dâhilinde şimdiye kadar muhacir gönderilmeyen boş arazilerin tespit edildiği ve bu yerlere yeterli sayıda muhacirin iskân edileceği ifade edilmiştir. Yine aynı belgede Bingazi'de bin hanelik nüfusun iskânı için

²⁷⁰ BOA.BEO.316/23660, 14 Cemazeyilevvel 1311/23 Kasım 1893.

²⁷¹ BOA.DH.MKT.2771/4, 25 Safer 1327/18 Mart 1909.

²⁷² BOA.Y.A.HUS.64/16, 13 Şevval 1310/30 Nisan 1893.

uygun arazinin olduğu belirtilmiştir.²⁷³ Bin hanelik bir nüfusun beş bin kişilik bir nüfusa isabet ettiği düşünülürse sayının ciddiyeti daha iyi anlaşılmış olur. Aynı şekilde 1905 senesinde Halep'e bin dört yüz altmış beş Çerkes nüfus iskân edilmiştir.²⁷⁴

Halep ve civarı her ne kadar merkeze uzak bir bölge olsa da belli başlı sebeplerle muhaciri iskân için uygun görünen arazilerden olmuştur. Öyle ki Birinci Dünya Savaşı sürecinde dahi muhacir iskânı için önemli bir yer durumundadır. 26 Ekim 1915 tarihinde Dâhiliye Nezaretinden Halep'te Muhacirîn Müdürü Şükrü Beye gönderilen telgrafta yüzde iki nispetinde iskânları kararlaştırılan muhacirler için belirlenen mıntıkların isimlerinin bildirilmesinin istenmiştir.²⁷⁵ Osmanlı'nın bütün vilayetleri düşünüldüğünde Halep için yüzde iki gibi iskân oranının verilmesi azımsanmayacak kadar önemli bir orandır. Bu telgraftan bir gün sonra yine Dâhiliye Nezareti'nden Adana, Erzurum, Ankara, Bitlis, Haleb, Hüdavendigar, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Ma'mûretü'l-Aziz ve Konya vilayetleriyle İzmir, Eskişehir, Niğde, Kayseri, Kara Hisâr-ı Sâhib ve Maraş mutasarrıflarına çekilen 27 Ekim 1915 tarihli telgrafta bu mahallerde iskân ve sevkiyata nihayet verilmesi tebliğ olunmuştur.²⁷⁶

2.4. Göç Yolları

Kırım, Kafkasya ve Balkanlar'dan Anadolu'ya yapılan göçlerde kara, deniz ve demiryolları kullanılmıştır. Deniz yoluyla yapılan sevkiyatlardan sonra karayolları sıkça kullanılmaktaydı. Demiryolu ile yapılan sevkiyatların ise hatlar göz önüne alındığında sınırlı imkânlar dâhilinde yapıldığı görülmektedir.²⁷⁷

2.4.1. Demiryolu

Osmanlı Devleti'nde 1851-1866 yılları arasında yapılan toplan demiryolu uzunluğu 513 kilometre civarındadır. Demiryolu yapımında yabancı devletlerin Osmanlı Devleti'ni pazar ve imtiyaz yeri olarak görmeleri huzursuzluğa sebep olmuş ve devlet 1871 senesine kadar demiryollarını kendisi yapmaya çalışmıştır. Fakat 1875'de

²⁷³ BOA.DH.MKT, 1799/71, 2 Cemazeyilahir 1308/13 Ocak 1891.

²⁷⁴ BOA.İ.HUS.136/23-1, 14 Şevval 1323/12 Aralık 1905.

²⁷⁵ BOA.DH.ŞFR.57/125, 13 Teşrinievvel 1331/26 Ekim 1915.

²⁷⁶ BOA.DH.ŞFR.57/180, 14 Teşrinievvel 1331/27 Ekim 1915.

²⁷⁷ U. Erdem, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Muhacir Komisyonları ve Faaliyetleri (1860-1923)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2018.s.18.

yaşanan malî bunalım, demiryolu yapımını da etkilemiş ve yabancı sermayenin yatırımına tekrar müsaade edilmiştir.²⁷⁸

Kırım Savaşı'ndan sonra başlatılan ve 1870'li yıllarda yarım kalan demiryolları ağı II. Abdülhamid zamanında Avrupa için önemli bir yatırım alanı olmuştur. İlk demiryollarının önemli bir kısmı Avrupalı şirketler tarafından Osmanlı devlet güvencesine dayanarak inşa edilmişti. 1888 yılına gelindiğinde imparatorluk içinde sadece 1780 kilometrelik bir demir yolu ağı vardı. Adana ovasına uzanan kısa bir hattan başka Trakya ve Batı Anadolu'da verimli vadileri kıyılarına veya İstanbul'u Avrupa'nın geri kalan topraklarına bağlamak için kurulmuştu. II. Abdülhamid dönemi, demiryolu ulaşımının gelişimi için önemli bir dönemdir. Fakat bu dönemde sermaye olmadığı için II. Abdülhamid, Avrupalı şirketlere başvurmuş ve nihayet Deutsche Bank'ın katkılarıyla eski Haydarpaşa-İzmir hattı, Ankara'ya daha sonra da Bağdat ve Basra Körfezine uzanan bir hat oluşturmuştur.²⁷⁹

Kısaca ilk önce Abdülmecid, ardından Abdülaziz ve son olarak Abdülhamid dönemlerinde büyük atılımlar yapan demiryolu ağı özellikleri bakımından bu yolların Anadolu, Rumeli, Suriye ve Arabistan bölgelerinde sırasıyla şu şekilde yapılmıştır:

- 1- Anadolu Demiryolları: İzmir-Aydın Demiryolu, İzmir-Kasaba ve temdidi demiryolları, Mudanya-Bursa Demiryolu, Mersin-Tarsus-Adana Demiryolu, Konya-Bağdat ve Basra Hattı.
- 2- Rumeli Demiryolları: İstanbul-Edirne, Edirne-Filipe-Yanbolu-Belova, Tırnova-Yanbolu (Şumlu'ya doğru), Edirne-Dereağaç, Selanik-Üsküp, Üsküp-Metroviçe
- 3- Suriye ve Arabistan Demiryolları: Hicaz Demiryolları, Beyrut-Şam, Riyat-Halep, Trablusşam-Humus, Yafa-Kudüs.

²⁷⁸ U. Erdem, **a.g.e.**, s.21.

²⁷⁹ S. J. Shaw, E. Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu...*, s.278.

Bu hatların sadece bir kısmı hükümet tarafından yapılmış geri kalanları kumpanyalara devredilmiştir. Bütün bu hatlardan sadece Hicaz hattı devlet tarafından idare edilmeye devam edilmiştir.²⁸⁰

Osmanlı Devleti'nde açılan ilk demiryolu hattı olan Aydın-İzmir demiryolunda muhacirler ilk olarak 26 Kasım 1860 tarihinde taşınmıştır. İskân edilmesi düşünülen muhacirlerin büyük bir bölümü demiryolu güzergâhlarına yerleştirilmiştir. Bundaki esas amaç, iskân bölgesinde gerçekleşecek olası bir değişiklikte muhacirlerin kolay taşınmalarını sağlamaktır. 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sırasında Balkanlar'da bulunan pek çok muhacir trenlerle Anadolu'ya gelmeye çalışmış fakat trenler muhacirleri taşımak konusunda yetersiz kalmıştır. Bunun yanında sefer sayısının, vagon sayısının ve memur sayısının az olması da demiryolu ulaşımında aksamalara sebep olmuştur.²⁸¹

2.4.2. Karayolu

Osmanlı Devleti'nin karayolu ile meşgul olması, ilk defa 1856 Islahat Fermanı ile başlamıştır. Fakat bu girişim uzun yıllar kâğıt üzerinde kalmış fakat 1869'da yayınlanan bir ni'zâname ile karayolları için yeni teşebbüslere girişilmiştir. Bu ni'zânameye göre yapılması planlanan yollar dört bölüme ayrılmıştı:

- 1- Vilayet merkezlerinden İstanbul'a, iskelelere ve demiryollarına giden yollar,
- 2- Vilayet ve sancaklar arasında giden yollar,
- 3- Kazalar arasında ve kazalardan büyük şoselere ve demir yollarına giden yollar,
- 4- Nahiye ve köy yolları.²⁸²

Osmanlı Devleti'nde II. Abdülhamid dönemine gelinceye kadar yeterli düzeye ulaşmış bir karayolu ağı yoktu. Karayolları daha ziyade vergi tahsilatını ve askerî hareketleri kolaylaştırmasından başka, tarım ve iç ticaret ağını geliştirmek maksadıyla geliştirilmiş bir ağıdır. Buna rağmen yine de 3.272.354 kilometrekarelik bir imparatorluk

²⁸⁰ E. Z. Karal, **Osmanlı Tarihi VIII**, *Türk Tarih kurumu*, , Ankara 2007, s.465-468.

²⁸¹ U. Erdem, **a.g.e.**, s.21.

²⁸² E. Z. Karal, **a.g.e.**, s.461.

için yeterli bir gelişim sağlanamamıştır.²⁸³ Bu durum muhacirlerin iskânı esnasında da kendisini hissettirmiştir. Ana yollar, vilayet merkezlerinden İstanbul'a, iskelelere ve demiryollarına uzanıyordu. Nitekim göç esnasında muhacirler bu ana yollar vasıtasıyla en yakın iskelelere ve istasyonlara gönderiliyordu²⁸⁴ ve geçici ya da nihai iskân yerlerine ulaşmaları sağlanıyordu. Bundan da anlaşılacağı üzere karayolları daha ziyade demiryolu ve deniz yolu ulaşımının bir tamamlayıcısı gibi kullanılıyordu. Deniz yolu ile İstanbul'a gelen muhacirlerin sadece karayolunun kullanarak geçici ya da nihaî iskân yerlerine nakilleri söz konusu değildi. Bunun yanında karayolu da kullanılmakta idi. Karayolu, denizyolu ve demir yollarının kâfi gelmediği yerlerde tercih edilirdi. Bazen de Kafkasya muhacirlerinde olduğu gibi tamamen karayolu tercih edilirdi. Bunun sebebi kendi eşya ve hayvan sürülerini beraber getiren muhacirlerdir.²⁸⁵

Karayolu ile gelen muhacirler iki kısma ayrılmaktadır. Birincisi; göç eden ahalinin hayvanlarını veya eşyalarını yanlarına alarak yaya olarak gelenler, ikincisi ise; Osmanlı topraklarının iç kısımlarında uygulanan çeşitli taşıma yöntemleriyle, mesela hayvanların çektiği arabalarla gelenlerdir. Osmanlı'nın iç bölgelerine yapılan sevkیاتlarda demiryolu tercih edilirdi. Ancak demir yollarının yetersiz kaldığı yerlerde karayolları vasıtaları kullanılmaktaydı.²⁸⁶

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Rumeli'de bulunan Çerkeslerin büyük bir kısmı kara yolu ile Trakya ve Anadolu'ya geçmiştir.²⁸⁷ Osmanlı Devleti'nin Dobruca'yı tahliye etmesi üzerine Müslümanlar büyük kitleler halinde öküz arabalarıyla veya yaya olarak Şumnu ve Varna kazalarına göç ediyorlardı. Diğer taraftan Rusların Tuna kıyısındaki kaleleri topa tutması ve Tuna'yı geçerek Zıştovi, Tırnova ve Osmanpazarı şehirlerini işgal etmesi sonucunda başta Zıştovi olmak üzere Plevne, Niğbolu, Tırnova, Razgrad ve Osmanpazarı kazalarında ikamet eden Müslüman halk yaya olarak Şumnu'ya geçti.²⁸⁸ Yine Rusların 1877-1878 savaşları esnasında Kars,

²⁸³ S. J. Shaw, E. Kural Shaw, **a.g.e.**, s.279.

²⁸⁴ N. İpek, **Rumeli'den Anadolu'ya...**, s.291.

²⁸⁵ N. İpek, "*Kafkasya'daki Nüfus*", s.292.

²⁸⁶ U. Erdem, **a.g.e.**, s.18.

²⁸⁷ K. Karpat, "*Avrupa Egemenliğinde Müslümanların Konumu...*", s.88

²⁸⁸ N. İpek, **Rumeli'den Anadolu'ya...**, s.33.

Batum ve Ardahan'ın işgal ve ilhakından sonra içlerinde Kuzey Kafkasyalıların da olduğu Müslüman ahali kara yoluyla daha güneye göç etmişlerdir.²⁸⁹

Halep ve civarına kara yolu ile muhacir sevkiyatı daha ziyade ihtiyaç hasıl olması halinde olmuştur. Mesela, 1882 senesinde Sivas ve Amasya'dan Şam'a beş yüz kişiden oluşan Çerkes nüfusun nakli asker ihtiyacı yüzünden olmuştur.²⁹⁰ Bunun gibi kara yolu ile yapılan savkiyat daha çok muhacirlerin şahsî talepleri ya da muhacirlerin daha önceden bulunduğu yerde asayiş bozacak bir suç işlemesi durumunda, bulunduğu yer Halep ve civarına yakın olması halinde, kara yolu ile yapılmaktaydı.

2.4.3. Denizyolu

Osmanlı sahilleri, liman yapımına elverişli koy ve körfezlerden müteşekkil olmakla beraber hükümet, liman konusu ile alakadar olmayı önemsememiştir. Hatta İstanbul ve Selanik gibi doğal sayılabilecek liman ve rıhtımlardan yükleme, boşaltma ve mal muhafaza etmek gibi işlere yarayan tesisler meydana getirmeyi düşünmemiştir. Bunun için Avrupalı devletler kendileri için karlı bir pazar yeri gördükleri bu yerlerde bu iş ile alakadar olmaya başlamışlar ve doğrudan imtiyazlar elde etmek ya da daha önceden elde ettikleri imtiyazları genişletmek maksadıyla bu gibi faaliyetlerde bulunmuşlardır.²⁹¹ Var olan gemiler Tanzimat'ın başından itibaren imparatorluk içinde çalışan özel Avrupa ve Osmanlı şirketlerinin elindeydi. İlk başlarda Abdülaziz tarafından kurulan ve giderleri Hazine-i Hassa tarafından karşılanan İdare-i Mahsusâ'nın gemileri mevcuttu. Daha sonra Abdülhamid bunların yönetimini özel bir Osmanlı şirketine devretti. Fakat bu şirket Bahriye Nazırlığına bağlı olacaktı.²⁹² Türk limanları arasındaki deniz taşımacılığı da Avrupa kumpanyaları, İdare-i Mahsûsa ve Şirket-i Hayriye'ye ait gemilerle yapılıyordu. Bu dönemde Osmanlı şirketlerinin elinde 23 yolcu vapuru vardı. Bu vapurlar, Boğaziçi, Marmara ve Karadeniz'de çalışıyordu.²⁹³

Muhacir göçlerinin büyük çoğunluğu deniz ya da kara yolu ile başlıyordu. Deniz yolu ulaşımı ile büyük limanlara gelen muhacirler oradan kara ya da demir yolu ile geçici ya da nihai iskân yerlerine naklediliyorlardı. Fakat göçlerin yoğun olmaya

²⁸⁹ K. Karpas, "Avrupa Egemenliğinde Müslümanların Konumu...", s.89.

²⁹⁰ N. N. Lewis, a.g.e., s.98.

²⁹¹ E. Z. Karal, **Osmanlı Tarihi VIII**, s.462-463.

²⁹² S. J. Shaw, E. Kural Shaw, a.g.e., s.279.

²⁹³ N. İpek, **Rumeli'den Anadolu'ya...**, s.33.

başladığı zamanlarda muhacirlerin aktarma yerlerinden firar etme ihtimallerine karşı muhacirler karaya çıkarılmadan iskân yerlerine sevk edilmişlerdi. Dâhiliyeden gönderilen 26 Ekim 1890 tarihli tezkerede, Kafkasya'dan hicretle İstanbul'a gelecek olan Çerkes muhacirlerinin karaya çıkarılarak aktarma yapılmadan iskân yerlerine sevk edilmesi gerektiği bilgisi verilmiştir.²⁹⁴ Deniz yoluyla sevk edilen muhacirlerin taşınmasında Fevâid-i Osmaniye, Tersane-i Amire, Tuna, Bursa ve Rus kumpanyalarıyla, tüccarlara ait olan gemiler kiralanmıştır. Anadolu'ya yerleştirilecek olan muhacirler başta Trabzon olmak üzere Samsun, Sinop, İnebolu gibi iskân bölgelerine yakın Karadeniz limanlarına taşınmaktaydı. Muhacir sayısının artış gösterdiği yıllarda yine bu iskelelerle beraber ihtiyaç hasıl olması halinde Giresun, Batum, Akçaabat, Fatsa ve Ayancık iskeleleri de kullanılmaktaydı. Kırım Savaşı'ndan sonra gelen nüfus bu iskelelerden Bursa şirketi gibi şirketlere ait vapurlarla İstanbul'a oradan da iskân bölgelerine taşınmaktaydı.²⁹⁵ Bunun yanında deniz yoluyla gelen muhacirlerin Akdeniz havzasında bir yere iskân edilmesi durumunda Çanakkale, aktarma merkezi olarak kullanılmıştır. Çanakkale'den İrade-i Mahsusa vapurlarına yapılan aktarma ile muhacirlerin iskân bölgelerine ulaşmaları sağlanmıştır.²⁹⁶

Osmanlı hükümeti muhacir iskânı için yabancı şirketlerden de gemi kiralamıştır. Bunlardan en önemlileri İngiliz Lloyd ve Fransız Messageries Maritimes ve Fraissinet şirketleridir. Yabancı şirketlerin gemileri ile yalnızca muhacirlerin belli merkezlerden İstanbul ya da Suriye kıyılarından Lazkiye, Beyrut gibi uzak limanlara sevki esnasında değil, toplanma merkezlerinden Anadolu'ya taşınmalarında da istifade edilmiştir. Osmanlı Devleti'nin talebi üzerine, İstanbul'dan Mersin'e ve Antalya'ya muhacir kabileleri, Fransız Messageries Maritimes şirketlerinin vapurları tarafından sevk edilmiştir.²⁹⁷

Özellikle Kuzey Kafkasya'nın yeni işgal edilmiş bölgelerinde vatandaşlık değiştirme hakkının 1888'de kalkması ve Osmanlı padişahının da bu gelen muhacirleri desteklemesi üzerine Çerkeslerin de dâhil olduğu Kafkasyalı muhacirlerin sayısında büyük bir artış olmuştur. Yine bu süreçte de deniz yoluyla sevkiyat önemli bir yer teşkil

²⁹⁴ BOA.DH.MKT.1775/12, 12 Rabiülevvel 1308/26 Ekim 1890.

²⁹⁵ M. Demirtaş, "Osmanlıya Gelen Kırım ve Kafkasya Muhacirlerinin Sorunları", **Bilig** Bahar 2011, S.57, s.19.

²⁹⁶ U. Erdem, **a.g.e.**, s.24.

²⁹⁷ F. Kocacık, "Balkanlar'dan Anadolu'ya...", s.145.

etmiştir. 4 Kasım 1891'den 2 Aralık 1891'e kadar olan yaklaşık bir aylık süre zarfında, Kafkasya'dan dört gemiyle 9.345 muhacir Suriye'ye gelmiştir.²⁹⁸

93 Harbi neticesinde Ege Denizi boyunca ve Makedonya'da bulunanlar yaklaşan Rus tehlikesi karşısında deniz yoluyla kurtulmayı umarak Selanik ve diğer limanlara sığındılar. Buradan da Anadolu'nun iç kesimlerine sevk edildiler.²⁹⁹ Yine bu savaştan sonra gelen muhacir sayısının fazla olması sebebiyle Osmanlı Devleti bu muhacirlerin güvenli bir şekilde nihai iskân yerlerine ulaşması için ciddi tedbirler almıştır. Bu tedbirlerin başında muhacirlerin firar etmesini engellemek amacıyla karaya çıkarılmayarak aktarma yapılmak suretiyle icap edilen yerlere sevkleri, İstanbul'a çıkarılmadan ve durdurulmadan özel bir vapur kiralanmak suretiyle son olarak yerleşecekleri yerlere sevk edilmesi sağlanmıştır. Bundan sonra gelecekler hakkında da aynı muamele uygulanacaktır.³⁰⁰

Diğer muhacirlerde olduğu gibi, Osmanlı topraklarına göç eden Çerkes muhacirlerin Anadolu'ya vardiktan sonra Halep ve civarına ulaşmaları deniz yolu ile olmuştur. Bu yolla Suriye'nin liman kentlerine ulaşan muhacirler çok bekletilmeden kara yolu ile nihai iskân yerlerine sevk ediliyorlardı. Kitle göçlerinin başlaması ile Halep ve civarına deniz yolu ile sevk edilen muhacirlerden başka, kitle göçlerinin dışında özellikle akrabalarının yanına yaklaşmak için yeniden iskân talebinde bulunan Çerkes muhacirlerinin de sevkleri yine deniz yolu ile gerçekleştiriliyordu. Osmanlı hazinesinin iyi olduğu dönemlerde her iki durumda sevkleri gerçekleştirilen muhacirlerin sevk ve iskân masrafları hükümet tarafından karşılanıyordu. Taif isimli vapurla İzmir'den Şam'a gönderilmek üzere sekiz yüz otuz dört kişilik muhacir nüfus yola çıkarılmıştır. Bunların 15.504 kuruş olan sevk bedeli, hükümet tarafından karşılanmıştır.³⁰¹

Çerkeslerin Halep ve civarına yerleşmesi ise iki yoldan olmuştur. Kafkasya'dan karayoluyla doğrudan ve Balkanlar'dan denizyoluyla olmak üzere iki aşamalı gerçekleşmiştir. 1864'ten sonra Kuzey Kafkasya'dan gelen ilk gruptan bir kısmı

²⁹⁸ K. Karpap, "Avrupa Egemenliğinde Müslümanların Konumu...", s.89.

²⁹⁹ K. Karpap, "Avrupa Egemenliğinde Müslümanların Konumu...", s.88.

³⁰⁰ BOA.Y.A.RES, 29/27, 1 Şaban 1302/16 Mayıs 1885. Tezkireye göre Mamuratülaziz Vailayeti, Adana Vilayeti, Halep Vilayeti, Bingazi Vilayeti, Ankara Vilayeti, Erzurum Vilayeti, Kastamonu Vilayeti, Konya Vilayeti, Hüdavebdigar Vilayeti, Bitlis Vilayetine muhacir iskânı gerçekleşmiştir.

³⁰¹ BOA.A.MKT.MHM.517/8, 16 Şevval 1319/26 Ocak 1902.

Suriye'nin kuzeyine ve Maraş sancağına yerleştirilmiştir. Bunlar daha çok Ermenilerin yaşadığı Zeytun bölgesine “gözleme” olarak görev aldılar. Daha sonra 1872’de gelen ikinci gurubun içinde olan Çerkesler, Hama ve Humus şehirleri civarına ve Havran Sancağı sınırları içinde olan Golen Tepesine yerleştirilmişlerdir.³⁰²

Deniz yoluyla iskân yerlerine yakın limanlara getirilen muhacirler, nihaî iskân yerlerine kara yoluyla ulaşmaktaydılar. Bu bağlamda Mersin Limanı önemli bir yer teşkil etmektedir. Söz konusu limanda hem Adana ve daha iç taraflara iskân edilecek olan muhacirler için bir geçiş noktası özelliği gösteriyor, hem de Beyrut, Suriye ve Ürdün’e iskân edilecek muhacirlerin uğrak noktası olması bakımından önem arz ediyordu.³⁰³ İzmir Limanı muhacirlerin Anadolu’ya sevki esnasında kullanılan önemli limanlardan bir tanesidir. Kafkasya’dan deniz yoluyla Samsun’a gelen 1.307 kişilik Çerkes muhacirler, bir Yunan vapuru çekerek Pazar günü İzmir’e gelmiş ve Pazartesi günü dönen vapur 1250 kişiyi daha taşıyarak devam etmiştir.³⁰⁴

Deniz yolu ile yapılan sevkiyatlarda Osmanlı hükümetinin ve yabancı şirketlerin güç ve imkânlarının yetmediği yerde Mısır Hidivliği’nin vapurları sevkiyat için kullanılmıştır.³⁰⁵ Sadarettin Dâhiliye Nezareti’ne gönderilen tezkireden anlaşılacağı üzere, Halep ve civarına iskân edilecek muhacirlerin bir kısmı İzmir Limanından sevk edilmiştir. Halep ve Şam’a gönderilmek üzere bu limandan Mersin, Trablusşam, Alaiye ve Karahisar’a da muhacir sevki olmuştur.³⁰⁶ Halep’e muhacir sevkiyatı için İskenderun Limanı da kullanılmıştır.³⁰⁷ Halep ve civarına iskân edilecek muhacirlerin bir kısmı da Osmanlı Nakliye Vapuruyla Trablus üzerinden nakledilmekteydi. Akka’ya gidecek olan muhacirler ise hükümetin yerel vapurlarıyla Marin’e indirilip oradan ya Arap vapurlarıyla ya da İngiliz Posta vapurlarıyla nakl olunuyordu.³⁰⁸

Muhacirlerin Halep ve civarına iskân edilmesinde kullanılan önemli limanlardan bir tanesi Beyrut iskelesidir. Muhacirlerin büyük çoğunluğu bu limana sevk edildikten

³⁰² ORSAM, a.g.m., s.9.

³⁰³ M. Ergenoğlu, “Kafkasya’dan Anadolu’ya Uzanan Bir Göç Öyküsü: Mersin Atlılar Köyü”, **1864 Kafkas Tehciri Kafkasya’da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün**, Editör: Mehmet Hacısalihoğlu, Barkar & İrcica İstanbul 2014, s.387. (371-399)

³⁰⁴ *Tasvîr-i Efkâr No:232*, 21 Rebiü'l-ahir 1281 (23 Eylül 1864), s.1

³⁰⁵ Nihat Berzeg, a.g.e., s.243.

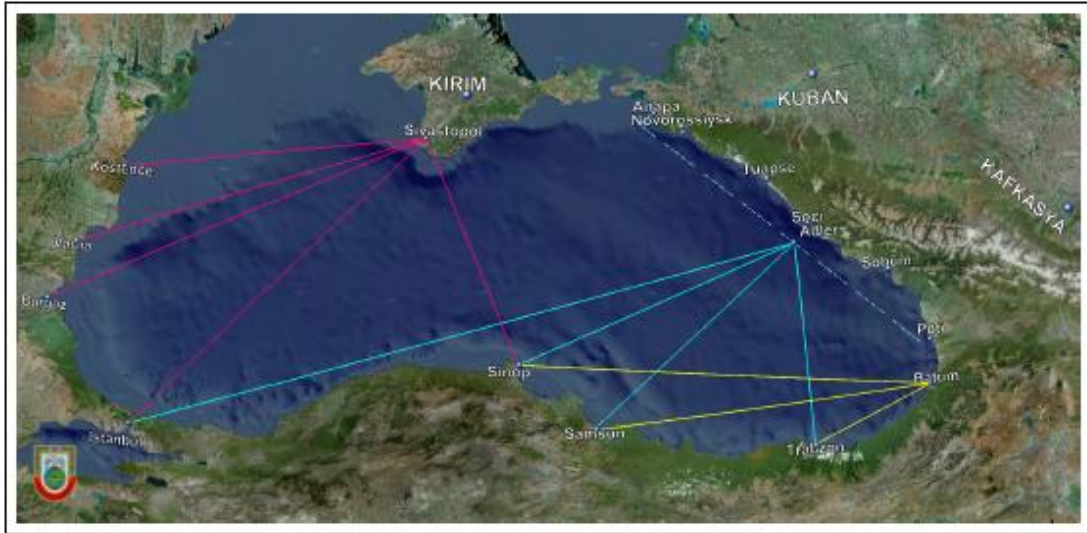
³⁰⁶ BOA.Y.PRK.ASK.156/47, 25 Receb 1317/29 Kasım 1899.

³⁰⁷ BOA.Y.A.HUS.495/71, 14 Ramazan 1323/12 Kasım 1905.

³⁰⁸ BOA.HR.TO.205/21, 22 Receb 1295/22 Temmuz 1878.

sonra iskân yerlerine ulaşıyorlardı. Yedi yüz kişiden oluşan Çerkes muhacir gurubu, Selanik vilayetinden gönderilen vapurla Beyrut limanına sevk edilmişlerdir.³⁰⁹ Suriye Vilayeti'ne iskân olunacak olan muhacirler, vapurla nakil ve sair masraflarını kendileri karşılamak koşuluyla iskân mahalleri belli olduğu halde, vapurlarla Beyrut Limanına sevk olunarak oradan iskân yerlerine gönderiliyordu.³¹⁰

Kısaca söyleyebiliriz ki, Çerkes muhacirlerin sevk ve iskânı için önemli bir yol olan deniz yolu ulaşımı ile muhacirler Kafkasya'dan Taman, *Novorosiisk*, *Tuapse*, *Anapa*, *Soçi*, *Adler*, *Sohum*, *Poti*, *Batum*, *Sivastopol* gibi limanlardan bindirilmek suretiyle Osmanlı Devleti'nin *Trabzon*, *Samsun*, *Sinop*, *İstanbul*, *Varna*, *Burgaz* ve *Köstence* gibi limanlarına indiriliyorlardı.

Ölçek = 1 / 7725426

Harita 2.1. Kırım Kafkasya'dan Göç Eden Muhacirlerin Bindikleri ve İndikleri Limanlar

Bundan sonra Anadolu'nun güney kesimleri ile Halep ve civarına iskân edilmesi düşünülen muhacirler iki yerden yola çıkmışlardır.

- 1) Varna ve Selanik: Dersaadet Muhacir İdaresi Talimatnamesi'nde yer alan bilgiye göre; İdare-i Umûmiye-i Muhâcirîn Komisyonu'ndan dairelerden

³⁰⁹ BOA.DH.MKT.1324/47, 1324/47, 9 Şevval 1295/6 Ekim 1878.

³¹⁰ BOA.MKT.MHM.520/8, 8 Cemaziyelahir 1320/12 Eylül 1902.

birine gönderilen talimatta Selanik ve Varna'da bulunan Çerkesler'den Suriye, Halep, Adana vilayetleriyle Zor sancağına gönderilecek olanlar söz konusu bölgelere yakın yerlerde bulunan Mersin, İskenderun, Silifke, Antalya, Trablusşam, Hayfa ve Akka gibi limanlara gönderilerek oradan nihaî iskân yerlerine ulaştırılmaları istenmiştir.³¹¹

- 2) İstanbul: Halep ve civarına gönderilen Çerkeslerden önemli bir kısmı İstanbul'dan çıkarılmıştır. Buradan hareket eden muhacirler deniz yolu ile ya geldikleri vapurlarla ya da aktarma yapmak suretiyle Mersin, Antalya, İskenderun ve Beyrut limanlarına indirilerek buradan kara yolu ile nihaî iskân yerlerine ulaşmaları sağlanmıştır.

2.5. İskân Yerleri

Osmanlı Devleti, muhacirleri geçici ya da nihai yerlerine iskân ettirirken birkaç unsura dikkat etmiştir ki bunlardan en önemlisi göç edenlerin Rus sınırlarına uzak yerlere iskân edilmesidir. Bundaki esas amaç ise muhacirlerin Rusya'ya firarlarını engellenmesidir. Mesela Erzurum ve Kars taraflarına iskân edilecek Çerkesler, Rus sınırına yakın olan ve bu sebeple sakıncalı olan Tekman, Ahlat, Tercan ve Soğandağı civarındaki Rus sınırına uzak yerlere yerleştirilmesi ve Rusya'ya firarlarını engellenmesi amaçlanmıştır.³¹²

Halep ve civarına Çerkes muhacirlerin iskânının 1878 sonrasında yoğunluk kazanması ile beraber, muhacirlerin bölge dâhiline yerleştirilme farklı zaman dilimleri ve farklı yoğunluklara 1910'ların başına kadar devam etmiştir. Halep ve civarına iskân edilen Çerkes muhacirlerin vilayetler dâhilinde nerelere ve ne kadar nüfus olarak yerleştirildiklerini merkez ve vilayet arasındaki yazışmalardan düzenli bir şekilde öğrenmek mümkün değildir. Aralıklarla devam eden sevk ve iskân işi için vilayet ve merkez arasında yapılan yazışmalarla Çerkeslerin vilayetler içinde hangi bölgelere yerleştirildiğini öğrenmek mümkündür. Bununla beraber hem coğrafyanın göç edenlere uygun olmasına özen gösterilmiş hem de göç edenlerin iskân edildikleri coğrafyada ekonomik olarak kendilerine yetmeleri ve Osmanlı ekonomisini hafifletmeleri beklenmiştir. Savaşın hemen sonrasında faaliyet gösteren Umûm Muhacir Komisyonu,

³¹¹ Dersaadet Muhacir İdaresi Hakkında Talimat, Madde:10-18.

³¹² BOA.A.MKT.NZD.398/7, 17 Cemaziyelahir 1278/20 Aralık 1861.

iskân muhacirler için iskân uygun yerlerin tesbit edilmesi amacıyla vilayetlere telgraf göndermiştir. Komsiyonun vilayetlerden istediği temel husus, yerleşim ve tarım için uygun arazilerin olup olmadığının kendilerine bildirilmesidir. Bu vilayetlerden biri de Halep Vilayeti'dir. Viayetin komisyona gönderdiği telgrafın cevabında iskân yerleri hakkında önemli bilgiler vardır. Buna göre, vilayet dâhilinde Fırat boyunca 10.000, Habur Nehri boyunca da 20.000-30.000 arasında muhacirin iskân edileceği uygun arazi vardır.³¹³ Muhacirlerden gelecek olanların önemli bir sayısını Çerkesler teşkil etmekteydi.

İskân yerlerinin seçiminde güvenlik kaygıları da belirli bir rol oynamıştır. Söz konusu endişeler neticesinde II. Abdülhamid, Almanlar tarafından inşa edilmekte olan İstanbul-Bağdat (*Bagdadbahn*) hattı boyunca muhacir iskân edilmesini istemiştir. İstanbul'da misafir olarak ikamet eden muhacirlerin bu hat boyunca iskân edilmesi düşünüldüğünden hattın nereden nereye uzanacağı konusunun hemen belirlenmesi gerektiği ifade edilmiştir.³¹⁴ Bunun gibi Halep ve civarına iskân edilen muhacirlerin bir kısmı da Hicaz Demiryolu boyunca, demir yolunun güvenliği için iskân edilmişlerdir. Hicaz demiryolunun yapımı, Arapların çok eski zamanlardan beri sürdürdükleri ticaretlerini ve hac kervanlarını yakından alakadar etmektedir. Dolayısıyla bu hattın yapımının önündeki temel problemlerden biri, bedevilerin hattın inşası karşısındaki tutumudur. Bu civarda birden çok sayıda oluşan ve iyi silahlanmış birkaç bedevi kabilesi mevcuttu ve bu kabileler saldırgan tavırlarıyla hem hattın güvenliğini tehdit ediyorlar hem de halkın huzurunu bozuyorlardı. Bu sebeple Osmanlı Devleti Amman ve Zerka Vadisi'ne çok sayıda Çerkes muhacir yerleştirmiştir.³¹⁵ Mesela, 1902 senesinde Şam'a ulaşan 824 Çerkes, yapım aşamasında olan hem Hicaz Demiryolu'nda çalıştırılmak üzere hem de demiryolunun güvenliğini sağlaması amacıyla Kunaytıra ve Zerka Vadisine gönderilmiştir.³¹⁶ Zerka Vadisi Şam-Medine demiryolu hattı boyunca uzanan 618 metrelik bir hattı teşkil etmektedir. İki istasyon arası mesafesi 17.4, ana istasyon uzunluğu 202.7dur. Muhacirlerin oluşturduğu 100 hanelik bir Çerkes köyü, Zerka'nın 1.200 metre batısında yer almıştır. Bölgenin nüfusunun çoğunluğunu

³¹³ BOA,HH.d.15673, 11 Rabiü'l-ahir 1295/14 Nisan 1878.

³¹⁴ BOA.DH.MHC.38/58, 28 Zilhacce 1318/18 Nisan 1901. Hakan Kırımlı, *Türkiye'deki Kırım Tatar ve Nogay Köy Yerleşimleri*, Türk Vakfı Yurt Yayınları, Ankara 2012, s.25.

³¹⁵ M. Hülâgü, **Bir Umudun İnşası Hicaz Demiryolu**, Yitik Hazine Yayınları, İzmir 2008, 122-123.

³¹⁶ Norman N. Lewis, **a.g.e.**, s.98.

Çerkesler oluşturmakla beraber Beni Sahr kabilesi ve bedeviler de bölgede ikamet etmektedirler.³¹⁷ Aynı şekilde Kasr istasyonunda da Çerkes muhacirler iskân edilmiştir. Bu istasyon 942 metre uzunluğundadır. İstasyon arası mesafe 12.3, ana istasyon uzaklığı 234.5'tir. Kasr'da taştan inşa edilmiş bir istasyon 228 metre uzunluğunda kör bir nokta yer almıştır. Verimli bir araziye sahip olan bölge Amman'dan gelen Çerkes muhacirler tarafından işlenmiştir.³¹⁸ Bölgeye iskân edilen muhacirler bu civarda hem ziraat yapmış hem de hattın güvenliğini sağlamışlardır.

Osmanlı Devleti Anadolu'nun diğer vilayetlerinde olduğu gibi Halep ve civarında da iskân yerleri konusunda birkaç meseleye dikkat etmiştir. İskân edilen yerler daha ziyade tarım için elverişli olan yerler ya da yerli halkın sorun çıkardığı yerlerdi. İlk olarak tarım için uygun araziler tespit edilmiş ve muhacirlerin ziraat yaparak hem ailelerinin işlerini sağlaması hem de hazineye külfet olunmaması amaçlanmıştır. Genelde göçerlerin ve yerli halkın huzursuzluk çıkardıkları yerlere iskân edilen muhacirlerin, buralarda bir denge unsuru oluşturması amaçlanmıştır. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi hem stratejik olarak önemli bir yer olan hem de verimli topraklara sahip olan Amman çevresi ve Zerka Vadisi'ndeki topraklar, bölgede bulunan köylerde yaşayan ve kendilerini de bedevilere karşı koruma gücü olan Çerkes nüfus tarafından işlenmiştir.³¹⁹

Halep ve civarına iskân edilen muhacirlerin önemli bir kısmı devlet haralarına yerleştirilmiştir. Bundaki amaç boş haraların yerleşime açılması ve bu verimli yerlerde ziraat yapacak olan Çerkes muhacirlerden gelir elde etmesidir. Bu sayede bir yandan Çerkesler yaptıkları ziraatla hem kendi işlerini tedarik ederek devlete külfet olmayacak hem de bu mirî arazilerden devlete ek gelir sağlanacaktır. Muhacir göçlerinin nerdeyse azalmaya başladığı dönemde dahi Halep'deki Hamra Hara-yı Hümayununa bin dört yüz altmış beş Çerkes nüfus iskân edilmiştir.³²⁰ Bundan başka su kaynaklarının bulunduğu yerler muhacir iskânı için tercih edilen yerler arasındadır. Ayrıca muhacirler sahil kesimlerinden ziyade iç bölgelere yerleştirilmiştir. Tarım

³¹⁷ M. Hülagü, **a.g.e.**, s.152.

³¹⁸ M. Hülagü, **a.g.e.**, s.154.

³¹⁹ M. Hilagü, **a.g.e.**, s.229.

³²⁰ BOA.İ.HUS.136/23, 14 Şevval 1323/12 Aralık 1905

konusunda iyi olan ve yerleşik bir hayat yaşayan Çerkes muhacirler sulu tarıma elverişli yerlere yerleştirilmiştir.

2.6. Muhacirlere Yapılan Yardımlar

1853-1856 Kırım Savaşı, 1864 Rus-Çerkes Savaşı ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra büyük kitleler halinde Osmanlı topraklarına göç etmek zorunda kalan muhacirlere hem sevkiyat için limanlarda bekledikleri esnada hem nihai iskân yerlerine ulaştıktan sonra devlet eliyle ve ahali tarafından kendilerine bir takım yardımlarda bulunulmuştur. Tercümân-ı Ahvâl'in haberine göre, Osmanlı topraklarına göç etmek zorunda kalan Tatar, Nogay ve Çerkes muhacirlerinin ikametleri için tutulan evlerin kiraları, eşyalarının nakli için gerekli olan hayvan ve arabaların ücretleri, vapurla nakil esnasında yüklerinin taşıma bedeli olan navlun ücretleri, Osmanlı Devleti tarafından karşılanırdı. Bunun yanında tekrar iskân için bekledikleri müddet zarfında yiyecek ihtiyaçları, ziraat için gerekli olan araçları da hazineden karşılanmaktaydı. Geçici iskân mahallerinde bekledikleri esnada mahalle sakinleri tarafından elbise, nohut, zahire, hane inşası için gerekli olan malzemelerin tedariki sağlanıyordu. Yine mahalle sakinleri tarafından bir miktar akçe toplanılarak bu paralar, mahalle imamına, muhtara ya da esnaf kethüdasına verilerek, Muhacirin Komisyonu'na teslim edilirdi.³²¹

1864 Büyük Çerkes göçünden sonra hem Osmanlı'nın malî durumunun kötü olması hem de gelenlerin sayısının tahmin edilenden çok fazla olması muhacirlere yapılan yardımlarda aksamaların yaşanmasına sebep olmuştur. 1864'te ilk göçlerle beraber Trabzon ve Samsun limanlarına ulaşan Çerkesler, çok kötü bir vaziyette sevkiyat için beklemekteydi. Kapı eşiklerinde, sokak ortalarında, meydanlarda, ağaç altlarında hastalanan, ölmek üzere olan ya da hayatını kaybetmiş muhacirler vardı. Muhacirlerin barındığı her barınak veya sokak köşesi hastalık yuvası haline gelmişti. Ek binası ile birlikte en fazla 30 kişilik olabilecek olan sahil kenarlarında konuşlanmış karantina ofisinde sürekli olarak hasta ya da ölümler vardı. Bu esnada yardım komiteleri, hiç olmazsa aç olan insanları doyurmak için çareler aramaya başlamıştı. Mutasarrıf vasıtasıyla zahirecilerden yardım alınıyordu. Her muhacir için 50 dirhem ekmek ve bir

³²¹ *Tercümân-ı Ahval, Numara:19, 14 Şaban 1277 (25 Şubat 1861), s.1.*

miktar mısır unu temin ediliyordu.³²² Yine de gerek Anadolu'nun diğer vilayetlerinde gerekse Halep ve civarına iskân edilen muhacirlere, bir taraftan devlet eliyle büyük yardımlar ve muafiyetler yapılmak suretiyle muhacirlerin içinde bulunduğu kötü durum hafifletilmeye çalışılırken diğer taraftan devletin maddî imkânlarının yetmediği yerlerde yerli ahali tarafından bir takım yardımlar yapılmıştır. Bazen de devlet-ahali işbirliği ile muhacirlere yardımlarda bulunulmaya çalışılmıştır. Muhacirlere yapılan yardımlar arasında zorunlu ihtiyaçların karşılanmasına yönelik olanlar sayılabilir.

2.6.1. Masrafların Karşlanması İçin Uygulanan Yöntemler

Osmanlı topraklarına sığınan muhacirlere öncelikli olarak hükümet yardım etmiş fakat hükümetin imkânlarının yetmesiği ya da ulaşamadığı durumlarda yerli ahali tarafından bir takım yardımlarda bulunulmuştur. Fakat bazı durumlarda gerek hükümetin gerekse yerli halkın yardımları yetersiz kalmıştır. Bu gibi durumlarda padişah ve ailesi ya da sadrazam³²³ kendi bütçesinden muhacirlere yardımlarda bulunmuştur. Maarif-i Umumiye Nezareti tarafından gönderilen varakada, İstanbul'a gelmiş olan bin beş yüz Çerkes muhacirin iskânı ve iskân sonrasında rahat edebilmesi için alınması gereken tedbirlerin Saltanat-ı Seniyye tarafından yayımlandığı, Padişah tarafından muhacirlere yardım maksadı ile 50.000 kuruş ve Şehzade Yusuf İzzetin Paşa tarafından 25.000 kuruş verildiği ifade edilmektedir. Bunun yanında muhacirin komisyonu azalarından Said Molla Efendi mahiyetinde iki zat ile birlikte muhacirler için tahsis edilen ikametgahları dolaşarak gerekli tedbirleri almışlardır.³²⁴

Muhacirlerin sevk, iskân ve eşya gibi ihtiyaçları için lazım olan yevmiye ile muhacir iskânı için istihdam edilen memurların ücret ve maaşları, İskân Masârif-i Umumiyesi'nden ödenirdi. Bunun için Aşair ve Muhacirin Müdüriyetinden Diyarbakır, Sivas, Halep, Kastamonu, Erzurum, Trabzon, Mamuratülaziz, Ankara, Konya gibi vilayetlerle Canik, Kayseri, Urfa, Karahisar ve Zor gibi mutasarrıflıklara gerekli işlemlerin yapılması için telgraf çekilmiştir.³²⁵

³²² *Times*, 26 July 1864, p.6+. The Times Digital Archive, <http://tinyurl.galegroup.com/tinyurl/8XE9K7>. Accessed 8 Dec. 2018.

³²³ Çerkes muhacirler için sadrazam kendi bütçesinden 10.000 kuruş yardımda bulunmuştur. *Tasvî-i Efkâr* 155/1, 10 Recep 1280 (21 Aralık 1863).

³²⁴ *Tasvî-i Efkâr*, 154/1-2, 6 Recep 1280 (17 Aralık 1863).

³²⁵ BOA.DH.ŞFR.68/175, 6 Zilhicce 1334 /4 Ekim 1916.

2.6.2. Devlet Tarafından Yapılan Yardımlar

Osmanlı Devleti vilayetlerine göç eden ve sonrasında belli mahallere iskân edilen bütün muhacirlerin bir takım ihtiyaçlarını karşılamaya hususiyetle dikkat etmiştir. Osmanlı Devleti özellikle durumu iyi olmayan muhacirlerin ihtiyaçları ve masrafları konusunda gerekli yardımı yapmıştır. Osmanlı Devleti muhacirleri iskân ederken uygulamak maksadıyla bir takım ilkeler edinmiştir. Bu ilkelerin temel amacı, muhacirlerin en kısa sürede rahat bir hayat yaşamasını sağlamak ve onları tüketici durumdan kurtarıp üretici duruma geçmesine imkân vermektir. Böylece iskân edilmiş ve üretime başlamış olan muhacirler devlet bütçesine yük olmaktan çıkacak ve devletin mali durumunun rahatlaması sağlanacaktır.³²⁶ Devlet tarafından yapılan yardımlar göç ettikleri esnadan başlayarak, nakil için bekledikleri an, nakil sırasında ve nakilden sonra da devam etmiştir. Bu yardımlar daha çok nakdî olarak gerçekleştirilmekle beraber, muafiyet şeklinde de olmuştur. Bunlar arasında yevmiye ve iskân masraflarının karşılanması, navlun bedelinin ödenmesi, yemeklik ihtiyaçlarının karşılanması gibi zariurî ihtiyaçlar sayılabilir. 1862-1864 Rus-Çerkes Savaşı esnasında oldukça fazla miktarda Osmanlı topraklarına itica eden Kırım, Çerkes ve Dağıstanlı muhacirin hane inşası, öküz ve tohum gibi ziraî ihtiyaçları, tayinat masrafları Osmanlı Devleti tarafından karşılanmıştır.³²⁷ Bunun yanında Osmanlı şehzadeleri tarafından da muhacirler için özellikle naktî yardımlarda bulunulmuştur. Çerkes muhacirlere yardım olması maksadıyla 35.000 kuruş şehzadeler tarafından Sadaret makamı aracılığıyla Muhacir Komisyonu'na teslim edilmiştir.³²⁸

Devletin çeşitli kurum ve cemiyetleri tarafından da muhacirlere bir takım yardımlar yapılmıştır. Bu kurumlardan bir tanesi de Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'dir. Bu cemiyet tarafından muhacirlere yardım edilmesi için kimi zaman devlet eliyle destek verilmiş kimi zaman da yerli ahali tarafından cemiyet adına bir takım yardımların toplanması ile gerekli girişimlerde bulunulmuştur.³²⁹

³²⁶ E. Taşbaş, Taşbaş, **Halifenin Gölgesine Sığınanlar/Göçler ve Muhacirin-i İslamiye Komisyonu**, Berikan Yayınevi, Ankara 2017, s s.353.

³²⁷ Tercüman-ı Ahvâl No:144, 14 Saban 1278 (714 şubat 1862), s:2

³²⁸ **Osmanlı Belgelerinden Kafkas Göçleri II**, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2012, s.79.

³²⁹ TKA. Kutu No:1198, Belge No:206, TKA. Kutu No:724, Belge No:524, TKA. Kutu No: 14, Belge No:190, TKA. Kutu No:14, Belge No:354, TKA. Kutu No:72, Belge No:71.

Aynı şekilde Halep ve civarına iskân edilen Kafkasya ve Dağıstan muhacirleri için de Osmanlı Devleti gerekli yardımları temin etmiştir. Suriye Vilayeti'nden Maliye Nezaretine gönderilen telgrafta, Kerk, Havran ve Şam sancağı dâhilinde iskân olunan toplamda üç yüz altı hane için lazım olan hane başına bir çift öküz ve zahire ihtiyaçları için gerekli olan seksen adet sim mecidinin verilmesi gerektiği bildirilmiştir. Böylece söz konusu muhacirler için toplamda 460.000 ve Hama sancağında iskân olunan muhacirler için de kırk sim mecidi talep edilmiştir. Netice itibariyle tarım yapmaları maksadıyla gerekli olan edevatın temini için toplamda 500.000 kuruşun sarf edilmesi gerektiği vilayetçe bildirilmiştir.³³⁰

2.6.2.1. Yevmiye Masraflarının Karşlanması

Muhacirlerin Osmanlı topraklarına girişlerinden itibaren nihai iskân yerlerine ulaşmaya kadar zarurî ihtiyaçları Osmanlı bütçesinden sağlanırdı. Bunun gibi Kafkasya'dan İstanbul'a gelen Çerkeslerin zarurî masrafları için gerekli olan yevmiye Osmanlı hükümeti tarafından tedarik edilirdi. Yevmiye ödemeleri başlangıçta “aynî” olarak verilirken sonraki yıllarda “*nakdî*” olarak fert başına verilmeye başlanmıştır. 1859 senesinde oluşturulan talimatnameye göre; muhacirler için yapılacak olan hanelere yerleştirilinceye kadar geçici ikamet ettikleri yerlerde, kadın ve erkekler içinde yaşı on beşten yukarı olanlara ikişer ve aşağı olanlara birer kuruş yevmiye bağlanmıştır. Bağlanan yevmiyeler muhacirler evlerine yerleştikleri anda kesilecekti.³³¹ Fakat geçen süre içinde muhacirlerin sayısının artış göstermesi ve yeni gelenlerin oldukça zor durumda olmasından dolayı nihaî iskân yerlerine vardıktan sonra da yevmiyeler bir süre için daha verilmeye devam etmiştir.

Muhacirlerin genellikle nihai iskân yerlerine vardıktan sonra bir süre kendilerinin ve mesul oldukları ailelerinin zarurî ihtiyaçları için, hane başına bir miktar para aylık olarak tahsis edilirdi. Bu yevmiyenin miktarı Osmanlı Devleti'nin bütçesine göre de değişiklik gösterirdi. Yani sürekli olarak verilen belli bir miktar yoktu. Şöyle ki ilk gelen muhacirlerin sayısının az olması ve Osmanlı Devleti'nin durumunun nispeten iyi olmasından ötürü hane başına verilen aylık miktar yüksektir. Fakat ilerleyen zamanlarda hem gelen muhacirlerin sayısının artması hem de Osmanlı bütçesinin durumunun

³³⁰ MKT. MHM.520/1, 30 Rebiü'l-evvel 1323/4 Haziran 1905

³³¹ Ö. Şen, “*Muhacir Ailelerine Yönelik İktisadî ve Sosyal Tedbirler*”, **Sosyo-Kültürel Değişim Sürecinde Türk Ailesi I**, BaşkanlıkAile Araştırma Kurumu, Ankara 1992, s.321.

kötüye gitmesinden ötürü bu miktar düşmüştür. Fakat iki koşulda da Osmanlı Devleti, muhacirlerin yevmiyelerini az ya da çok ödemeye çalışmıştır.

Yevmiyeler kimi zaman da atıyye ya da bahşiş olarak muhacirlere verilmekteydi. Bu da yine muhacirlerin yevmiye masrafları olarak kullanılırdı. Bu bahşişler kimi zaman mal sandığından karşılanırdı. Suriye Vilayeti'ne Maliye Nezaretinden şifreli olarak gönderilen telgraftan anlaşılacağı üzere Kunaytıra Çerkeslerine bir miktar atıyye ihсан buyrulmuş ve bu bağış mal sandığından karşılanmıştır.³³²

Maliye Nezareti Muhâcirîn-i İslâmiye Komisyonu Birinci Azalığına çekilen tezkirede, Suriye'deki Kafkasya muhacirlerinin yevmiyeleriyle hane inşası masraflarının ödenmesi gerektiği bildirilmiştir.³³³ Yine Suriye Vilayeti dâhilinde iskânları devam eden ve daha önceden iskân edilmiş olan Kafkas muhacirleri için bir sene zarfında lazım gelen havalename ücreti talep edildiği halde cevap alınmadığı ve iskânları devam eden iki takım Kafkas muhacirinin hane inşası masrafı olan 11.000 kuruş daha sarf edilmesi Maliye Nezareti'ne bildirilmiştir.³³⁴ Yine başka bir tezkireye göre muhasebeden; Humus ve Kunaytıra kazalarında iskânları devam eden Kafkasya muhacirleri için, zahire, çift hayvanları, ziraat edevatı ve tohumluk zahire bedeliyle, Humus'da bulunan muhacirlerin iskân oldukları hanelerde masrafları olarak beş yüz doksan bin üç yüz otuz yedi kuruş olarak hesap edilmiştir.³³⁵

Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'ndan da talep edilen miktarın son hesabıyla; Humus Kazasının Na'im ve Kayser arazisinde iskânları devam eden 98 hanelik ve 413 nüfusluk Kafkasya muhacirlerine bu sene zarfında verilmesi lazım gelen bedel için 122.520 kuruş; çift hayvanı, ziraat edevatı ve tohumluk için 122.500 kuruş; Humus'da geçici olarak iskân olunanların hane kiralrı ve tedavileri için 16.000 olmak üzere toplamda 166.720 kuruş olarak hesaplanmıştır. Bundan başka, sonradan sevk olunup gönderilen 13 hanelik ve 63 nüfusluk Kafkasya muhacirlerine bir sene zarfında verilmesi lazım gelen tayinat bedeli için 19.520 kuruş; hayvan, tohumluk ve ziraat edevatı için 16.250 kuruş; Şam'dan Humus'a kadar sefer masrafları 2.000 kuruş; toplamda 37.777 kuruş olarak hesaplanmıştır. Son olarak Kafkasya muhacirlerinden

³³² BOA.BEO.547/63, 10 Recep 1312/7 Ocak 1895.

³³³ BOA.MKT.MHM.517/2, 6 Ramazan 1319/17 Aralık 1901.

³³⁴ BOA, MKT.MHM.515/2-1, 19 Cemaziyelevvel 1319/3 Eylül 1901.

³³⁵ BOA,MKT.MHM.515/2-2, 13 Şaban 1319/25 Kasım 1901.

olup Kunaytıra kazasının Haşine mezrasına iskânları devam eden 62 hanelik ve 262 nüfusluk muhacirlerin bir senelik yaşeleri için 2.440 kuruş; hayvan bedeli, tohumluk ve ziraat edevatı için 93.000 kuruş olmak üzere toplamda 175.440 kuruşun sarfının Suriye Vilayeti'ne gönderilmesine karar verilmiştir.³³⁶

Suriye Vilayeti'nden Maliye Nezareti'ne 9 Ocak 1902 tarihinde çekilen telgrafta Beyrut'tan Suriye'ye 413 Kafkas nüfusun geldiği ve bunu takiben 500 kadar daha muhacirin geleceği anlaşıldığı üzere, muhacirleri bir yerde toplamak suretiyle belediyeden ekmek verilmesi suretiyle bunların sefalet içinde kalmaması için kendilerine bir miktar yevmiye verilmesi istenmiştir.³³⁷ Tezkireye cevaben muhacirlerin hanelerinin inşası, ziraat edevatı, çift hayvanları, iskân edilecekleri zamana kadarki yevmiye parası, nakliye kirası ve hane kirası için, Mecidiye yirmi kuruş hesabıyla 606381 kuruşun lazım olduğu ifade edilmiştir.³³⁸ Son olarak Maliye'den gönderilen tezkireden akçe farkıyla hesabı 576062 kuruş olan paranın Suriye Vilayeti'ne nakledilmesine kadar verilmiştir.³³⁹

Muhacirler için yardım parası olan yevmiyeler, önceden vilayetlere gönderilen meblağdan tahsis edilirdi. Zaruret hali hâsıl olduğunda şahıslara, hanelere ya da kabilelere yardım parası olarak yevmiyeler verilirdi. Halep Vilayeti'nin Fevziyye karyesinde ikamet eden muhacirlerden İzzet Efendi ve ailesi için yevmiye verilmesi gerektiği Maliye Nezaretine bildirilince, nezaretten vilayete gönderilen tezkerede, şahıs ve ailesi için talep edilen meblağın, daha önceden muhacirin masrafı olarak vilayete gönderilen meblağdan temin edilmesi gerektiği bildirilmiştir.³⁴⁰

Muhacirlere yapılan yardımlarda nakit paranın bir kısmı bazen Ziraat Bankası'ndan tedarik edilmiştir. Halep Vilayeti'nden Ticaret ve Bayındırlık Nezareti'ne gönderilen 12 Ağustos tarihli tezkerede, Çerkes muhacirler için Ziraat Bankasından akçe ikrazı konusunda lazım olan muamelenin yapılması için gerekli işlemlerin hızlandırılması gerektiği beyan edilmiştir.³⁴¹

³³⁶ BOA.MKT.MHM.515/2-3, 16 Cemaziyelevvel 1319/31 Ağustos 1901.

³³⁷ BOA.MKT.MHM.517/5-1,2, 29 Ramazan 1319/9 Ocak 1902

³³⁸ BOA.MKT.MHM.517/5-3, 14 Seferrul hayr 1319/2 Haziran 1901.

³³⁹ BOA.MKT.MHM.517/5-4, 11 Muharrem 1320/20 Nisan 1902.

³⁴⁰ BOA.DH.MKT.2592/11, 15 Zilkada 1319/23 Şubat 1902.

³⁴¹ BOA. DH.MKT.2882/15, 3 Recep 1325/12 Ağustos 1907.

Maliye Nezaretine gönderilen tezkerede, Halep'in Hama karyesine iskân edilen Çerkes muhacirlere atıyye olarak verilmek üzere vilayet meclis-i idaresince kırk beş bin kuruşun muhacirin masraflarının sarfi için talep edilmiştir.³⁴²

Dâhiliye Nezareti Aşâir ve Muhacirîn Müdiriyeti'nden Halep Vilayeti'ne gönderilen telgrafta, muhacirlerin iâşe ve iskân masrafları için 1.500.000 kuruşun gönderildiği ifade edilmiştir.³⁴³ Bununla beraber Darülacazede bulunan muhacirlerin masrafları için 100.000 kuruş verilmiştir.³⁴⁴

2.6.2.2. Yol/İskân Masraflarının Karşılanması

Daimi iskân yerlerine sevk edilen muhacirlerin yol masrafları ve yolculuk süresince ihtiyaç duydukları tayinât bedelleri devlet bütçesinden karşılanmaktaydı.³⁴⁵ Geçici iskân yerlerinden nihai iskân yerlerine gidene kadar muhacirlerin yanlarında getirdikleri nakit para ya da taşınır mülklerin bedeli çok fazla olmadığından ve bu bedel nihai iskânları gerçekleştikten sonra ailelerinin giderlerinin bir kısmını karşılamaya yeteceğinden hükümet elinden geldiğince nakil ve iskân masraflarını kendi bütçesinden karşılamaya çalışmıştır.

Muhacirlerin deniz yoluyla nakilleri için lazım olan vapurlar ve bedelleri de yine devlet tarafından karşılanmaktaydı. İngiltere Sefareti'nin 1878 tarihli Selanik konsolosu tarafından irsal olunan tahriratın tercümesinde, Çerkes muhacirlerin nakli için lazım olan vapurun devlet tarafından tedarik edilmesi gerektiği bildirilmiştir. Buna göre, Katrina'da bulunana Çerkeslerin Suriye tarafına iskân edilmesine müsaade edilmesi gerektiği belirtilmiştir. Bu muhacirler hicretlerine müsaade edileceği haberlerini alır almaz hayvanlarından bir kısmını satmışlar, zaten bir kısmı da hastalıklardan telef olduğundan arazilerine sürecektir hayvan ve edevattan mahrumdurlar. Bunları bu halde Katrina'da alıkoymak doğru değildir. Bu yüzden bu muhacirlerin nakliye masraflarının da karşılanması suretiyle Selanik'ten tedarik edilecek bir vapurla Suriye'ye gönderilmek istemişlerdir. Bunların sayıları beş yüzü geçmediğinden sadece bir vapur dahi nakilleri

³⁴² BOA. BEO.4002/300072, 23 Safer 1330/12 Şubat

³⁴³ BCA.272.74.64.9.7, 23 Muharrem 1335/19 Kasım 1916, BCA.272.74.64.9.10, 23 Muharrem 1335/19 Kasım 1916

³⁴⁴ BCA.272.74.66.21.23, 2 Cemazeyilevvel 1335/24 Şubat 1917

³⁴⁵ M. Yılmaz, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Muhaciri İskân Politikası", Osmanlı IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999. s.597.

için kâfi olacaktır.³⁴⁶ Haleb'e iskân edilmek üzere İskenderun'a gönderilen Çerkes muhacirlere iki yüz lira verilmiştir.³⁴⁷

Yine muhacirler deniz yolu ile sevk edildikleri esnada deniz yolculuğunda ödenmesi gereken ve bir çeşit yük ücreti olan “*navlun bedeli*” Maliye Nezareti tarafından karşılanmıştır. Zira yüklü miktarda taşınır mülk ve eşyayla gelen muhacirlerin bu bedeli ödemeleri onlar için büyük bir külfettir. Mesela 1890 senesinde dokuz bin kadar nüfustan ibaret Kafkasya'dan her biri iki bin dört yüz nüfusluk kafileler halinde vapurlara binmek suretiyle İstanbul'a gelecek olan muhacirlerin vapurlardan indirilmeksizin yollarına devam etmeleri için İstanbul'da ödemeleri gereken navlun bedeli Maliye Nezareti tarafından ödenmiştir.³⁴⁸

Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına iskân edilen muhacirlerin ilk geldikleri andan itibaren iskelelerden vapurlara bindirilip nihai iskân mahallerine gidene kadar gerekli olan masrafları, Osmanlı hazinesi tarafından karşılanmıştır. Halep ve civarına gönderilen muhacirlerin iskân masraflarının içinde, vapurlarla bindirildikleri esnada alınan navlun bedelinden, iskân edildikleri yerlerde ziraat yapabilen kişilere verilen ziraat alet ve edevat, tohumluk gibi masrafların hepsi vardı. Bunun yanında her hane halkının, işçilere yardım etmek koşuluyla, hane başına ek gider olan 1.000 kuruş da yine devlet tarafından muhacirlere veriliyordu.³⁴⁹

Kafkasya'dan Dersaadet'e gelen Çerkes muhacirlerinden Suriye'ye gönderilecek olanların sadece navlun bedeli için ayrılan miktarın pusulasında iskân masrafları hakkında önemli bilgiler mevcuttur.³⁵⁰

³⁴⁶ BOA. HR.TO.254/8, 28 Ramazan 1295/25 Eylül 1878

³⁴⁷ BOA. İ.HUS.135/24, 14 Ramazan 1321/4 Aralık 1903.

³⁴⁸ BOA. Y.PRK.DFE.1/20, 8 Rebiü'l-evvel 1308/22 Ekim 1890.

³⁴⁹ BOA. İ.DH, 895/71216-1, 24 Zilkada 1300/15 Eylül 1883.

³⁵⁰ BOA. İ.DH.895/71216-2, 26 Zilkada 1300/17 Eylül 1883.

Tablo 2.6. Nihai İskân Yerine Ulaşıncaya Kadar Sevk Edilen Yerlerde Muhacirler İçin Ödenen Navlun Bedeli

Kuruş	Nihai İskân Yerine Ulaşıncaya Kadar Sevk Edilen Yerler
16800	3 Eylül 1300/15 Eylül 1884 tarihinde Suriye'ye gönderilen Çerkes muhacirlerin Navlun ücreti olarak Rusya postasına verilen
12800	5 Eylül 1300/17 Eylül 1884 tarihinde Karabiga'ya gönderilecek Çerkes muhacirler için idare-i mahsûsaya verilecek olan navlun ücreti
10800	Perşembe günü Suriye'ye gidecek olan Çerkes muhacirlerin navlun ücretlerine verilecek olan
10677	Çerkes muhacirlerin yol yiyeceği, kayık bedeline sarf olunan
5177	
20000	Dâhiliye Nezareti veznesinden alınan
31077	Toplam

Kafkasya'dan gelerek vapurlarla Suriye'ya sevk ve i'zâm olunacak üç yüz nüfusun iskân masrafı olan kırk bin kuruşun verilmesi Dâhiliye Nezaretince talep edilmiştir.³⁵¹ Üç yüz kişi için istenen kırk bin kuruş, kişi başına yüz otuz kuruştan fazlasının verilmesi anlamına geliyordu. Suriye Vilayeti'ne sevk olunacaklar için gerekli olan havalenamenin verilmesi neticesinde 1390 nüfusluk muhacir, Biga kazasına iskân olunmak üzere ticaret vapuruyla Karabiga İskelesi'ne sevk olunarak oradan iskân mahallerine gitmeleri sağlanmıştır.³⁵² Çerkes muhacirler ayrı ayrı vapurlarla ya da kumpanyalarla aynı gün veyahut peş peşe günlerde Suriye Vilayeti'ne nakilleri sağlanmıştır. Muhacirlerden 367 nüfus Cumartesi günü Rusya kumpanyasıyla, 190 nüfusu Nemçe kumpanyasıyla iskân yerlerine sevk edilmiştir. Toplamda 557 nüfus olan bu muhacirler 111 haneye tekabül etmekteydi. Hane başına iskelelerde 1.000 kuruş verilen muhacirlere ilk olarak 111000 kuruş verilmiştir. Bundan sonra iskân mahallerine gelen muhacirlere ziraat aletleri için de 39000 kuruş olmak üzere toplamda 150.000 kuruş sarf edilmiştir.³⁵³

Toplu iskân esnasında ödenen navlun bedelinden başka sair sebeplerle iskân yerlerini değiştirmek zorunda kalan muhacirlerin de deniz ile nakilleri esnasında alınan navlun bedeli devlet tarafından karşılanıyordu. Çerkes muhacirlerinden kimsesiz olan

³⁵¹ BOA.Y.MTV.12/49, 29 Zilkada 1300/1 Ekim 1883.

³⁵² BOA.İ.DH.895/71216-3, 16 Zilkada 1300/18 Eylül 1883.

³⁵³ BOA.İ.DH.895/71216-4, 15 Zilkada 1300/17 Eylül 1883.

Fatma Hanım ve çocuklarının vapur ile Şam'a gitmesi için gerekli olan para hükümet tarafından karşılanmıştır.³⁵⁴

Aynı şekilde toplu olarak iskân edilen muhacirlerin yanında belli sebeplerle iskân yerlerini değiştirmek zorunda olan muhacirlerin diğer ihtiyaçları için de devlet, gerekli yardımı yapmış ve iskân işini kolaylaştırmıştır. Aynı dönem Çerkeslerle beraber Suriye'ye iskân edilen Çeçen muhacirlerin kişi başına düşen iskân masrafları hakkında önemli bilgiler mevcuttur. Maliye Nezareti'nden gönderilen 12 Mayıs 1901 tarihli tezkerede, iskân için Suriye Vilayeti'ne sevk edilmek üzere Kayseri Mutasarrıflığından Niğde'ye gönderilen 14 haneye tekaBül eden altmış üç kişilik Çeçen muhacirin Mersin'e kadar olan iskân masrafları için 2.500 kuruş sarf edildiği bilgisi verilmiştir.³⁵⁵ Bu şekilde ödenen parada, kişi başına 40 kuruşun, hane başına 175 kuruşun sarf edildiği görülmektedir. Bundan başka, daha önceden Adapazarı'na iskân edilen Çerkes Hacı Bey isimli kişinin Suriye'ye gönderilmesiyle Adapazarı'nda bulunan hanesindeki eşyaları devlet tarafından nakledilmiştir.³⁵⁶ Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyeti'nden Suriye Vilayeti Muhâcirîn Müdüriyeti'ne gönderilen telgrafta muhacirlerin iskân masrafları için 1.000 kuruşun gönderildiği ifade edilmiştir.³⁵⁷

İskân masraflarının karşılanmasından başka bir mesele de muhacirlerin iskân edildikleri yerlerde daimi olarak kalmasını sağlamaktı. Muhacir Komisyonu, yeni bir muhacir nüfusunun aynı yere iskânı durumunda önceden iskân edilen muhacirlerin yerlerinde her hangi bir değişiklik yapmamıştır. Suriye Vilayeti'nden gönderilen telgrafta, vilayet dâhilindeki Rumeli muhacirlerinin buraya sevkine karar verilmemişse de, daha önceden Kunaytıra Kazası'na iskân edilen 60 hane Çerkes muhacirin yerinde kalması gerektiği komisyona bilgi olarak verilmiştir.³⁵⁸ İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyeti'nden, Suriye Vilayeti'ne gönderilen telgrafın cevabında, Kunaytıra'ya iskân edilmiş olan Çerkes muhacirlerin yerinde bırakılmasının uygun olduğu ifade edilmiştir.³⁵⁹

³⁵⁴ BOA.DH.MKT.1330/9, 9 Rebiü'l-evvel 1297/20 Şubat 1880.

³⁵⁵ BOA.MKT.MHM.513/19, 23 Muharrem 1319/12 Mayıs 1901.

³⁵⁶ BOA.ZB.488/33, 10 Muharrem 1324/6 Mart 1906.

³⁵⁷ BCA.272.74.66.22.2, 13 Rebiulahir 1336/26 Ocak 1918

³⁵⁸ BOA.DH.ŞFR.482/44, 21 Ramazan 1333/2 Ağustos 1915.

³⁵⁹ BOA.DH.ŞFR, 54/329, 28 Ramazan 1333/9 Ağustos 1915.

2.6.2.3. Ekmek ve Tayinat İhtiyaçlarının Karşlanması

İskân sırasında tayinat masrafları karşılanan muhacirler iskân olunacakları mahallere geldikten sonra da tahrirleri yapılarak maddî durumlarına göre tayinat alıp almayacakları yeniden tespit edilmiştir. Fakir olanlara belli bir süre için yevmiye ya da nan-ı aziz adı altında nakdî ya da aynî yardımlar yapılmaktaydı. Bunlardan nan-ı aziz daha çok evlerine yerleştirilen muhacirlerin ilk hasat mevsimine kadar aldıkları aynî yardımdır. Fakat her gün köylere ekmek dağıtma imkânı olmadığı için ekseriyetle bedeli peşin olarak ödenmiştir. 93 Harbine kadar aynı miktarda nakdî yardım yapılmasına rağmen, harp sonrasında gelen muhacirlerin sayılarının fazlalığından ve devletin altından kalkamayacağı kadar büyük bir yük olmasından ötürü bu miktar yarıya düşürülmüş, 1880 senesinden itibaren de tamamen kaldırılmıştır.³⁶⁰

Devlet bütçesinin özellikle muhacirlerin Halep ve civarına iskân edildiği sırada kötü olması tayinat ve iskân gibi masrafların devlet eliyle karşılanmasını oldukça güçleştirmiştir. 1901 senesinde Suriye Vilayeti'ne gönderilen 520 kadar Kafkasya muhacirlerinin tayinat ve saire masrafları iki gün içerisinde iskân masrafları karşılanarak iskân mahallerine gelemeyen muhacirlerin durumunun perişan olunacağı gerekçesiyle durumun aciliyeti Muhâcirin-i İslâmiye Komisyonu Birinci Azalığı'na bildirilmiştir.³⁶¹

Muhacirlerin zahire, hayvan ya da edevat gibi giderleri genellikle nakit para üzerinden hesaplanır ve ona göre komisyon bütçesinden para tahsis edilirdi. Maliye ve Dâhiliye Nezareti Muhâcirin-i İslâmiye Komisyonu Birinci Azalığı'na yazılan tezkirede, Suriye Vilayeti Kuneytika Kazası Haşine mezrasına iskân olunacak olan Kafkasya muhacirlerinin hane inşası, hayvan, tohumluk ve ziraat edevatı için öncesinden bir şey tahsis olmadığından, muhacirlerin altmış iki hanede yüz doksan ikisi büyük ve yetmiş dördü küçük olarak 262 kişilik nüfusa aylık olarak 6.870 kuruş hesabıyla senelik 82.440 kuruş ve hayvan, tohumluk ve edevat bedeli olarak 5.400 kuruşun daha ilave edilerek gönderilmesi talep edilmiştir.³⁶²

³⁶⁰ Mehmet Yılmaz, *a.g.m.*, s.597.

³⁶¹ BOA.MKT.512/16, 23 Şevval 1318/13 Şubat 1901.

³⁶² BOA.MKT.MHM,515/15, 17 Cemaziyelahir 1319/1 Ekim 1901.

Muhacirlere, kendilerine arazi tahsis edilmesinden sonra da tayinat ihtiyaçları karşılanmıştır. Humus Kazasına tabi Ayn-ı Kazar ve Tel'amrî (Tel-ömer) karyelerinde iskân olunmuş olan Çerkeslerin içinde buldukları yoksulluk ve çaresizlikten dolayı kendilerine tahsis olunan araziden mahsulat alıncaya kadar muhtaç duruma düşmemeleri için kendilerine tayinat verilmiştir.³⁶³ Halep ve civarına iskân edilmek üzere gönderilen Çerkes ve Çeçen muhacirlerden Zerka ve Amman'da bulunanların oldukça muhtaç bir halde olmasından dolayı çiftlik hayvanlarıyla sair ihtiyaçlarının tedarik edilmesi için gerekli olan havalenin vilayetin senelik bütçesinden karşılanması kararlaştırılmıştır.³⁶⁴

Muhacirler için gerekli olan nakit para genellikle vilayet bütçesinden tahsis edilmekteydi. Fakat vilayet bütçesinin yetmediği yerde hükümetten para talebinde bulunulmuştur. Halep Valisi Fahri Bey tarafından vilayetten Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 30 Mart 1910 tarihli tahriratta, Menbiç Kazası'nın Hanasır köyüne iskân edilmiş olan Çerkes muhacirlerin son dere perişan bir halde oldukları, ekmek şurada dursun yemek için ot bile bulamadıkları ifade edilmiştir. Bu durumda muhacirlerin birer ikişer vilayet merkezine gelmeye başladığı, kalan muhacirlerden sekiz on ihtiyarın açlıktan vefat ettiği belirtilmiştir. Muhacirlerin bu durumuna hükümetin seyirci kalmasının mümkün olmadığı, kendilerine süresiz kefalet ile borç akçe verilmesi düşünülmüşse de, vilayet muhasebesinin henüz açıldığı ve tahsisat yapamadığından ihtiyaç olunan otuz bin kuruş ile aynı miktarda zahirenin karşılanması için hükümetten nakit para talebinde bulunulmuştur.³⁶⁵

Muhacirlerin yemeklik ihtiyaçları için kimi zaman, padişahın sarfına mahsus olan emlâk-ı miriyyen ambarında toplanan tahıldan bir kısmı muhacirler için ayrılmıştır. Menbiç Kazası'na tabi Hansar köyüne iskân edilen Kafkas muhacirlerine yemeklik olarak verilmek üzere emlâk-ı miriyyen ambarında emanet mahsulünde toplanan buğdaydan bir kısmı verilmiştir. Bu buğdayın miktarı ise şu şekildedir. Bir "şinik"i sekiz kiloya tekabül eden buğdaydan 400 şinik yani 3.200 kilo verilmiştir ki bu buğdayın değeri 45.000 kuruştur.³⁶⁶ Halep Vilayeti Aşâir ve Muhâcirîn

³⁶³ BOA.DH.MKT.1452/80, 16 Muharrem 1305/4 Ekim 1887.

³⁶⁴ BOA.MKT.MHM.524/39-1, 2 Safer 1322/25 Nisan 1904.

³⁶⁵ BOA.DH.ŞFR.662/52, 19 Rabiulevvel 1328/31 Mart 1910.

³⁶⁶ BOA.BEO.3995/299621, 8 Safer 1330/28 Ocak 1912.

Müdürüyeti'nden İstanbul'a gönderilen telgrafta, 1332 senesinde muhacirlerin ihtiyaçları için Halep Mal Sandığından avans olarak bir miktar para alındığı bildirilir.³⁶⁷ Yine Tasvîr-i Efkâr'ın haberine göre, Osmanlı topraklarına gelmekte olan muhacirler için padişah tarafından 10.000 kese akçe bağışta bulunulmuş ve Daire-i Hümâyûn'dan da bir miktar para toplanmıştır.³⁶⁸

Devlet yardımlar yaparken bazen de yerli ahaliden kişi başına vergi düzenlemesi de yapmaktaydı. Özellikle kitle göçlerinin olduğu 93 Harbi'nden sonra geçici bir uygulamadan haberdar olmaktayız. Savaştan sonra Bulgaristan'dan Suriye Vilayeti'ne iskân için sevk edilen Çerkes muhacirler bir süre için cami ve medreselere yerleştirilmişlerdir. Gelen muhacirlerin sayısının artması ve muhacirlerin çiçek hastalığı gibi öldürücü salgın hastalıklarla karşı karşıya kalması üzerine, bunların bir an önce uygun koşullar altında yerleştirilmesi için vilayet dâhilinde bulunan her erkek nüfus başına dört kuruş vergi alınması karara bağlanmıştır.³⁶⁹ Benzer bir yardım türü de devlet idarecilerinin yerli ahaliden bizzat kendilerinin yardım talepleridir. Hama Kazasına yerleştirilen ve çoğunluğunu Çerkeslerin teşkil ettiği 10.000 kişilik muhacire yardım için kaza kaymakamı Muhammed Yusuf Bey tarafından halktan yardım toplanmıştır.³⁷⁰ Muhacirlere mahallî idarecilerle beraber belediyeler de yardımda bulunmuştur. 8 Eylül 1888'de, Kuneytır'a da iskân edilmek üzere bulunan Çerkes muhacirler arasında salgın hastalıklardan ve yetersiz beslenmekten ölümlerin vuku bulması üzerine, belediye tarafından muhacirlere iaşe tedariki sağlanmıştır. İaşenin belediye tarafından karşılanması ile salgın hastalığın bertaraf edilmesi için bölgeye tabip gönderilmiştir.³⁷¹ Görüldüğü gibi devletin muhacirler yardımları mahiyeti itibariyle oldukça muhtevalı ve kapsayıcıdır. Muhacirin her türlü ihtiyacına karşılık yardım biçimleri gerçekleştirilmiştir.

³⁶⁷ BCO.272.74.64.8. 28 Zilhicce/26 Ekim 1916.

³⁶⁸ *Tasvîr-i Efkâr*, 188/1, 13 Zilkada 1280 (20 Nisan 1864)

³⁶⁹ Foreign Office Archives, (Public Record Office, London), F.O. 424/68, Confidential (3602), p.242, No.445'ten nakleden B. Şimşir, **Rumeli'den Türk Göçleri I**, s.361.

³⁷⁰ Foreign Office Archives, (Public Record Office, London), F.O.424/73-Confidential (3752), p.66, No:89/1'den nakleden B. Şimşir, **Rumeli'den Türk Göçleri I**, s.542.

³⁷¹ BOA.DH.MKT.1540/71, 2 Muharrem 1306/8 Eylül 1888.

2.6.3. Yerli Halk Tarafından Yapılan Yardımlar

Genel olarak Türk-İslam toplumlarında gördüğümüz bir gelenek, Müslümanların her zaman birbirlerine yardımlaşma ve dayanışma içinde olduklarıdır. Kendilerini Müslüman sayan tüm ülkeler ve hükümdarlar, muhacirlerin eşitliğini, haklarını, onlara yardım ve şefkat gösterilmesi gibi düsturları uygulayarak, bir muhacir hukukunu ve kültürünü meydana getirmişlerdir. Yalnız yardımlaşma ve dayanışma duygusunun insani olduğu unutulmamalıdır. İslam dininin bu hadiseye farklı anlam kazandırması bu olgu sadece Müslümanlara has bir tutum değildir. Nihayetinde yardım ve dayanışma insanî bir olgudur. Göç son derece sıkıntıları olan bir süreç olması dikkatten uzak tutulmamalıdır. Bu sıkıntıların insani olması insanları daima muhacirlere karşı merhametli olmaya yönlendirmiştir. Özellikle XIX. yüzyılda kitleler halinde Anadolu'ya göç eden milyonlarca Müslüman muhacirin yerleştirilmesi ve hanelerinin inşa edilmesine destek ve yardım evvela Müslüman ve Hıristiyan Osmanlı vatandaşı tarafından sağlanmıştır. Devletin maddî ve manevî gücünün yetmediği dahi ahali muhacirinin birçok ihtiyacına cevap vermeye çalışmıştır.³⁷² Devletin yardımlarının yetersiz kaldığı zamanlarda yardımlar, ferdî desteklerin yanında kurulan yardım teşekkülleri tarafından yürütülmekteydi. Bu yardım teşekkülleri çeşitli sosyal faaliyetlerle ahalinin hadiselerle dikkatini çekerek gelir elde ederlerdi. Mesela düzenlenen tiyatro gösterileri ve konserlerden elde edilen gelirler, kurban derilerinin paraları muhacirlere yardım sağlanması amacıyla toplanırdı. Bunun yanında vakıf kuruluşlarının her sene vatandaşlara dağıtmış oldukları yiyecek ve giyeceklere harcanan paralar, mevlitlerde dağıtılan şeker, şerbet gibi şeylerin karşılığı da muhacirlere harcanmak üzere kullanılmıştır.³⁷³

Şehirlere yerleşerek sanatkârlık ve esnafılık yapacak olanların iş yeri ve evlerinin inşasında malzeme tedarik edilerek yardım ve destekler de yapılmaktadır. Bunların beraber muhacirlerin yük ve ağırlıklarının taşınması için lazım olan araba ve beygir vermek isteyenler ile evlerinde misafir olarak ağırlamak şeklinde yardımda bulunmak isteyen ahalinin desteklenip, bilgilerinin de merkeze bildirilmesi isteniyordu.³⁷⁴ Para yardımının ya da zarurî ihtiyaçları için halk tarafından yapılanların dışında muhacirlerin

³⁷² K. Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze Etnik...**, s.90.

³⁷³ S. Erkan, **a.g.e.**, s.163.

³⁷⁴ Ömer Şen, **a.g.m.**, s.322-323.

iskân edilmesi için arazi bağışlayanlar bile olmuştur.³⁷⁵ Gönüllü teşekküllerin ve ahalinin destekleri hem aynî hem de nakdî olmaktadır. Ayrıca Müslüman toplumlardan da yardımlar gelmekte idi. Takvim-i Vekâyi'nin haberine göre Rus zulmünden kaçan Çerkesler'e, Mısır Vilayeti halkından da büyük yardımlar yapılmıştır. Ahali ve memurlardan, muhacirlere yardım parası olarak toplamda 9138 kuruş nakdî para yarımı göndermişlerdir.³⁷⁶

Muhacirlere yapılan yardım ve destekler geçici iskân yerlerinden başlayarak, nihaî iskân yerlerine vardıktan sonra da devam etmekteydi. Özellikle muhacirlerin kendi kazançlarını elde etmeleri ve mahsullerini kaldırma zamanlarına kadar bu yardımların sürekli yapıldığını belirtmek mümkündür. Yardımlarda tayinat öncelikli olmakla beraber giyim-kuşam ve diğer ev araç ve gereçleri de bulunmaktadır. Aynı şekilde şehirlere yerleştirilen ve esnafılık yapması planlanan muhacirlerin han ve dükkânlarının kira ücretleri de yerli ahalinin yardımları ile tedarik edilmiştir. Bazen de yerli ahalinin kendi arazilerinin bir kısmını, gönüllü olarak muhacir ailelere tahsis ettikleri görülmektedir. 2 Ağustos 1864 tarihli belgeye göre Rumeli'ye gönderilen Çerkeslerin Niş ve Kosova taraflarına iskân olunması için 15.000 kadarı Lom İskeleye'ne ihraç edilmek suretiyle oradan Balkan yoluyla Niş ve Kosova'ya gideceklerin Üsküp ve Pirstine'ye kadar nakillerinde lazım olan arabalar, Lom, Barkofça, Şehriköyü, Üsküp, Lefkoşa kazalarından temin edilmiş ve zikrolunan kazalardaki özellikle Şehriköy ve Niş kazaları Bulgarları kendi arabalarıyla muhacirlerin sevk olunacak mahallere gönderilmesinde yardımcı olmuşlardır.³⁷⁷ Yine Üsküp sancağına iskân için sevk edilmiş olan Çerkes muhacirler için inşa olunacak olan 156 hanenin masrafı ve arazi karşılığı olan 59.200 kuruş ahali tarafından karşılanmıştır.³⁷⁸

Yapılan bir diğer yardım şekli de cami, okul gibi zaruri kurum ve kuruluşların inşaatlarına katkı sağlamak şeklindedir. Eğer muhacirler için yeni köy kurulmuşsa ve bu köylerde okul ve cami yoksa çevre kaza ve köylerdeki halk para yardımı yapıyor ya da kendileri çalışarak okul ve cami inşa ediyorlardı.³⁷⁹ Suriye'nin Zerka karyesinde inşasına Çerkes muhacirler için daha önceden başlanan, yerli ahalinin yardımları ve

³⁷⁵ E. Taşbaş, **a.g.e.**, s.364.

³⁷⁶ *Takvim-i Vekâyi* No:782, 11 Şaban 1281 (9 Ocak 1865), s.2

³⁷⁷ *Takvim-i Vekâyi* No:759, 28 Safer 1281/2 Ağustos 1864, s.1.

³⁷⁸ *Takvim-i Vekâyi* No:809, 27 Safer 1282/22 Temmuz 1865, s.2.

³⁷⁹ B. Habiçoğlu, **a.g.e.**, s.130.

devlet eliyle inşası tamamlanan cami ve mektebin açılışı 1907 senesinde yapılmıştır. Yerli ahalinin de hazır vaziyette beklediği cami ve mektebin açılışı Cuma salasını müteakip yapılmıştır.³⁸⁰ Yer ahali tarafından, ihtiyaç hasıl olması halinde çeşitli kurumlara para yardımı yapılmak suretiyle muhacirlerin ihtiyaçlarına destek olunmuştur. Bu kuruluşlardan bir tanesi de Hilâl-i Ahmer Cemiyetiydi. Ankara'da Hilâl-i Ahmer Murahhaslığı'na çekilen telgrafta, Kırım muhacirlerinden ihtiyaç sahibi olan kimselere verilmesi için Çemişkezek kazası ahali tarafından 13.389 kuruş toplanmıştır.³⁸¹

³⁸⁰ BOA.Y.MTV.293/85, 16 Zilhicce 1324/31 Ocak 1907.

³⁸¹ TKA. Kutu No:270, Belge No:206.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SORUNLAR VE DEVLETİN ÇÖZÜM YOLLARI

Osmanlı Devleti XIX. yüzyılda sebepleri içeriden ve dışarıdan olan ciddi meseleler yaşamıştır. Hadiselerin bedelleri de ağır olmuştur. Osmanlı için bu hadiselerden en önemlileri, maddî ve manevî sonuçları olan muhacirler meselesidir. Osmanlı Devleti tarihi boyunca önemli sayıda muhacire ev sahipliği yapmıştır. Devletin iktisadî ve siyasî şartları ne olursa olsun bundan kaçınmamıştır demek mümkündür. Ahmet Cevdet Paşa, Osmanlı'nın bu tavrını, “*İnsanlığın son adası*” diye tanımlamaktadır. Bu hasletin kaynakları insanî duygular olsa bile bir düstur olarak ortaya çıkması Türk devletlerinin beslendiği tarihî kültürel mirasın bir gereği olarak yerine getirilmektedir. Bu tarihî sorumluluk için devlet ve toplum telinden gelen fazlasıyla yerine getirmeye çalışmıştır. Bütün bu samimi gayretlere rağmen muhacirlerle ilgili sorunlar yaşanmakta bazen ciddi denilebilecek sosyal, iktisadî ve hatta siyasî olumsuz sonuçlar ortaya çıkmaktadır.

3.1. Muhacirlerin Karşılaştığı Sorunlar

Muhacirlerin karşılaştıkları kaçınılmaz sorunlar, Osmanlı hükümetini ve vilayet yönetimini uzun süre meşgul etmiş fakat gerek Osmanlı hükümeti gerekse vilayet yönetimi tarafından bu sorunların bertaraf edilmesi için gerekli tedbirler alınmıştır. Anadolu'nun diğer vilayetlerinde olduğu gibi, Halep ve civarına iskân edilen Çerkes muhacirler de yerleştirilmek için limanlara gönderilmelerinden başlayarak geçici olarak iskân yerlerinde bekletilmesinden nihaî iskân yerlerine ulaştıktan sonra dahi birçok sorun yaşamıştır.

3.1.1. Yapılan Yardımların Yetersizliği

Osmanlı Devleti'nde iskân, daima bütün taraflarıyla düşünülmüş ve uygulamaya konulmuş bir siyasettir. Hukukî şartlarından iskân mahalline, iktisadî şartlardan sosyal düzene kadar bütünüyle sevk ve idaresi, nizamî bir şekilde yürütülen süreçtir. Ancak bütünüyle dikkat ve itina ile planlansa bile bazı, aksaklıkların olduğu da bir gerçektir. Osmanlı hükümeti tarafından önceden yapılması planlanan ve muhacirlerle onların gelişlerinden etkilenecek yerli ahalinin çıkarları gözetilerek, zarara uğramalarını engellemek maksadıyla birçok girişimlerde bulunmuştur. Fakat buna rağmen

muhacirlere yapılan yardımlar istenen düzeye ulaşmamış ve bir takım meseleler ortaya çıkmıştır. Bunda hem muhacirlerin sayılarının tahmin edilenden fazla olması hem de kötü vaziyette olan Osmanlı bütçesinin ortaya çıkan giderlerle iyice yetersiz kalmasının payı büyüktür.³⁸²

Aksaklıkların giderilmesi için devlet idarecileri azamî gayret gösterirler ancak buna rağmen zaman içerisinde ciddi sonuçlara yol açan sıkıntılar kaçınılmaz olmaktadır. Çerkes muhacirlerin de iskân öncesinde, iskân sırasında ve sonrasında karşılaştıkları bir takım sorunlar olmuştur. Ortaya çıkan meselelerde muhacirlerin sosyo-kültürel yapılarından ve yerleşim yerlerinin yanlış tercihinden kaynaklanan ihtilaflar en öncelikli olanlar denilebilir. İhtilaflar bazen maksadı aşan hoş olmayan sonuçlar da yol açmaktadırlar. İhtilaflı konuları, iskân sürecinde aksaklıklar, yerleşim çevresinin tabii şartları ve yerli ahali ile meydana gelen anlaşmazlıklar başlıkları altında sıralanabilir.³⁸³ Devlet idarecileri Çerkes muhacirlerle ihtilafları çözüme kavuşturma hususunda yapılabilecek her türlü tedbiri almasına karşılık, alınan tedbir ve gayretleri yeterli bulmayan Çerkes muhacirler, ihtilafları tartışmaya ve çatışmaya taşımaktadır. Bunun başlıca sebepleri olarak da, devletin iskân için seçtiği yerleşim yerlerini beğenmemeleri söylenebilir. Burada coğrafyadan kaynaklanan arazi şartları ve iklim özellikleri öne çıkmaktadır. Diğer taraftan iskân coğrafyasındaki yerli ahalinin de ihtilaflara karışıp çatışmalara sebep oldukları görülmektedir. Bazen de uygulamadaki aksaklıklara tahammülsüzlük ihtilaf ve çatışma sebebi olabilmektedir. Alınan tedbirlerin ihtilafların büyüyerek çatışmalar dönüşmesine engel olamadıkları durumlar, az da olsa söz konusudur.³⁸⁴

Halep ve civarına iskân edilen Çerkes muhacirler nihaî iskân yerlerine gönderilmek için bekledikleri esnada sorunlar ortaya çıkmaya başlamışlardır. Bu sıkıntılar sebebi ise sevkin kış aylarına denk gelmesi sebebiyle zorluklar yaşanması, kötü durumda olan yollar, ulaşım araçlarının yetersiz olması, Çerkeslerin büyük sıkıntılarla karşı karşıya kalmasına sebep olmuştur. Bu esnada muhacirler gittikleri her yerde iskân edilinceye kadar hayatlarını idame etmek için ellerinde bulunan mücevher,

³⁸² F. Kocacık, "XIX. Yüzyılda Muhacir Köylerine İlişkin Bazı Plânları", *Tarih ve Toplum*, S.32, Mart 1979, s.423-424.

³⁸³ Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, *Türk Tarih Kurumu, Ankara 2010s.*184.

³⁸⁴ Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas...*, s.185.

vazo, süs, elbise gibi eşyaları satarak para edinmeye çalışıyorlardı.³⁸⁵ İskân sonrası ise, gerek muhacirlerin iskân edildikleri yerlerde muhacir nüfusun artması, gerek öncesinde verilen erzakın eksilmeye başlaması ve gerekse Osmanlı bütçesinin kötüye gitmesiyle, muhacirlere yapılan yardımlarda aksamalar ya da yetersizlikler olmaya başlanmıştır.

Halep ve civarına iskân, 1878'den itibaren yoğunluk kazanmıştır. Gerek adı geçen coğrafyada iskân için müsait yerlerin bulunması ve gerek bölgedeki iktisadî imkânların yeterli olduğu düşüncesi Osmanlı devlet idarecilerini bir süredir muhacirleri iskân için bu bölgeye yöneltmişti. 1878'de Çerkes topluluklardan iki bin beş yüz kişilik bir muhacir grup parça parça deniz yolu ile vilayete gönderilmişti. Aynı yıl beş yüz kişiden müteşekkil yeni bir Çerkes muhacir grup da Trablus'a indirilmişti. Ancak Trablus için geçici bir yer olarak belirlenmiş ve gerekli hazırlıklar yapıldıktan sonra nihai iskân yerlerine gönderilmeleri uygun bulunmuştur. Daha önce Lazkiye ve Trablus'a 2.000 civarında Çerkes muhacir sevk edilmiştir. İki gurubun aynı anda bölgede karşılaşması birçok sorunu beraberinde getirmiştir. İlk önce getirilen muhacirlerin iskânı gecikmişti. Bu sebeple yeni gelen muhacirlerle beraber 2.500 kişiye ulaşan muhacirler beslenmeleri sorunların başlangıcını oluşturmuştu. Buna barınma şartlarının sağlıksız olması katılınca ciddî sonuçlarla karşı karşıya kalınmıştı. Zira çoğu zaman muhacirlere sadece ekmek verilebilmekte bazen de onların küflü olması meseleyi daha çok açmaza sürüklemekteydi. Bir süre sonra bu geçici yerleşme yerindeki muhacirlerde tifo dâhil ölümle sonuçlanan salgın hastalıklar baş göstermeye başlayacaktı.³⁸⁶

İskânın ilerleyen zamanlarında Osmanlı Devleti'nin iktisadî yönden içinde bulunduğu kötü durumdan ötürü, muhacirlere yapılan yardımlarda aksamaların olması kaçınılmaz olmuştur. Bundan sonra meskûn durumda olan muhacirler için dahi Osmanlı Devleti yardım konusunda yetersiz kalmıştır. Suriye Vilayeti'nden Maliye Nezareti'ne gönderilen tezkerede, Kerk, Havran ve Şam sancağına iskân olunacak olan toplamda 300 haneden müteşekkil Kafkasya ve Dağıstan muhacirlerine, Şam'a ulaşmalarından beri sadece yedi baş öküz, biraz tohumluk, yemeklik ile bir miktar arazi verilerek, bunun dışında hiçbir şeyin verilmediğinden bahsedilmiştir. Bu sebeple hepsinin perişan

³⁸⁵ Archives des Affaires Etrangères de France, Correspondance Politique des Consuls-Turquie, Beyrouth, 1877-1878, Tome XXI, ff.205-206'dan nakleden Bilal Şimşir, **Rumeli'den Türk Göçleri I**, s.368.

³⁸⁶ BOA.HR.TO, 205/21, 22 Receb 1295/22 Temmuz 1878.

halde olduklarında bahsedilmiştir.³⁸⁷ Aynı şekilde Suriye Vilayeti'nden, Maliye Nezaretine gönderilen 8 Mayıs 1901 tarihli telgrafta, Kuneytıra Kazası'na iskân edilen Kafkasya muhacirlerinin erzak bedeli, ev inşası, hayvan ve tohum satın alınması için para gönderilmediği ve muhacirlerin sefalet içinde bulunduğu için gereğinin bir an önce yapılması istenmiştir.³⁸⁸

3.1.2. Çerkesler'de Sosyo-Kültürel Yapı: “Kölelik Meselesi”

Tarihin eski zamanlarından beri çeşitli toplumlarda görülen “kölelik” Çerkeslerin sosyal yapısında da bulunmaktadır. Toplumlardaki kölelik uygulamalarının gelenekleşmesi söz konusu olsa bile aynı zamanda hukukî esasları da bulunmaktadır. Zaman içerisinde siyasî, dinî ve kültürel şartların bu uygulamaları değiştirme gücü olmakla beraber toplumların geleneklerine olan bağlılık seviyesi sosyal yapının devamı için farklı sosyal uygulamaların yaşatıldığı bir gerçektir. Ondokuzuncu yüzyılın sonlarında Çerkeslerde köleliğin hâlâ yaşatıldığı sıkı bir sosyal değer olduğu anlaşılmaktadır. Bu yapının bir sosyal kural olarak yaşatılması zaman içerisinde bazı sosyal çatışmalara sebep olabilmektedir. Osmanlı devlet yetkilileri Osmanlı topraklarına göç eden Çerkes kabilelerinin yerleştirilmesi sürecinde, kölelik meselesiyle ilişkili olarak; Çerkes kölelerin farklı yerlere iskân edilmesi, kölelerin miras olarak kalması, kölelerin özgürlük iddiaları, kölelerin azat edilmesi ve kölelerin çalınması gibi ortaya çıkan³⁸⁹ hususlara dikkat etmeye çaba göstermiştir.

Kölelik tarihî sosyal bir gerçek olmakla beraber Osmanlı Devleti'nde Çerkes göçlerinden kısa bir süre sonra Afrikalı ve diğer kölelerin ticareti yasaklanmıştır.³⁹⁰ 24 Aralık 1856 tarihinde alınan meclis kararı ile daha öncesinden yasaklanan köle ticaretinin³⁹¹ Anadolu'nun bazı vilayetlerinde uygulamaya geçilmemiş olduğu kabul

³⁸⁷ BOA.A.MKT.MHM.520/2, 8 Cemazeyilahir 1320/12 Eylül 1902.

³⁸⁸ BOA.Y.MTV.214/163, 19 Muharrem 1319/8 Mayıs 1901.

³⁸⁹ Ö. Karataş, “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'ne İskân Olunan Çerkes Toplumunda Sosyal Sınıflaşma ve Kölelik”, **Avrasya İncelemeleri Dergisi** I, S.2, 2012, s.111-112.

³⁹⁰ Osmanlı Devleti 1856 yılında Paris antlaşmasıyla Avrupa Devletler Cemiyetine girerek bu yolla ilk adımı atmıştır. Bu antlaşmanın bir sonucu olarak Osmanlı Hükümeti zenci köle ticaretini ortadan kaldıracığına, bu ticaret ile uğraşanları cezalandıracağına ve kölelerine bir *âzâd-name* vererek hürriyetlerini sağlayacağına teminatını vermiştir. İ. Parlatur, “**Türk Sosyal Hayatında Kölelik**”, **Bellekten** XLVII, S.187, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1983, s.824.

³⁹¹ Kölelik kurumuna en büyük tepki Tanzimat'dan sonra kendini göstermiştir. 3 Kasım 1839 tarihli Hattı Hümayun'da; “...tebaa-ı saltanat-ı seniyyemizden olan ahâli-i islam ve millet-i sâ'ire bu müsâ'adât-ı şâhânemize bilâ-istisnâ mazhar olmak üzere can ve ırz ve namus ve mal maddelerinden hükm-i şeri iktizâsında kâffe-i memalik-i mahrûsamız ahalisine taraf-ı şâhânemizden emniyet-i kâmile verilmiş.”

edildi, en nihayetinde köleliğin ve köle ticaretinin ortadan kaldırılmasına karar verildi. Köle ticareti, XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren başta Avrupalı devletler olmak üzere insan haklarına ters düştüğü kabul edildiği gibi Avrupalı devletlerin müttefikleriyle yaptıkları anlaşmalarda da bu husus hoş görülüyordu ve özellikle bir madde olarak anlaşmalarA konulmaktaydı. Bu bağlamda Osmanlı müttefikleri köle ticaretini tamamen ortadan kaldırmak maksadıyla uzun zamandır çaba sarf etmekteydiler. Netice itibarıyla Avrupalı devletler bu uygulamayı, Atlantik havzasında önlemek maksadıyla diğer devletlerin çoğu ile bazı anlaşmalar imzalamışlardır. Osmanlı Devleti de müttefiklerin bu isteğini olumlu karşılamıştır. Zira bu durum Avrupa üzerinde çok olumlu bir izlenim bırakacak ve pek çok siyasi yarar da beraberinde getirecekti. Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında uzun yıllardır zaten var olan “*vefalı ilişkilerin*” böyle bir girişimden yarar görmesi bekleniyordu.³⁹² Aynı şekilde Rusya da 1867-1868 seneleri arasında bütün Rusya’da olduğu gibi Kafkasya’da da kölelik sistemine son vermiş ve belli şartları taşıyan kölelerin azat edilmesini emretmiştir. Fakat Osmanlı topraklarına göç eden Kafkasya muhacirlerinin önemli bir kısmı Rusya’da köleliğin kaldırılmasından hemen önce göç ettiği için kölelik kurumunu ve kölelerini de kendileriyle beraber Osmanlı topraklarına taşımışlardır.³⁹³ Böylece özellikle Çerkeslerin büyük bir kısmı köle-asilzade sosyal tabakalaşma haliyle Osmanlı Devleti’ne göç etmiştir.

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi Osmanlı Devleti’nin kölelik ve köle ticareti konusunda getirmiş olduğu yasaklar, kısa bir süre önce Çerkeslerin gelişi Osmanlı idaresini zor durumda bırakmıştır.³⁹⁴ Bunun neticesinde bu büyük nüfus hareketi beraberinde birçok sorun ile beraber Çerkes köle ticareti ve Çerkes toplumuna mahsus olan tarımsal kölelik meselesini de getirmiştir. Osmanlı Devleti, gelen muhacirler içinde 150.000 kişinin köle statüsünde bulunduğunu tahmin etmekteydi. Bu oldukça yüksek bir sayıdır. Kölelerin ve ailelerinin büyük bir çoğunluğu köylüydü ve bunlar hem Osmanlı kaynaklarında hem de Avrupa kaynaklarında *emir (ümerâ)* ya da *bey*’lerine

ifadesi ile halk arasında en küçük bir ayrımın dahi gözetilmeden eşitliğin sağlanacağına güvencesi verilmiştir. Geniş bilgi için bkz. İsmail Parlatır, “Türk Sosyal Hayatında...” , s.823-824.

³⁹² Y. H. Erdem, **Osmanlıda Köleliğin Sonu (1800-1909)**, (çev: Bahar Tırnakçı) Kitap yayınevi, İstanbul 2004, s.138-139.

³⁹³ U. Tavkul, “*Osmanlı Devletinin Kafkas Muhacirlerinin Kölelik Kurumuna Yaklaşım*”, **Bilig** S.17, Bahar 2001, s.46.

³⁹⁴ Ömer Karataş, *a.g.m*, s.108-109.

bağlıydılar. Osmanlı Devleti ilk etapta gelen Çerkeslerin köleleri ile beraber geçişine izin vermek zorunda kalmıştı.³⁹⁵

Muhacirler de akraba ya da kabile olarak bir arada iskân edilmek taleplerine daha önceden değinilmişti. Yeni ve yabancı oldukları ve iskân edildikleri bir coğrafyada birbirlerine dayanarak güç almak istemeleri, alışık oldukları yaşama biçimi ve sosyal düzeni iskân edildikleri yerde de devam ettirme temâyülleri bunun başlıca sebepleri arasında sayılabilir. Bu konuda özellikle kabile reisleri ve asilzâdeleri ısrarcı olmuşlardır. Çünkü onlar Kafkasya'da sahip oldukları nüfuzu kaybetmek istemiyorlardı. Bu sebeple bir taraftan bu taleplerini hükümet kanadına bildirirken diğer taraftan da kabilelerine telkinlerde bulunuyorlardı. Bunun bir diğer boyutunu asilzâdelerin gittikleri yerlere kölelerini de götürmeleri oluşturmaktaydı. Fakat Osmanlı Devleti daha ilk kitle göçlerinin başladığı 1854'ten beri Kafkasya'dan köle getirilmesini yasakladığı gibi ülke içinde de köleliğin kaldırılması için çalışmalarda bulunuyordu.³⁹⁶

Yeni durum Osmanlı idarecilerini kesin ve keskin karar almaları hususunda zora sokmuştur. Bu kurumun bir anda ya da bir kanunla ortadan kaldırılması zordu. Zira köleler bir nevi kabile reislerinin ya da asilzâdelerin mülkleri sayılıyordu ve diğer taşınır mülkler gibi kölelerini de getirmelerini hak olarak görüyorlardı. Diğer taraftan da kölelerin Kafkasya'da Rus tehdidi altında bırakılması gibi bir durum sözkonusu olamazdı. Bu yüzden Osmanlı Devleti, bir yandan köleliği yasaklamaya çalışırken yeni siyasî gelişmelerin ortaya çıkardığı kölelikle ilgili karar almak zorunda idi. Sözkonusu durumu çözmek için girişimlerde bulunuyordu. Afrika köle ticaretinden farklı olarak Çerkes köleliği ve köle ticareti ile ilgili reformlar tamamen Osmanlı girişimlerinin bir sonucudur. İçte çıkacak sorunların kaygısıyla hareket eden hükümet, Çerkes köleler arasındaki tarım köleliğini, dikkatli ve tedrici bir şekilde *de facto* ilgasına yöneldi.³⁹⁷ Aslında İslâm hukukunun ve örnek bir uygulama alanı olan Osmanlı hukukunda kölelik ve azatlık meselesi çok teferruatlı bir husus arz eder. İslâm toplumlarında köle azat edilmesi tavsiye ve teşvik edilmiş olmakla beraber köleliğin devamı hususunda görüş ve

³⁹⁵ E. R. Toledano, **Osmanlı Köle Ticareti 1840-1890**, (çev: Y. Hakan Erdem), Tarih Araştırmaları Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994, s.128.

³⁹⁶ B. Habiçoğlu, **a.g.e.**, s.169-170.

³⁹⁷ Y. H. Erdem, **a.g.e.**, s. 146.

tartışmalar da olmuştur. Kölelerin azat edilmeleri ile kendilerine ıtk, tahrir ve fek denilen belgeler verilirdi. Bu belge sahipleri artık hür insanlardı.³⁹⁸

Osmanlı Devleti'nin kurduğu Muhacirin Komisyonu, 1860'lı yıllara gelindiğinde kölelik ve köle sorunu ile ilgili olarak dört mesele ile uğraşmak zorunda kalmıştır. İlk olarak komisyonun esas vazifesi muhacirlerin yerleşmesinde kolaylık sağlamak, onlara toprağı işlemek için toprak ve gereç teminini sağlamaktır. Köle sahipleri aileleri ile birlikte aynı topraklara yerleşmek istiyorlardı. Bu sebeple bu grupların ara sıra yerlerinin değiştirilmesi gerekliliğı, komisyonun en önemli görevleri arasındadır. İkincisi, muhacirlerin içinde köle ile efendisi arasında çıkan anlaşmazlıkların yatıştırılması gerekiyordu. Üçüncüsü, göç esnasında veya sonrasında ekonomik yönden güçlü ve ayrıcalıklı olan muhacirler, aslında hür sınıfında olan fakat ekonomik olarak güçsüz, zor durumda olan ve nihayetinde fazla direnemeyen soydaşlarını köle olarak satmaktaydı.³⁹⁹

Köle edinmek ve satmak hususunda fırsattan istifade etmek isteyenler de bulunmaktadır. Mesela, Çerkesleri nakleden gemilerin kaptanlarının daha sonra köle olarak satacakları muhacir çocuklarını yol ücreti olarak almaktaydılar. Böylece devlet idarecilerine yeni bir sıkıntı alanı daha çıkmıştı. Bu suistimallerin önüne geçmek zorundaydı. Dördüncü ve son olarak komisyon, köle ticareti yapanların, muhacirlerle yaptığı köle ticareti ile de ilgilenmek zorundaydı.⁴⁰⁰ Ayrıca hür fakat yoksul olan muhacirler ihtiyaçlarından dolayı çocuklarını köle olarak satmaktaydılar. Esir tüccarlarla irtibat halinde olan bazı memurlar ise muhacirlerin bu zor durumundan istifade ederek muhacir ailelerin çocuklarını köleleştiriyordu. Hükümet bunun önüne geçmek için birçok önlem almışsa da bu durum bir süreklilik halini almıştı.⁴⁰¹

Osmanlı'nın bu hususa karşı alacağı tedbirlerin ne olacağı konusunda, 1864 tarihli talimatnameden istifade edebiliriz; “...*Muhâcirlerin ümerâsı esir ve kabîlelerini tahte'l-taht kullanmağa alışmış olduklarından ve şu haller ise usûl-i 'adile-i saltanat-ı seniyye ve kavânîn-i mü'essese-yi devlet-i 'aliyenin mugâyiri idüğünden hîn-i iskânda ümerâ ile köleleri ve oymak kabîleleri mümkün mertebe yanı sadâsî dahî olmayacak suretde*

³⁹⁸ M. A. Aydın, M. Hamidullah, “Köle”, **DİA** XXVI, Ankara 2002.

³⁹⁹ E. R. Toledano, **a.g.e.**, s.129-130

⁴⁰⁰ E. R. Toledano, **a.g.e.**, s.129-130.

⁴⁰¹ E. R. Toledano **a.g.e.**, 132-133.

*başka başka mahallere iskân olunacaktır...*⁴⁰² ifadesi kullanılmıştır. Bu belgeye göre, devlet artık efendileri ve kölelerini birbirinden uzak yerlere yerleştirmeye karar vermişti ve bunun nasıl olacağı ise uygulama sırasında meydana gelecek tecrübe kararlaştırılacaktı. İlk etapta alınan bütün tedbirlerin istenilen sonucu vermemiş olduğu anlaşılmaktadır. Zira muhacirlerden bazılarının da fırsatçılık yaparak muhacirler arasında köle ve cariye ticaretine devam ettikleri tespit edilmiştir. Nitekim 6 Aralık 1861 tarihinde Halep Vilayeti'nden Muhâcirîn Komisyonu'na gönderilen tezkerede, muhacirlerden bazılarının köle ve cariye namıyla çoluk çocuk satmakta olduğu ve bunun için gerekli önlemlerinin alınması ifade edilmiştir.⁴⁰³

Diğer taraftan Halep ve civarına Çerkes iskânının yoğun olduğu dönemlerde Osmanlı Devleti'nin Çerkesler arasındaki kölelik ve köle ticareti konusunda bir hayli yol kat ettiği düşünülse de bu bölgelerde kölelik meselesinin hala varlığını devam ettirdiği görülmektedir. 22 Ekim 1890 tarihli iradeden devletin, artık iskândan evvel tedbirler almaya başladığını anlamaktayız. 9.000 kadarı Kafkasya'dan, 2.400 kadarı da Petersburg Sefaret-i Seniyyesi'nden yola çıkacak olan Çerkes muhacirlerin, esir ticareti ile uğraşanlar tarafından köle ya da cariye olarak satın alınmasını önlemek maksadıyla, muhacirlerin aktarma yapılmadan yani İstanbul'a uğramadan esas iskân yerlerine nakilleri kararlaştırılmıştır. Bu sürede vapur ücretlerinin de Osmanlı Bankası tarafından karşılanmasına karar verilmiştir.⁴⁰⁴

Devletin aldığı ve uygulamaya koyduğu kararlarda ısrarlı olmasına rağmen hâlâ köle tüccarları özellikle Çerkes muhacirlerinin naklettirdiği esnada fırsatçılık yapıp bu muhacirleri köle ya da esir olarak almak niyetindeydiler. Osmanlı Devleti'nin kölelik konusunda aldığı kararları uygulamalarda da ısrarlı olması zamanla Osmanlı toplumunda köleliği kaldırdığı gibi muhacirlerin hayatında da kölelik kademeli olarak kalkmıştır. Çerkes muhacirler Osmanlı topraklarına geldiklerinde kendi aralarında alınan tedbirlere karşılık kölelik ve köle ticareti olmasına rağmen, Osmanlı topraklarına göç ve iskânlarından sonra köle ticaretine sık rastlanmamıştır. Çerkes efendiler yanlarında getirdikleri köleleri vasıtasıyla bunu bir süre devam ettirmişlerdir. Fakat beyler arasında köle ticareti ortadan kalkmıştır. Kölelik meselesi de bir süre sonra resmî

⁴⁰² B. Habıçoğlu, **a.g.e.**, s.171.

⁴⁰³ BOA, MKT.NZD, 383/13, 3 Cemaziyelahir 1278/6 Aralık 1861.

⁴⁰⁴ BOA, İ.DH. 1198/93776, 8 Rebiü'l-evvel 1308/22 Ekim 1890.

olarak ortadan kaldırılmıştır. Gayriresmî yapılan köle ticaretinin ise önüne geçilmesi için gerekli tedbirler alınmıştır.

Bu hususla ilgili bir gelişme de muhacirlerden köle olarak Osmanlı topraklarına göç edenler, efendileri ile beraber aynı yerlere yerleştirilmiştir. Beylerin ve kölelerin iskânından kısa bir süre sonra, hürriyet arzusunda olan köleler, Osmanlı Devleti'ne müracaat etmişlerdir. Devlet, kanunlara göre yasak olan kölelik uygulamasını derhal icra ederek, kölelerin bu yöndeki, müracaatlarına olumlu cevaplar vermiştir. Halep Vilayetinden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen tezkereden anlaşılacağı üzere Çerkes muhacirlerinden yedi kişi esaretten kurtulmak için idarecilere müracaat etmişler ve hürriyet arzusuyla her türlü fedakârlıkta bulunacaklarını beyan etmişlerdir. Köle ve efendileri arasında ihtilaf zuhur eden mahallerde şer'i mahkeme gerekli kararı vermekte ve kendilerine yapma iktidarında oldukları zanaat ya da ziraat nispetinde işler verilmekteydi. Böylece başvurmaları halinde hürriyetine kavuşmak isteyenler sadece hür olmakla kalmıyor aynı zamanda devlet, bu kişilerin hürriyetlerinin devamını temin etmeyi ve tekrar köleliğe dönmelerine en önemli gerekçe olan iktisadî imkânlarla da kavuşmalarını taahhüt ediyordu.⁴⁰⁵

Çerkes muhacirler arasında olan efendi-köle anlayışında, kölelerin satın alındığı andan itibaren efendileri tarafından sadece kendi işlerini yaptırmak için kullanmadığını belgelerden öğrenebiliyoruz. Zira efendilerden bir kısmı kölelerini okula dahi göndermiştir. Mesela, Halep Vilayeti dâhilinde Maraş'ta sakin Hanbeyoğlu Yakup tarafından 22 Kasım 1874 tarihinde Hariciye Nezaretine gönderilen tezkerede, Anadolu taraflarına iskân edilen Çerkes muhacirlerin hicretlerinden önce Rusya Devleti'ne altı sene müddetle eğitim almaları için bıraktıkları köle ve cariyelerinin olduğundan bahisle, altı sene müddetin geçmesi halinde onların bedeli olan parayı temin etmek için Osmanlı Devleti'ne müracaat etmiştir. Buna göre söz konusu kişinin, köle ve cariyelerinin 53.127 adet Rusya kordonu olan bedelinin tahsil edilmesi için Tiftis'te bulunan Devlet-i Aliyye Şehbenderliği'ne başvurmaları gerektiği ifade edilmiştir.⁴⁰⁶

⁴⁰⁵ BOA.ŞD.2216/48, 8 Safer 1297/21 Ocak 1880.

⁴⁰⁶ BOA.HR.İD.5/30, 2 Zilkada 1291 /11 Aralık 1874

3.1.3. Nüfusa Kayıt Meselesi

Muhacirlerin askerlikten ve vergiden muaf tutulması ve muafiyet sürelerinin takibi için Osmanlı Devleti muhacirlerin iskân edildiği bölgelere en kısa sürede nüfus memurları tayin etmiştir. İskân yerlerine yerleştirilen ve nüfusa tahrir edilmeyen muhacirler Osmanlı Devleti için büyük bir meseledir. Zira zamanında nüfusa tahrir edilmeyen muhacirlerin askerlik ve vergi muafiyetlerinin ne zaman bitip bitmeyeceği konusunda karışıklık çıkacak, askere girmek istemeyen veya vergi vermek istemeyen muhacirler muafiyet süresi bitmesine rağmen devlete karşı bu yükümlülüğünü yerine getirmeyecekti. Bu gibi aksaklıkların önüne geçmek için Osmanlı Devleti iskân yerlerine ilk olarak nüfus memurlarının tayinlerini sağlıyordu.

Halep ve civarına iskân edilen Çerkes muhacirler için önemli meselelerden bir tanesi de nüfusa kayıt meselesidir. Onların nüfusa kaydı Osmanlı Devleti için de önemli bir meseledir. Muhacirlerle ilgi sorumluluklarını yürütebilmek ve onları takip edebilmek de ancak nüfus kayıtları ile mümkündür. Mesela devletin, muhacirlerin askerlik ve vergilerle ilgili düzenlemeleri sadece nüfus kayıtları üzerinden yürütülebilmektedir. Bu yüzden iskân edilen muhacirlerin ilk olarak nüfus tahrirleri icra olunurdu. Devletin, Osmanlı topraklarına iskân edilmek üzere gelen muhacirlere ilk yaptığı resmî işlem, kişilerin nüfusa kaydedilmesidir. Bu işlemlerin aksamamasına dikkat edilirdi. Kayıt işlemlerinde öncelikli sorun, işlemi gerçekleştirecek yeteri sayıda memurun istihdam edilmemesidir. Belgelerden ilgili görevlilerin kayıt işlemlerinden başka askerlik alım uygulamalarında kura muamelesinin işlemleri için nüfus künye defterlerinin tanzimini de yürüttükler anlaşılmaktadır.

Muhacirlerin nüfusa kaydı ve diğer işlemler, bazen idarecileri uzun süre meşgul etmekte ve ihtilafı durumlar ortaya çıkabilmekteydi. Mesela, 20 Ağustos 1889 tarihli tezkirede, Havran'daki Çerkes muhacirlerin nüfusa tahrir edilmesi meselesi uzun süre vilayeti meşgul ettiği anlaşılmaktadır. Memurların istihdamı ve gerekli olan maaşın 1890 malî yılı dâhil edilmesi için izin talep edilmiştir. Zira nüfus tahriri için memurların istihdam edilmemesi durumda Havran'da olan muhacirlerin askerlikten kaçmasına yola

açacağı ve başka yerlerde bulunan Çerkeslerin askerlikten kaçmak için Havran'a gelme ihtimalinin daha da ciddi karışıklıklara yol açacağı ifade edilmiştir.⁴⁰⁷

Suriye Vilayeti'nden gönderilen tezkereye cevaben Şura-yı Devlet tarafından 28 Ekim 1888 tarihinde bir evrak gönderilmiştir. Bu belgede, 1886 senesinde nüfus tahriri için işlemlere başlandığı fakat bu işlemler esnasında yerli ahalinin çok sert tavırları sebebiyle nüfus işlemlerinin kesin karara bağlanamadığı belirtilmiştir. Ayrıca, Havran Sancağı Kunaytıra Kazası'nın ahalsinin Çerkeslerden meydana geldiği, diğer kısım ahalinin yani urbanların (*çöl Arapları*) nüfus kayıt işlerinin diğer livalardaki sair mahallelerle beraber ileride yapılabileceği belirtilmiştir. Aynı konuyla ilgili bir başka belgede, nüfusa kayıtları zamanında yapılmayan yerlerde muhacirlerin askere alınmaları konusunda büyük sıkıntıların yaşandığı haber verilerek özellikle nüfus memurlarının vilayet veya kazalarda bir an önce istihdam edilmesinde kararlılık gösterilmiştir.⁴⁰⁸

Havran Sancağından Suriye Vilayeti'ne çekilen telgrafta, söz konusu sancağa iskân edilen ve muafiyet süreleri biten muhacirlerin askerlik işlemlerinin gerçekleştirilmesi için bir an evvel nüfus memurlarının tayin edilmesi gerektiği ifade edilmiştir.⁴⁰⁹ Bölgede meskûn Çerkes muhacirlerin askerlik muamelesinin vaktinde icra edilmesi için Havran'a acilen istihdamı istenen nüfus memurlarının tayin edileceği Sicil-i Nüfus İdare-i Umumiye'den bildirilmiştir.⁴¹⁰ Aynı şekilde bir önceki sene nüfusa tahrir olunan Çerkes muhacirlerden muafiyet süresi bitenler hakkında askerlik muamelesinin başlatılması için bölgeye nüfus memurlarının tayin edilmesi için Suriye Vilayeti'nden gönderilen tezkere üzerine, liva dâhilinde bulunan muhacirler hakkında henüz askerlik muamelesinin icra edilmeyeceği bildirilmiştir.⁴¹¹

Osmanlı Devleti, bütün iskân sürecinde olduğu gibi nüfusa kayıt meselesinde de gerekli tedbirleri almakta mümkün olduğu kadar hassas davranmıştır. Gereği kadar memur tayini ve diğer kırtasiye temin edilmekte dikkatli davranılmıştır. Tabii olarak yapılacak işlerin yerinde ve zamanında yapılması, sadece mağduriyetlerin doğmasını engellemekle kalmayıp devletin, maddî yükünün de artmaması demektir. Yine

⁴⁰⁷ BOA.DH.MKT.1649/89, 23 Zilhicce 1306/20 Ağustos 1889.

⁴⁰⁸ BOA.DH.MKT.1766/1, 16 Cemaziyelevvel 1308/28 Aralık 1890.

⁴⁰⁹ BOA.DH.MKT. 1766/1, 16 Cemaziyelevvel 1308/28 Aralık 1890.

⁴¹⁰ BOA.DH.MKT.1782/124, 6 Rebiü'l-ahir 1308/19 Kasım 1890.

⁴¹¹ BOA.DH.MKT.1803/45, 16 Rebiü'l-ahir 1308/29 Kasım 1890.

zamanında nüfusa tahrir olan muhacirlerin muafiyet süreleri ile ilgili karışıklıklar ortadan kalkacağı gibi, yerleşim yerlerine uygun bir şekilde iskân edilen muhacirler, üretime geçerek hem kendi yaşelerini temin ederek devlet için maddî külfetleri de ortadan kalkacaktır. Devlet uygulamalarda hataların azaltması hususunda, işlerini doğru bir şekilde yapan iskân memurlarına para ödülü dahi vermiştir. Bu konuda, Halep Vilayeti'ne tabi Antakya, Harim ve Cısr-i Şudur kazalarına iskân olunmak üzere gönderilen 700 hanelik Türk, Tatar ve Çerkes muhacirlerinin iskân kazalarındaki hanelerinin tamiri, nüfus başına kâfi miktarda arazi tedariki gibi işleri layıkıyla yerine getiren muhacirin memuru, Bereketzade Hüseyin Efendi'ye, hüsn-i hizmetlerinden dolayı nişan dahi verilmiştir.⁴¹²

Osmanlı Devleti, iskân ve diğer işlemlerin masrafları için özel bir gelir tahsis etmiştir. İskân ve diğer işlemlerin yürütülmesi maksadıyla lazım olan memur, kâtip ve komisyon heyetinin maaşlarının tezâkir-i Osmaniye hasılatından tesviye edileceğine karar verilmiştir.⁴¹³ Havran Sancağı dâhilinde iskân edilen Çerkes muhacirlerinin nüfus ve askerliğe kayıt işlemlerini icra eden nüfus memurlarının maaşlarının 1305 malî yılı memur maaşı ölçüsüne göre ödeneceği Dâhiliye Nezaretinden gönderilen tezkereden anlaşılmaktadır.⁴¹⁴ Buna göre, hem sancak merkezinde hem de kazalarında müstakil görevliler istihdâm edilmişti. Görünen o ki, sancak merkezindekiler, maaş konusunda daha yüksek bir meblağ ile muhattaptılar. Havran Sancağı, Kunayıra Kazası, Aclun Kazası ve Salt Kazası'nın nüfus tahriri için tayin edilen memurlarının yıllık olarak alacakları maaşları tesbit edilebilmektedir. Aynı şekilde sözkonusu yerlerdeki nüfus memurlarının maaşlarının ve diğer giderlerinin toplamına ulaşmak zor olmakla beraber yıllık olarak tespit edilebilmektedir.⁴¹⁵ Aşağıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere;

⁴¹² BOA.DHL.MKT, 1338/86, 3 Cemazeyilevvel 1299/23 Mart 1882.

⁴¹³ BOA.ŞD.2277/20, 22 Safer 1306/28 Ekim 1888.

⁴¹⁴ BOA.ŞD.2277/20-1, 22 Safer 1306/28 Ekim 1888.

⁴¹⁵ BOA.ŞD.2277/20-9, 17 Rebiyyül evvel 1306/21 Kasım 1888.

Tablo 3.1. Muhacir İskân İşleri İçin Tayin Edilen Memurların Maaşları

Sancak/Kaza	Memurlar	Maaş (Kuruş)
Havran Sancağı	Liva Nüfus Memuru	500
	Liva Nüfus Kâtibi	250
	Kırtasiye	020
Kunaytara Kazası	Kaza Nüfus Memuru	250
	Kaza Nüfus Kâtibi	125
	Kırtasiye	010
Aclun Kazası	Kaza Nüfus Memuru	250
	Kaza Nüfus Kâtibi	125
	Kırtasiye	010
Salt Kazası	Kaza Nüfus Memuru	250
	Kaza Nüfus Kâtibi	125
	Kırtasiye	010
Toplam: 1925 (Yalnız bin dokuz yüz yirmi beş kuruştur.)		

Tablodan da anlaşılacağı üzere nüfus memurlarının maaşları sancak ve kaza arasında farklılık göstermektedir. Sancaklarda nüfus memuru maaşı 500 kuruş, nüfus kâtibi maaşı 250 kuruş ve kırtasiye 20 kuruş iken, kazalarda maaş ve giderler sancağın nüfus muamelesi işlemleri giderlerinin yarısına tekabül etmektedir.

3.1.4. Asayiş ve Eşkıyalık

Asayiş ve eşkıyalık meselesi Çerkes muhacirleri en çok meşgul eden meselelerin başında gelmektedir. Özellikle Halep ve civarının etnik ve dinî açıdan çeşitlilik göstermesi bölgede iskân edilen Çerkeslerin sürekli olarak yerli ahali ile ihtilaf yaşamasına sebep olmuştur. Yine de bölgeye Çerkes muhacirlerin sevk ve iskânı daha yoğun olmuştur. Bu da bölgenin stratejik öneminin ve arazi miktarının fazla olmasının etkisi vardır. Osmanlı hükümeti bu tür yerlere Türk-Müslüman muhacir iskânını gerçekleştirerek bu bölgelerde bir denge unsuru yararmayı amaçlamıştır. Bu karara

rağmen muhacirlerin buralara iskân edilmesi yerli ahali ile aşiretler ve Çerkesler arasında ihtilafların hatta kimi zaman kanlı çatışmaların yaşanmasını kaçınılmaz kılmıştır.

3.1.4.1. Çerkes-Yerli Ahali İhtilafı

Osmanlı Devleti'nin asıl tebaası olan ahali, genellikle muhacirlere merhametle yaklaşmış ve bunlara yardım için açılan kampanyalara iştirak etmişlerdir. Muhacirlerin devlet tarafından karşılanamayan ihtiyaçları genellikle yerli ahali tarafından temin edilmeye çalışılmıştır. Bilhassa ev eşyası, gıda temini, tohumluk yardımı gibi konularda her türlü fedakârlığı ahali yapmaktaydı. Fakat ahalinin de durumu çok iyi değildi. Bunun yanında hem muhacirlerin Osmanlı kanunlarına yabancı olmaları hem de geçinmek için yaptıkları işler, yerli ahali tarafından istismar edilmekteydi⁴¹⁶ Bunun yanında hazineye ait toprakları ellerinde bulunduran mütegalibe, bu topraklara muhacir yerleşimlerini engellemek maksadıyla yerli ahaliyi onlara karşı kışkırtmıştır.⁴¹⁷

Avrupalı devletler de Çerkeslerin Halep ve civarına iskân edilmesi konusunda hoşnut değillerdi. Onlara göre Çerkes muhacirler her nerede topluluk haline gelse orada hemen bir güvenlik sorunu ortaya çıkıyordu. Çerkesler hakkında yerli ahali arasında çok büyük bir ön yargı olduğundan bahisle, hem Müslümanların hem de Hıristiyanların Çerkesler'den nefret ettiği ifade edilmiştir. Her ne kadar yerli ahalinin Çerkeslere karşı böyle bir hissiyâta olduğu kabul edilse de bunun nefret boyutunda olduğu ifadesi doğru değildir. Zira yerli ahalinin büyük bir kısmının, muhacirlere yardımda bulunmaları ifade edildiği kadar şiddetli bir durumun olmadığını göstermektedir.⁴¹⁸

Yerli ahalinin Çerkeslere karşı en büyük sorunu, tasarruf hakkı kendilerinde olan toprakların bir kısmının muhacirlere tahsis edilmemeye başlamasından ileri gelmektedir. Yine bu durum Fransa'ya göre ileride Osmanlı Devleti için büyük bir mesele haline gelecekti. Söz konusu iç bölgelerde Çerkeslere tahsis edilmesi düşünülen arazilerinin büyük bir kısmı, eski zamanlardan beri sürülerini otlatmak için Arap

⁴¹⁶ A. Saydam, **a.g.e.**, s.186-190.

⁴¹⁷ N. İpek, **İmparatorluktan Ulus...**, s.49.

⁴¹⁸ Archives des Affaires Etrangères de France, Correspondance Politique des Consuls-Turquie, Beyrouth, 1877-1878. Tome 21, ff.228-229'dan nakleden, B. Şimşir, **Rumeli'den Türk Göçleri I**, s.415.

kabilelere tahsis edilmiştir. Bu sebeple Araplar bu toprakları Çerkeslere vermek istemeyecek ve iki taraf büyük çatışmalar çıkacaktı.⁴¹⁹

İlerleyen zamanlarda iskân edilen muhacir sayısının artması üzerine muhacirlerin iskânı yerli ahali tarafından hoş karşılanmamaya başlanmıştır. Çünkü muhacirler bir yandan yerli ahali için maddi bir külfet oluyor diğer taraftan aralarındaki kültür farkı çatışmalara sebep oluyordu. Özellikle yerli ahalinin tasarrufunda olan arazilerin muhacirlere verilmesi, ciddi boyutlara ulaşan çatışmalara sebep olmuştur. Buradan da anlaşılacağı üzere muhacir ve yerli ahali arasında yaşanan sorunların başlıca sebebi, arazilerin dağılımı meselesi olmuştur. Daha önce ifade ettiğimiz gibi arazilerinin azlığı sebebiyle muhacirler kimi zaman yerli ahalinin ve aşiretlerin topraklarına tecavüzlerde bulunduğu gibi, bu defa ahali, Çerkes muhacirlerinin arazileri üzerinde bir takım ihtilafların ve çekişmelerin yaşanmasına sebep olmuşlardır. Beyrut Vilayeti'ne Çerkes muhacirler tarafından 10 Şubat 1895 tarihinde gönderilen arzuhalde, Hama Sancağı'nın Humus Kazası'na tabi Nebil köyüne, hükümet tarafından iskân edilen muhacirlerin arazilerine, yerli ahali tarafından yapılan müdahalenin bir an önce bertaraf edilmesi gerektiği ifade edilmiştir.⁴²⁰

Osmanlı kaynaklarının yanında dönemin Fransız sefaret raporlarında da yerli ahali ve muhacirler arasında cereyan eden münakaşalar hakkında bilgiler mevcuttur. 400 kadar Çerkes'den Akka'ya gideceklerin hükümetin yerel vapurlarıyla Marin'e indirildiğini, fakat oradan Arap gemileriyle mi yoksa İngiliz posta vapurlarıyla mı nakledileceği konusunda bir netlik olmadığı için muhacirlerin yükleri ve hastalarıyla beraber deniz kıyısının kumluğuna bırakıldıkları belirtilmiştir. Bu şekilde dört gün geçirdikten sonra kilitlenmiş olan camilere yerleştirilmelerini istirham etmişler ise de yerliler tarafından hoş karşılanmayınca Çerkesler artık tahammül göstermeyerek kilitli bir cami kapısını zorlayarak içeriye girmişlerdir. Bu sebeple yerli ahali ile muhacirler aralarında bir kargaşa çıkmıştır. Bu mücadele esnasında birkaç kişi ağır yaralanmış ve tercümanlar araya girerek olayları yatıştırmışlardır. Bundan sonra Çerkesler on dört gün süreyle burada kalıp vapurlarını beklemişlerdir.⁴²¹

⁴¹⁹ Archives des Affaires Etrangères de France, Correspondance Politique des Consuls-Turquie, Beyrouth, 1877-1878. Tome 21, ff.228-229'dan nakleden, B. Şimşir, **Rumeli'den Türk Göçleri I**, s.415.

⁴²⁰ BOA. BEO.567/42502, 14 Şaban 1312/10 Şubat 1895.

⁴²¹ BOA.HR.TO.205/21, 21 Cemazeyilahir 1295/22 Haziran 1878.

Aynı sefaret raporunda bu defa Çerkesler ile Hıristiyan ahali arasında çıkan anlaşmazlıklardan da bahsedilmektedir. Rapora göre, muhacirler küçük bir sebepten dolayı Hıristiyanlar aleyhine kıyımında bulunmuşlardır. Şöyle ki Hıristiyanlar her ayın yirmi dördüncü günü pazartesi günü gürub-ı şemsden sonra Pinorta Karyeli Botros Karam Bey “Marin”den biraderi Mösyö Mişel Türbü’nün hanesine giderdi. Kefiyesini⁴²² taşımakta olan uşağı Türbü’nün hanesine girdiği sırada altı Müslüman uşağı döverek ve boğazını sıkarak kefiyeyi almaya çalışırken, Botmevs Beyler’in arkadaşlarından arkasından gelmekte olan pederi kendisinin muhacirlerle dövüşmekte olduğunu görünce araya girerek muhacirlerden kurtarmıştır. O sırada Botnos Karam (Kerem?) de araya girerek tarafları ayırmış ve yaralananları hastaneye götürmüştür. Bundan sonra da çekişmeler devam etmişti, zaptiyelerin devreye girmesinden sonra dahi hadise yatışmamıştır. Ertesi gün devreye Fransız konsolosluğunun girmesiyle taraflar teskin edilmiştir.⁴²³

Suriye’ye iskân edilen Çerkeslerin bölge halkı ile yaşadığı çekişmeler dönemin İngiltere sefaret raporlarına da yansımıştır. Raporlar bölge ahalesinin muhacirlere karşı tutumu hakkında genel bilgi vermesi bakımından önemlidir. Humus ahalesinin Çerkesler’den ve Araplardan nefret ettiği, Katrin’deki Çerkes muhacirlerin ise karşılarında bulunan Dürzî, Urban (çöl Arabı), Türkmen aşiretleri tarafından rencide edildikleri, gündün güne sayılarının azaldığı ve acınacak bir halde olduklarından bahsedilmiştir. Hükümet ise muhacirlerin uğradığı bu kötü tutuma karşı tahsis edilen arazilerdeki ahaliyi itaat altına almaya mecbur oluyordu. Diğer taraftan muhacirlerin Hıristiyan ahali ile de sorunlar yaşadığı ve birçok muhacirin Ürdün nehrinin güneydoğusundaki Elğur sancağına gönderildiği ifade edilmiştir. Sancağın arazisi ve mevsimi müsait olduğu zaman Beni Sahr, Burhan ve diğer Arap kabilelerinin de buralara gönderildiğinden bahsedilmektedir.⁴²⁴

Halep ve civarında Çerkesler ile Hıristiyan halk arasında pek fazla çatışma yaşanmamıştır. Bunun sebebi ise vilayet dâhilinde Hıristiyan tebanın az olmasıdır. Osmanlı devleti muhacir iskân ederken bir denge unsuru teşkil etmesi amacıyla genellikle statejik önemi olan ya da karışıklıkların olduğu yerleri tercih etmiştir.

⁴²² Genellikle Arapların kullandığı, omuzları da örten, kenarları püsküllü bir erkek başörtüsüdür.

⁴²³ BOA.HR.TO.205/21-2,3,4, 21 Ramazan 1295/18 Eylül 1878.

⁴²⁴ BO.HR.TO.253/22, 29 Safer 1295/4 Mart 1878.

Halep'e Çerkes muhacirin iskân edilmesindeki en önemli sebeplerden bir tanesi bölgede çok fazla boş ve metruk arazinin olmasıdır ki bu arazilerin önemli bir kısmını devlet çiftlikleri ihtiva etmektedir.

Osmanlı Devleti Çerkesleri Halep ve civarına iskân ederken, asayiş ve düzeni bozan yerli ahali ve aşiretler karşısında denge unsuru olarak görmesidir. Bunun dışına iktisadî durum da bölgeye muhacir iskânı konusunda etkili olmuştur. Çerkesler Osmanlı topraklarına gelmeden evvel yaşadıkları yerlerde yerleşik bir hayat yaşamış ve tarımla geçinmekte idiler. Hatta tarım yapmak konusunda Osmanlı çiftçisinden daha iyi seviyede idiler. Devlet, Çerkeslerin tarımdaki ileri seviyedeki bu durumu iskân edildikleri yerlerde devam ettirmelerini istemiş ve bölgenin yerli ahali tarafından örnek alınacağını düşünmekteydiler. Böylece hem halk arasında bir denge ve dolayısıyla sükûnet sağlanacak hem de tarımdan büyük gelir elde edilecekti.⁴²⁵

Çerkeslerle yerli ahaliyi karşı karşıya getiren bir diğeer sorun da muhacirlere devlet tarafından tapu ile tasarruf hakkı verilen arazilerin yerli ahali tarafından ellerinden alınmak istenmesidir. Devlet bu mesele karşısında oldukça hassas davranmıştır. Neticede toprağa tecavüz demek olan bu durum zaten Osmanlı toprak hukukuna aykırı bir durumdu. Zira tasarruf hakkı verilen toprağa başka birinin ya da birilerinin saldırıda bulunması ciddi bir hukukî bir problemdir. Halep'in Menbiç kazasında meskûn Çerkesler tam da böyle bir iddia ile Osmanlı Devletine şikâyette bulunmuşlardır. Sadaret makamına çektikleri 15 Ağustos 1900 tarihli telgrafta Çerkes muhacirler, tapu ile tasarruf hakkı elde ettikleri arazinin yerli ahali tarafından zapt edildiğini ifade etmekteydiler. Sadareten Halep Vilayeti'ne gönderilen telgrafta yapılan incelemelerde muhacirlerin tasarruf hukukuna hiçbir şekilde hanel gelmediği yönünde cevap verilmiştir.⁴²⁶ Fakat bundan sonra Çerkes muhacirler bu iddialarına devam etmişlerdir. Bu defa bu şikâyetlerinin Emlak-ı Seniyye Muhasebecisi Ermeni Avadis tarafından kasıtlı olarak neticelendirilmediğini iddia etmişlerdir. Bu defa da Ermeniler tarafından esaret ve hakarete maruz kaldıklarını beyan ederek mümkünse başka bir yere iskân edilmelerini talep etmişlerdir.⁴²⁷ Halep vilayeti'nden Sadaret'e gönderilen

⁴²⁵ H. Asan, "Devlet, Aşiret ve Eşkıya Bağlamında Osmanlı Muhacir İskân Siyaseti (1860-1914)", **Göç Araştırmaları Dergisi** II, S.3., Ocak-Haziran 2016, s.48.

⁴²⁶ BOA.MKT.510/16-1,2, Rabiulahir 1318/15 Ağustos 1900.

⁴²⁷ BOA.MKT.MHM.510/16, Rabiulahir 1318/15 Ağustos 1900

tezkerede bu iddianın dayanağı olmadığı açıkça ifade edilmiştir. Buna göre, Çerkeslerin iskân edildiği Menbiç arazisi Hazine-i Hassa'ya ait olduğu halde bir ara Maliye Hazinesi'ne terk edilmiş olduğu sırada Çerkes muhacirler oraya iskân olunmuş ve kendilerine Defter-i Hakanî idaresinden ruhsatlar verilmiştir. Hazine-i Hassa'ya devrolduğunda ise tasarruf haklarına hiçbir şekilde hanel getirilmemiştir. Buna rağmen muhacirler hiçbir sebep göstermeksizin ikide bir bu gibi şikâyetlerde bulunmuşlardır. Belli tarihlerde bu şikâyetler dikkatlice incelenmiş ve nihayet Emlak-ı Seniyye memurları, muhacir reislerinden ve hükümet memurlarından müteşekkil bir komisyonun çalışmalarıyla arazinin taksimatı icra olunmuş ve verilen araziler geri alınmaksızın kendilerine bir tapu senedi verilmiştir. Bundan sonra yine aynı şikâyetlerin gelmeleri üzerine bu defa Menbiç Kaymakamlığına durumu anlatan bir tahrirat gönderildiği bildirilmiştir.⁴²⁸

Halep'e iskân edilen muhacirler yerli halktan başka bölge memurlarıyla da yine arazi meseleleri yüzünden sorunlar yaşamışlardır. Elli seneden beri tasarruf hakkı ellerinde olan arazilerin Emlak-ı Seniyye idaresi tarafından icra teşebbüsünde olduğu yönünde şikâyette bulunan Mahmut ve diğer Çerkes muhacirlerin imzasıyla bir şikâyet dile getirilmiş ve bu şikâyetlerinde haklı görünen muhacirlerin arazileri üzerindeki icra işlemi kaldırılmıştır.⁴²⁹

Anadolu'nun diğer vilayetlerine iskân edilen muhacirler gibi Halep ve civarına iskân edilen Çerkesler ile yerli ahali arasında birleştirici bir nokta vardı ki o da dindi. Bu durumun her ne kadar yerli ahali ile muhacirler arasına uyum sağlayacağı düşünülse de ihtilafların meydana gelmesi kuvvetle muhtemel olmuştur. Hele ki özellikle suriye gibi eşkıyalık faaliyetlerinin ve mezhep çatışmalarının yoğun yaşandığı bir yerde anlaşmazlıkların yaşanması kaçınılmazdır. Kimi zaman bu ihtilaflar mal ve can kaybı ile neticelenmiştir. Çerkesler Suriye tarafında Dürzîler ile büyük çatışmalar yaşarken Halep tarafında daha ziyade eşkıyalar ile çatışmalara girmişlerdir. Bu çatışmalar neticesinde can ve mal kaybına uğrayan muhacirleri hükümet mağdur etmemiş, gerekli nakdî yardımı yapmıştır.⁴³⁰ Zeytun taraflarında eşkıya saldırısına uğrayan Çerkes muhacirler büyük oranda can ve mal kaybı yaşamıştır. Bu saldırı esnasında hükümet

⁴²⁸ BOA.MKT.MHM.510/16-6, 5 Cemaziyelahir 1314/11 Kasım 1896.

⁴²⁹ BOA, DH.MKT.1530/43, 29 Cemazeyilevvel 1305/12 Şubat 1888.

⁴³⁰ BOA.ŞD.2216/3-3, 29 Şevval 1296/16 Ekim 1879.

tarafından bölgeye Asagor Ağa komutasında bir firka asker sevk edilmiş ve o da eşkıyalar karşısında mağlubiyete uğramış ve büyük kayıplar vermiştir. Netice itibariyle hem Çerkes muhacirlerin hem de Asagor Ağa'nın zararları devlet tarafından karşılanmıştır.⁴³¹ Bununla beraber on kişilik Çerkes ailesi zarara uğratılmış ve bunlardan altı ailenin de bireyleri yaralanmalar ve can kayıpları olmuştur. Zeytun'daki saldırıda gasp edilen 20.000 kuruş kıymetinde olan eşyalarını için gerekli miktar tahsis edilmiştir.⁴³²

Kimi zaman muhacirlerin iskân edildikleri yerlerde, yerli ahalinin kışkırtmalarıyla Çerkesler ahaliye karşı asayişsiz tavırlar sergilemiştir. Bu gibi durumlarda hükümet, hem muhaciri kışkırtan kişi ya da kişileri hem de ahaliye karşı asayişsiz tavırlar içinde olan muhaciri başka yerlere göndermek durumunda kalıyordu. Teke Sancağı dâhilinde iskân edilen 140 hanelik Çerkes muhacir içinde olan 12 kişi iskân edildikleri yerlerde bölgenin asayişini bozan tavırlar sergilemiştir. Bunlar Halep Vilayeti'nde bir mahalle gönderildiği gibi, Teke eşrafından olup da Çerkesleri fesat işlere teşvik eden Cemal Bey'in de muhacir bulunmayan bir mahalle gönderilmesi için hakkında hukukî muamele başlatılması istenmiştir.⁴³³ Bu muhacirler Teke Sancağında yerlerde ahalinin arazilerine tecavüzde bulunmuş, hayvanlarını gasp etmiş, ruhsatsız tütün üretmek gibi bir takım işler yapmışlardır. Sancakta kalmaları halinde bu tür faaliyetlere devam edecekleri muhakkaktı bu yüzden kısa bir süre sonra haklarında hukukî muameleye başlanmış ve muhacirler Halep'e iskân edilmiştir.⁴³⁴

3.1.4.2. Çerkes-Dürzî İhtilafı

Osmanlı topraklarına göç eden Kırım ve Kafkas grupların dil ve etnik kökenleri, Çerkes, Abaza, Çeçen, Dağıstan, Tatar ve Nogay gibi farklılıklar gösterse de Müslüman olmaları sebebiyle Osmanlı-Müslüman topluluklarının bir parçası sayılabilirler. Üstelik göç etmeye zorlandıkları ikametleri, daha önce Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altında olan yerlerdi. Bu sebeple göç eden gruplar geldikleri Osmanlı coğrafyasında kendilerini

⁴³¹ BOA.ŞD.2216/3-3, 29 Şevval 1296/16 Ekim 1879. Asagor Ağa'nın zararı için bizzat yerinden yapılan tespitle kendisine on bin kuruş verilmesi münasip görülmüştür.

⁴³² BOA.ŞD..2216/3-5, 5 Cemaziyelahir 1314/11 Kasım 1896.

⁴³³ BOA.İ.HUS.15/1311, 9 Safer 1311/22 Ağustos 1893.

⁴³⁴ BOA.DH.MKT.121/15, 22 Şevval 1311/28 Nisan 1894. Bunun yanında muhacirleri bu gibi işlere sevk ederek fesat haller içinde olan Teke Sancağı Meclis-i İdare Azası Cemal Bey bu süreçte vefat ettiğinden dolayı kendisi için herhangi bir muamele yapılamamıştır.

çok farklı ya da dışlanmış olarak hissetmemişlerdir. Bu durum muhacirler ve yerli ahali arasında uyumun sağlanmasını kolaylaştırmıştır. Her ne kadar muhacirler ve yerli ahali arasında arazi anlaşmazlığı, yeni hayata intibak edememe gibi ekonomik ve sosyal sebeplerden dolayı çatışmalar yaşanmışsa da taraflar arasında aynı kültür, aile yapısı ve hukuk koşulları bakımından benzer özelliklerin olması, ayrılıkları bir nevi bertaraf etmeye yardımcı olmuştur.⁴³⁵ Fakat aynı durum ve özellikleri, Suriye'ye iskân edilen Çerkesler ve Suriye'nin yerli ahalilerinden olan Dürzîler için söylemek mümkün değildir. İctimaî, iktisadî, hukukî ve etnik yapı olarak birbirinden çok farklı olan bu iki grup arasında devamlı suretle çatışmaların çıkması kaçınılmaz olmuştur. Arazi anlaşmazlığı olarak başlayan ihtilaf, zamanla önüne geçilemez hale gelmiş ve kanlı çatışmalara sebebiyet vererek uzun yıllar vilayet idaresini meşgul etmiştir. Bu yüzden Çerkes-Dürzî ihtilafını diğer yerli ahali ile olan ihtilaftan ayrı bir başlık altında değerlendirmeyi uygun gördük. Zira iki taraf arasındaki çatışma siyasi zemin itibariyle farklı ve uzun bir süreçtir.

Bölgenin genel durumu hakkında kısa bilgi vermemiz çalışmamızın daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacaktır. Coğrafyanın sosyo-kültürel şekillenmesi çok gerilere dayanmaktadır. Fatimiler'in altıncı halifesi el-Hâkim Biemrillah'ın 995-1021 seneleri arasındaki döneminde İsmaililik içerisinden ayrılan ve el-Hâkim Biemrillah'ın ilahlığını iddia eden siyasî bir mezhep olarak ortaya çıkan Dürzîlik, *el-Hakimiyye*, *el-Muvahhidûn*, *el-Muvahhidûn ed-Durûz*, *Benû Marûf*, *Al-ı Marûf*, *Davetü't-Tevhîd* gibi isimlerle de bilinmekle beraber, daha çok *Dürzîyye* ve *Durûz* olarak isimlendirilmiştir.⁴³⁶

Osmanlı döneminde Dürzîler, Emiriler tarafından idare ediliyordu. Emiriler dönemi olarak isimlendirilen bu dönemde, Ma'noğulları Emirliği ve Şihabî Emirliği

⁴³⁵ K. Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze Etnik...**, s.20.

⁴³⁶ M. Tan, "*Geçmişten Günümüze Dürzîlik*", **e-makâlât Mezhep Araştırmaları V**, S.2, Güz 2012, s.62. Dürzî kavramının isimlendirilmesinde de birçok ihtilaf vardır. Kelime anlamı olarak "*elbisenin dikiş yerlerinden biri*" anlamına gelen kelime Farsça kökenli olup Arapça'ya uyarlanmıştır. "*Bitler*" ve "*bit yumurtaları*" için de "*Benâtü'd-Dürûz*" ifadesi kullanılır. *el-Derzî*: Dünya nimetleri ve lezzetleri demektir. "*Dünya*" için "*Ümmü Derzin*"; Araplar arasında anne-babası olmayan çocuklar için "*İbn Derzate*" denir. Zina yapan bir cariye den meydana gelen ve babası belli olmayan çocuklar için de kullanılır. Ayak takımı ve sokak adamları için "*evladü derzate*", fakir ve garibanlar için de aynı tabir kullanılır. Osmanlı ahalisi arasında da "*Terezîler*" olarak isimlendirilirler. Fakat ıstılahî anlamı ile daha başka şekilde kullanılmaktadır. Geniş bilgi için bkz. A. Şenzeybek, "*Dürzîlik, Doğuşu ve Temel Prensipleri*", Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, İslam Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı, **Yüksek Lisans Tezi**, Konya 2001, s.13-15

iktidardaydı.⁴³⁷ Dürzîler arasındaki ilk hareketlenmeler Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın 1805 senesinde Medine'yi ele geçiren Vahabîleri bertaraf ederek, ki Vahhabîler Arap coğrafyasının iç kısımlarına çöllere sığınmışlardı, Harameyni kurtarmak şartıyla Mısır valisi olmasından sonra başlanmıştır. 1807 senesinde İskenderiye'yi zapt etmiş olan İngilizlere karşı büyük başarı sağlaması üzerine kendisine Mısır'ın sahil kısmı da verildi. Bundan sonra Mehmet Ali Paşa Kölemenleri de zayıflatarak Mısır'ın tek hâkimi oldu. Mehmet Ali Paşa'nın Suriye'yi istila etmesinde, o dönemde Dürzî emiri olan Emir Beşir'in büyük payı vardı. Bu sayede Emir de Lübnan'daki rakiplerini bertaraf ederek Lübnan'daki konumunu güçlendirdi.⁴³⁸

Suriye'ye iskân edilen Çerkesleri en çok uğraştıran sonu kanlı çatışmalara kadar giden meselelerden bir tanesi 1890-1896 seneleri arasında Dürzîlerle yaşadıkları çatışmalardır. Özellikle 1860-1861 Suriye'de ortaya çıkan Cebel-i Lübnan olaylarıyla baş gösteren mesele, 1895-1896 senesinde Dürzî olaylarına dönüşmüş ve en nihayetinde bu karışık durumdan Çerkes muhacirler de etkilenmiştir. Bir yandan Çerkesler ve Dürzîler arasında arazi anlaşmazlığı yüzünden yaşanan sorunlar bir yandan da Dürzîlerin yerel yönetime karşı sergilediği isyan hareketleri on yıl boyunca vilayeti meşgul etmiştir. On yıla yakın Çerkesler ve Dürzîler arasından yaşanan hadiseler geçmeden önce, meselenin seyrini iyi tahlil etmek için XIX. yüzyıl Suriye'sinin durumu ve Dürzîlerin faaliyetleri hakkında yukarıda ki bilgilere bazı açıklamaların daha ilave edilmesi gerekmektedir.

XIX. yüzyılın ortalarına kadar, bölgede yaşayan Maruniler, Mütevâfler ve bedeviler gibi, Osmanlı Devleti'nin Sayda valilerine bağlı olarak yarı bağımsız bir halde hayatlarını devam ediyorlardı.⁴³⁹ XIX. yüzyılda Suriye'de meydana gelen Dürzî olaylarını esasında üç dönem üzerinden değerlendirmek mümkündür. Birinci dönem, 1840'tan 1860'a kadar olmaktadır. Bu süreçte Osmanlı Devleti'nin Suriye ile Lübnan'da yeniden yerleştirilmesi ve Beşir Şihab'ın Dürzî emirliğinden çıkarılması yeni bir vaziyet meydana getirmiştir. Beşir elli beş senelik emirliği döneminde Cebel-i Lübnan'da iyi bir idare tesis etmiş ve muhtelif anlaşmazlıkları ortadan kaldırmışsa da Mısır idaresi

⁴³⁷Geniş bilgi için bkz. A. Bağlıoğlu, **Orta Doğu Siyasî Tarihinde Dürzîler**, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi, Elazığ 2006, s.21-27.

⁴³⁸ A. Bağlıoğlu, a.g.e., s.27-28

⁴³⁹ S. Samur, "*Sultan II. Abdülhamid Yönetimi ve Havran Dürzîleri*", **Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu I**, 20-21 Şubat 2014, Selanik, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s.80.

zamanında İbrahim Paşa'nın benimsediği siyasete uyarak, Dürzî reislerini sürgüne göndermek ve mallarını müsadere ile gasp etmek gibi girişimleriyle eskiden var olan rekabeti bir düşmanlık vaziyetine çevirmiştir. Bu durumdan cesaret alan Marunîler ise eskisinden daha cüretkâr davranacaklardır. Mısır meselesi zamanında gösterdikleri hizmetlerden ötürü Osmanlı Devleti'nden takdir bekliyorlardı. Bundan sonra Dürzî reisleri eskiden sahip oldukları imtiyazları yeniden elde etmeye ve Mısır idaresi zamanında felaketlerine sebep gösterdikleri Marunîlerden ve Şihab ailesinden intikam almaya hazırlanıyorlardı. Bundan başka Tanzimat'ı ilan eden ve vilayet idaresini merkeze bağlamayı isteyen Osmanlı Devleti'nin karşısında iki mesele vardı: Cebel-i Lübnan'daki muhtelif unsurlar arasındaki dengeyi yeniden temin etmek, asayişî sağlamak ve Şihab ailesi zamanında kurulan mahalli idareleri ortadan kaldırmak.⁴⁴⁰ Osmanlı Devleti 1840-1860 seneleri arasında Suriye'de bu mesele ile uğraşmak zorundan kalacaktır.

Mehmet Ali Paşa'nın, oğlu İbrahim Paşa'yı Suriye üzerine gönderdiği sırada Emir Beşir de, İbrahim Paşa'nın yanındaydı. Bunun yanında Emir'in rakibi olan Dürzî aileler de Osmanlı tarafında yer alıyordu. İbrahim Paşa'nın Suriye üzerinde başlattığı ileri hareket, 1832 senesinde Anadolu içlerine yayıldı. Burada Osmanlı'ya karşı zafer kazanınca İngiltere, Fransa ve Rusya, Mehmet Ali Paşa'nın artan gücü karşısında endişelenerek kendisine Suriye Valiliği'nin verilerek, İbrahim Paşa'nın Anadolu'dan Kütahya Antlaşması (14 Mayıs 1833) ile çekilmesini sağlamışlardır. Suriye'nin liman şehirlerinin Emir Beşir'e verilmesi ile Beşir, Lübnan'da geniş bir idare alanı kazanmış oldu. Fakat bundan kısa bir süre sonra Emir Beşir ve İbrahim Paşa arasında anlaşmazlıklar yaşanmaya başlandı.⁴⁴¹ Bundan sonra 1860-1861 Suriye olaylarına gelinceye kadar Suriye ve Lübnan taraflarında karışıklıklar devam etti.

Bahsi geçen olayların ortaya çıkmasıyla aynı dönemde ilan edilen Islahat Fermanı'nın (1856) büyük etkisi vardır. Tanzimat Fermanı'nın (1839) mimarlarından olan Reşit Paşa, bu fermana muhalefet etmişti. Zira ona göre ferman, "*millet-i hâkime*" ve "*milel-i mahkûme*" arasında fark bırakmayan bir takım düzenlemeleriyle fazla ileriye gitmiş bir hareketti. Ona göre fermanın getirdiği cemaatler arasında eşitlik

⁴⁴⁰ M. T. Gökbilgin, "1840'tan 1861'e kadar Cebel-i Lübnan Meselesi ve Dürzîler", **Bellekten** X, S.37,38,39,40, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1946, s.643.

⁴⁴¹ Ahmet Bağlıoğlu, **a.g.e.**, s.29-30.

fikriyle ehl-i islam ve Hıristiyan arasında büyük çatışmalar çıkacak, İstanbul, Bosna ve Arnavutluk gibi yerlerde sorun çıkmazsa da Şam-Halep ve Hıttı-i İrakıyye ve Anadolu'nun pek çok yerinde kargaşanın çıkması kaçınılmaz olacaktı. Nitekim öngörülerinde haklı çıkan Reşit Paşa'nın bu husustaki fikirlerinin üzerinden çok geçmeden Osmanlı Devleti'nin pek çok yerinde huzursuzluklar çıkmaya başladı, 1860 senesinde de Lübnan'da Marunîler ve Dürzîler arasında bir iç savaş çıktı.⁴⁴² Cebel-i Lübnan'da Dürzîler Hıristiyan köylerine saldırmaya başladılar. Kısa süre sonra Şam'a sıçrayan olaylarda birçok Hıristiyan katledildi, Avrupa konsoloslukları ateşe verildi. Osmanlı hükümeti tarafından Fuat Paşa eliyle alınan tedbirler işe yaramadı. Hıristiyan halkın katledilmesinin ardından Fransa bölgeye asker çıkardı ve askerler bir yıl kadar Lübnan'da kaldı. Sonunda 1861'de Avrupalı devletlerin temsilcilerinin katılımıyla İstanbul'da bir konferans düzenledi. Konferans neticesinde Lübnan'da yeni bir düzenleme getirilerek Lübnan Mutasarrıflığı kuruldu. Hıristiyanlar açısından büyük katliamlara sebep olan Şam olayları, sonrasında da Müslümanlar açısından iç açıcı bir hal almayacaktır.⁴⁴³

İkinci dönem 1861-1885 yılları arasındır. Bu dönemde Fransa ve İngiltere'nin bölgede etkin bir güç oluşturmak için birçok girişimde bulunduğu gözlemlenmektedir. 1861'den itibaren mutasarrıflık idaresinin başlamasıyla hızlı bir ekonomik, siyasî ve kültürel gelişmeler yaşanırken, mutasarrıflık dışında kalan özellikle Havran Dürzîleri isyan hareketlerine girişmiş ve bazı zengin köyleri yağmalayarak hükümeti uğraştırmışlardır. Diğer taraftan İngiliz ve Fransızlar Cebel-i Lübnan bölgesinde devamlı surette Marunî-Dürzî çatışmalarını körüklüyor, Osmanlı Devleti ise asayişin temini için bir takım tedbirler alıyordu.⁴⁴⁴ Bundan sonra da özellikle İngiltere ve Fransa, Suriye üzerinde nüfuzlarını temin etmek için bir takım girişimlerde bulunacaklardı. Bölge topluluklarından Dürzîler'i İngiltere, Marunîleri ise Fransa kendi çıkarları için kullanmaktan geri durmuyordu. Avrupa devletlerinin bu cemaatleri her defasında Osmanlı otoritesine karşı gelmeleri için bir takım faaliyetlerde bulunuyorlardı. Zira iki topluluktan biri bölgede asayiş bozacak bir hareket sergilediğinde ya Fransa ya da

⁴⁴² A. Baktıaya, "19. Yüzyıl Suriyesinde Hıristiyan-Müslüman İlişkilerinde Değişim 1860 Şam Olayları", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası** LVIII, S.2. İstanbul 2008, s.25-26.

⁴⁴³ A. Baktıaya, **Osmanlı Suriyesi'nde Arapçılığın Doğuşu**, İletişim Yayınları, İstanbul 2017, s.199-200.

⁴⁴⁴ A. Bağlıoğlu, **Orta Doğu Siyasî...**, s.43.

İngiltere tarafından korunmaktaydı. Özellikle 1878’de Kıbrıs’ın İngiltere’nin eline geçmesiyle İngiltere, Suriye ile daha yakından ilgilenmeye başlamıştır. Bundan sonra 1879-1896 seneleri arasında bölgede meydana gelen Dürzî ayaklanmalarında İngiltere’nin Dürzîleri koruması Osmanlı Devleti’ni zor durumda bırakacaktır.⁴⁴⁵

Üçüncü dönem, 1885 ve sonraki yıllardaki gelişmeler olarak izah edilebilir. İngiltere ve Fransa’nın bölge üzerinde giriştikleri misyonerlik faaliyetleri, Suriye’nin Osmanlı Devleti’ne karşı isyan hareketlerinde bulunmasına sebep olacaktı. İngiltere ve Fransa’nın desteği ile başlayan bu girişimler bundan sonra mahalli muhalif hareketlere dönüşecektir. Suriye’deki yerel topluluklardan özellikle Dürzîler bir yandan diğer yerel halk ile sorunlar çıkarırken bir taraftan bölgeye iskân edilen Çerkesler’e karşı asayiş bozacak hareketler sergileyeceklerdir. Dürzîler’in Çerkesler’e karşı bu gibi faaliyetlerde bulunmasından önce Osmanlı Devleti özellikle Dürzîlerin yoğun olarak yaşadıkları ve isyan hareketlerinde buldukları yerlere Çerkesleri iskân ederek hem bölgede bir denge unsuru oluşturmak hem de Çerkeslerin askerî gücünden istifade ile Dürzî ayaklanmalarının önüne geçmek istiyordu. Bu maksatla Çerkeslerin Suriye Vilayeti’nde iskân edildikleri yerlerden bir tanesi de Golan Tepesi olmuştur. Çerkesler bu tepeye askerî bir hat şeklinde yerleştirildiler. Hat, Dürzî bölgesinin karşısında uzanıyor ve Bedevi kabileleriyle aralarında bir tür sınır oluşturuluyordu.⁴⁴⁶ Dürzîlerin isyan hareketinde buldukları yerlere Çerkeslerin iskân edilmesi, daha sonra Çerkes-Dürzî çatışmasına dönüşmesine sebep olacaktır. Osmanlı Devleti, Çerkeslerin askerî gücünden istifadeyle Dürzî isyanlarını bastırmaya çalışırken diğer taraftan Dürzîler, Çerkeslerin iskân edildikleri arazilere tecavüzde bulunarak çatışmayı başka tarafa çekmişlerdir. Bundan sonra bir tarafı ile hadise, Çerkesler ve Dürzîler arasındaki arazi anlaşmazlığı halini alacaktır. Kısacası, 1890-1895 yılları arasında Dürzî olayları olarak bilinen mesele 1895 senesinde şiddetini arttıracak, söz konusu dönem aralığında Dürzîler bir taraftan yerel idareye isyan ederken, bir taraftan bedevi aşiretlere ve son olarak da Çerkeslere karşı çatışmalara girecektir.

Çerkes muhacirler ile Dürzîler arasında birçok çatışma meydana gelmiştir. Bu çatışmalar küçük çaplı olup Dürzîlerin tehditleri ve tacizleri şeklindedir. Kanlı

⁴⁴⁵ T. Buzpınar, “*Arap Milliyetçiliğinin Osmanlı Devlet’inde Gelişim Süreci*”, **Osmanlı II**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.169.

⁴⁴⁶ **ORSAM**, *a.g.m*, s.10.

çatışmalar, Dürzîlerden bir kısım kişilerin Mansura köyüne saldırmaları ile başlamıştır. Bu saldırı beraberinde on yıl sürecek kanlı çatışmayı getirmiştir. Çerkesler ve Dürzîler arasındaki meselenin arazi anlaşmazlığına dönüşmesinden sonra Golan tepesinde hak iddia eden Dürzîler yaptıkları birkaç keşif hareketiyle Çerkes köylerini ateşe verdiler. 1881 senesinde ise Çerkeslere karşı birkaç baskın daha düzenlediler. Bu baskınların sonucunda Mansura köyüne 600 kişilik birlikleriyle baskın yapan Dürzîler büyük bir yenilgiye uğradılar. Bundan sonra Çerkes birlikleri daha ilerilere giderek Dürzîleri mağlup ettiler. Nihayet 1889 senesine kadar bu şekilde devam eden olaylar barış sağlanması ile bir süre durdu. Fakat 1894'te yeni bir çatışma patlak verdi. Bu çatışmada Dürzîler küçük bir koyun sürüsü ile yol alan Çerkes bir karı-kocaya saldırmak suretiyle Çerkes kadını öldürdüler.⁴⁴⁷ Bu olaydan sonra öldürülen Çerkes kadının kocası yolda tesadüf ettiği üç Dürzîden ikisini katletmiş birini de yaralamıştır.⁴⁴⁸

Dürzî şeyhleri meselenin daha kanlı bir hal almaması için, şeriat kanunları gereği kan bedeli olan 300 Osmanlı lirasını ödemeye ve şüphelinin teşhis edilmesi durumunda gerekli cezanın verilmesine hazır olduklarının teminatını verdiler. Teşhis için yola çıkan Çerkes temsilciler yolda Dürzî saldırısına uğradı ve dört Dürzînin ölmesi ile iki taraf arasında yeni bir çatışma çıktı. Bundan sonra Suriye ve Lübnan'dan çok sayıda Dürzî, Çerkesler üzerine saldırıya geçmek için hazırlıklar yaptılar.⁴⁴⁹ Dürzîler özellikle Çerkeslerin yoğun olarak yaşadıkları yerlere yer yer saldırılar yapmaya başlamışlardır. Toplu olarak Mansure köyüne gelerek Dürzîler büyük bir katliam yapmışlardır.⁴⁵⁰ Suriye Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne 6 Haziran 1894 tarihli şifre telgrafının suretinde, Kunayıra'da sakin Dürzîler arasından önceden ortaya çıkan meselelere dair Jandarma Kumandanlığı'ndan alınan telgrafın verdiği malumata göre, Dürzîlerden 3.000 kişiyi aşan mütecaviz bir halde Mansure köyüne hücum etmek suretiyle Mansure ve diğer Çerkes köylerinden dördü kız biri kadın olmak üzere toplamda 56 kişiyi

⁴⁴⁷ ORSAM, *a.g.m.*, s.12.

⁴⁴⁸ BOA.Y.PRK.DH.7/70-3, 2 Zilhicce 1311/ 6 Haziran 1894. Suriye Vilayetiyle Beşinci Ordu Komutanlığı'ndan Dâhiliye Nezaretine gönderilen şifreli telgrafın sureti.

⁴⁴⁹ ORSAM, *a.g.m.*, s.12.

⁴⁵⁰ BOA.Y.PRK.DH.7/70-3, 2 Zilhicce 1311/ 6 Haziran 1894.

boğazlarını kesmek suretiyle katletmişler ve bir kişiyi de yaralamışlardır. Bundan başka 14 hane ve ahır yakmış ve kendilerinde de 20 kişi ölmüştür.⁴⁵¹

Yerel hükümetin devreye girmesiyle taraflar arasında benzer bir vakanın tekrar yaşanmaması için altmış kişilik ni'zâmiye süvarisi tertip edilerek bölgeye gönderilmiştir. Kunayıra'da ikamet eden Dürzîler daha önceden Cebel-i Lübnan'dan buraya getirilmişlerdi. Cebel-i Lübnan Dürzîleri aşar vermedikleri gibi tekâlif-i emiriye vergisi de vermezlerdi. Buna rağmen yaşadıkları civara yakın Hayfa köylerini kendi ellerine geçirmek niyetindeydiler. Bu yüzden üç dört senede bir böyle bir hadise çıkararak mal ve can kaybı vermekten geri durmuyorlardı. İki senedir yine böyle bir harekete girişmişler ve karşılarında yeterli miktarda asker görmedikleri için ahaliye karşı eşkıyalık hareketinde bulunmaktan geri kalmamışlardı.⁴⁵² Bundan sonra olay yerine gelen Hüsrev Paşa, taraflar arasında anlaşma sağlamak istediye de Çerkesler buna yanaşmadılar.⁴⁵³ Ardından vilayet yönetimi, taraflar arasında sükûneti tesisi etmek için, ıslahat yapılması gerektiğini beyan ederek Dâhiliye Nezareti'ne bir telgraf göndermiştir. Telgrafta kısaca meselenin zuhur etmesinden şimdiye kadar geçen süre ile ilgili bilgi verildikten sonra, Necm el-Atraş merkez vilayetine gelerek bir takım tecavüzlerde bulunan ve şu sıralar tekrar bölgeye sıkıştıran Dürzîler üzerine Cebel-i Lübnan dâhilinde bir miktar asker gönderilmez ise Dürzîlerin bu isyan hareketlerine devam edecekleri bilgisi verilmiştir. Hükümetin Cebel-i Lübnan tarafına asker sevk ederek nüfuz ve iktidarını muhafaza ettiği takdirde Dürzîler derhal hükümete itaat edeceklerdir.⁴⁵⁴

Çerkeslerle çatışmalar sürerken, Dürzîlerin asayişsiz tavırları sadece Çerkes muhacirler üzerine olmamış aynı anda bedevi aşiretler üzerine de hücumlarda bulunmuşlardır. Kunayıra Kazası'ndaki Dürzîler ile urban ve Çerkesler arasında çarpışmalar yaşanmış, hadisenin ciddî bir boyut kazanması üzerine Cebel-i Lübnan'da bulunan Dürzîler de Hacya ve Havran taraflarına gelerek çarpışmalara dâhil olmuşlardır.⁴⁵⁵

⁴⁵¹BOA.Y.MTV.97/7, 2 Zilhicce 1311/6 Haziran 1894, Y.PRK.DH.7/70-2, 2 Zilhicce 1311/ 6 Haziran 1894.

⁴⁵²BOA.Y.PRK.DH.7/70-3, 2 Zilhicce 1311/ 6 Haziran 1894.

⁴⁵³ORSAM, a.g.m., s.12-13.

⁴⁵⁴BOA.Y.PRK.DH.7/70-3, 2 Zilhicce 1311/ 6 Haziran 1894.

⁴⁵⁵BOA.DH.ŞFR.185/62, 22 Ramazan 1311/29 Mart 1894.

Osmanlı Devleti, Dürzîlerin yerel yönetime karşı ayaklanmasını bastırmak için ilk olarak sulh yoluna gidilmiştir. Bu maksatla, Rauf Paşa azledilerek yerine Suriye Vilayeti'ne tayin olunan Müşir Osman Paşa, Şam'a gelerek, Dürzî meselesinin silah kullanılmadan sulh yoluyla sonuçlandırılmasına özen göstermiştir. Bunun için Kuneytra Çerkesleriyle Dürzîlerin arasını bularak bir süre meselenin yatışmasını sağlamıştır.⁴⁵⁶ Rauf Paşa'nın azledilmesinde, kendisi hakkında Çerkesler arasında çıkan söylemlerin de payı büyüktür. Meselenin çözümü için bizzat hükümdara yazı gönderen Çerkesler, Rauf Paşa'yı Dürzîleri gizlice himaye etmekle suçluyorlardı. Nihayetinde Rauf Paşa'nın yerine getirilen Osman Paşa, meselenin sulh yolu ile halli için, kendi başkanlığında bir komisyon kurmuştur. Buna göre, Dürzîler, Mansura köyü sakinlerine 1000 lira ödeyecekler ve iki taraf arasında anlaşma sağlanacaktı. Buna rağmen iki taraf da anlaşma şartlarına uymayarak tekrar çatışmaya girmiştir.⁴⁵⁷

Taraflar arasındaki münazaanın şiddetlenmesi üzerine Suriye vilayetince askerî bir ıslahatın zorunlu olduğu beyan edilmiştir. Buna göre, Suriye'nin Kunaytira Kazası'ndan Çerkes muhacirler ile Dürzîler arasındaki çatışmayı bertaraf etmek üzere Suriye Vilayeti'nden askerî birlik talep edilmiştir. Vilayet ile Beşinci Ordu Komutanlığı'ndan gelen 18 Aralık 1893 tarihli telgrafta, Dürzîlerin sürekli olan karşı hareketlerini tamamen ortadan kaldırmak için on, on iki tabur piyade, iki alay süvari ve üç batarya toptan oluşan bir askerî kuvvetin Havran'a sevk edilmesi talep edilmiştir. Bab-ı aliden yazılan cevapta ise, istenilen birliklerin gönderilmesi mümkün değildir. Zira böyle bir askerî ıslahata gidildiği takdirde bir dereceye kadar teskin edilmiş olan hadisenin tekrarlanmasına ve uygunsuzlara meydan verilmesine sebep olunacaktı. Bu yüzden iki bölük ni'zâmiyenin bölgeye gönderilerek, bir müddet beklenmesinin kâfi olacağı ifade edilmiştir.⁴⁵⁸

Taraflar arasında çatışma çıkmasında kimi zaman yerel idareden kışkırtmaların olduğu da düşünülmekteydi. Suriye Vilayeti'nden Adliye Nezareti'ne gönderilen tezkerede, Dürzîlerin yoğun olarak yaşadığı Mecdel-i Şemsi'de ahaliyi, Kunaytira'daki Mansure köyü ve civar karyelerde bulunan Çerkeslere karşı kışkırttığı ve görevini

⁴⁵⁶ İ. Zühdî, **İntibah 1311 (1895/1896) Dürzî Olayları**, (haz. Ahmet Nezhî Galitekin), Şehir Yayınları, İstanbul 2007, s.14.

⁴⁵⁷ **ORSAM**, *a.g.m.*, s.13.

⁴⁵⁸ BOA.MV.80/61, 9 Cemaziyelahir 1311/18 Aralık 1893.

suistimal ettiği gerekçesiyle, Şuf Kazası Kaymakamı Mustafa Bey hakkında daha önce şikâyetler olmuştur. Ardından bu hallerin tekrar etmesi üzerine şikâyetlerin tahkik edilmesi gerektiği bildirilmiştir.⁴⁵⁹ Dürzî-Çerkes çatışmaları zaman içerisinde başladığı Mansure köyünün dışına çıkmakta ve çevre yerleşim yerlerine kadar genişlemektedir. Mesela Mansure köyü çevresinde olaylar devam ederken Havran Dürzîleriyle Kunaytıra'da sakin Çerkes muhacirler arasında da bir takım çatışmalar zuhur etmiştir. İki taraf arasında çıkan arbedenin daha da şiddetlenmemesi ve Kunaytıra Dürzîlerinin Merc-Uyun köyü ile Beyrut Vilayeti hudutlarına tecavüz etmemesi için gerekli önlemlerin alınması maksadıyla bir takım süvari jandarma sayısı takviye edilmiştir.⁴⁶⁰

Çerkes ve Dürzîler arasında meydana gelen bu hadiseler sadece Osmanlı Devleti'nin içinde sınırlı kalmamıştır. Özellikle Lübnan bölgesiyle İngiltere ve Fransa'nın öteden beri ilgilenmekte olması dolayısıyla Avrupa basınında da yer bulmuştur. Hariciye Nezareti'nin tezkeresinin tercüme suretinde Jurnal dö Jineve (Geneve) gazetesinde, Çerkesler ve Dürzîler arasında kanlı çatışmaların olduğu haberleri yer almıştır.⁴⁶¹ Kimi zaman ise Avrupa basınında mesele ile alakalı asılsız haberler yapılmıştır. Hariciye Nezaretine 3 Temmuz 94 tarihinde Londra Sefareti'nden gelen telgrafta, Times gazetesinin aynı tarihli nüshasına göre, Suriye Vilayeti'nde Çerkesler ve Dürzîler arasında bir mücadele olduğu ve Umûr-ı İdâre'nin arttırılması için bu meseleyi uygun bulduğu gibi asılsız haberler olmuştur.⁴⁶²

Dürzî Çerkes çatışmalarında saldırgan taraf Dürzîler olmakla beraber kimi zaman Dürzîler de, Çerkeslerin tecavüzüne uğradıkları iddialarında bulunuyorlardı. Suriye Vilayeti'ne tabi Mecdel-i Şems'te kâin Dürzîler namına Yusuf imzasıyla Hasbayya merkezinden vilayet idaresine teslim edilen telgrafın tercümesinde, kendi hallerinde mahallerinde ikamet ederken Çerkesler bir hücum ile önce beş, ardından sekiz Dürzî'yi katlettikten sonra tekrar saldırıya geçerek elli kişiyi daha katlettiği kaydedilmiştir. Çerkeslerin, Dürzîlerin ikamet ettikleri yerlerde emniyeti tehdit ettikleri gerekçesi ile gereğinin yapılması istenmiştir.⁴⁶³ Meselenin aslı için gerekli araştırmaları yapan vilayet idaresinin Babıali Telgraf Odasına çektikleri şifreli telgrafın tercümesine göre; Yusuf

⁴⁵⁹ BOA.DH.MKT.292/54, 9 Rebiü'l-ahir 1312/10 Ekim 1894.

⁴⁶⁰ BOA.DH.ŞFR.167/22, 13 Rebiulahir 1310/4 Kasım 1892.

⁴⁶¹ BOA.Y.PRK.HR, 17/16, 2 Muharrem 1312/5 temmuz 1894.

⁴⁶² BOA.HR.SYS.1529/91, 30 Zilhicce/1311/4 Temmuz 1894.

⁴⁶³ BOA. BEO.420/31486-3, 27 Zilkada 1311/1 Haziran 1894.

imzasıyla Hasbayya'nın merkezinden çekilen telgrafta yazılmış olan olay 6 Haziran 1894 tarihi ile arz olunmuştur. Çerkesler için söylenen tecavüz meselesi nefislerini muhafazadan ibarettir. Bu vakada Dürzîlerden yirmi 21, Çerkeslerden 50-60 kişi ölmüş ve birçok kişi yaralanmıştır. 29 Mayıs 1310 tarihli tezkerede arz olunan bir miktar askerî kuvvetin vücuda getirilmesi ile taraflar arasında şimdilik sükûnetin sağlandığı bilgisi verilmiştir.⁴⁶⁴ Burada Dürzîlerin kendilerini masum göstermek gibi bir yolu izlemeleri dikkat çekmektedir. Muhtemel Avrupalılara böyle bir mesajın verilmesi tercih edilmiş olmalıdır.

Dürzîler ve Çerkesler arasındaki bu çatışmalar her iki taraf üzerinde ağır maddî ve sosyal sıkıntılara sebep olmaktadır. Devlet bu sıkıntılardan genel olarak Dürzîleri sorumlu tuttuğu için onlara cezai müeyyide uygularken, Çerkeslerin mağduriyetlerini gidermek hususunda da imkânlar nispetinde yardım edilmektedir. Bu çerçevede Dürzîlerin, Çerkesler üzerine yaptıkları yağma girişimlerinden bir örnek olarak 5 Ekim 1864 tarihli belgeden anlaşıldığına göre, Çerkesler ve Kunaytıra Dürzîleri arasında meydana gelen hadiseden dolayı nüfus ve mal olarak büyük kayıplar yaşayan muhacirlere, atıyye olarak padişah tarafından 50.000 kuruş ödenmiştir.⁴⁶⁵ Burada hemen şunu belirtmemiz gerekmektedir ki, devletin gönderdiği yardımların dağıtımı da her zaman yerinde ve uygun bir şekilde olmamaktadır. Mesela yukarıda belirttiğimiz atıyye paranın dağıtılmasında suistimalin olduğu ve durumun Dâhiliye Nezareti'ne bildirildiği görülmektedir. Dâhiliye Nezareti de tevzi defterleriyle tasdikli senet suretlerini gereğinin yapılması için vilayete gönderilmesine kadar verilmiştir.⁴⁶⁶ Belgenin devamında, gönderilen atıyyenin tevzi defterlerinin suretlerinin gönderilmiş olmasına rağmen, durumun ne olduğu hakkında cevap alınmadığı için gereğinin yapılması ve neticenin bildirilmesi hususunda Suriye Vilayeti'ne tekrar emir verilmiştir.⁴⁶⁷

15 Şubat 1900 tarihli bir başka belgeden, Dürzîlerin mağdur duruma düşürüp ve zarara uğradıkları Çerkeslere vilayet yönetimi gerekli yardımı yapmıştır. Kunaytıra Kazasında ikamet eden Dürzîlerin Çerkeslerle yaptıkları çatışmaların arkasında zarara uğrayan Çerkeslere yardım parası olarak Suriye Vilayeti'ne iki senet gönderilmiştir.

⁴⁶⁴ BOA.BEO.420/311486-4, 15 Zilhicce 1311/19 Haziran 1894.

⁴⁶⁵ BOA.DH.MKT.285/46, 4 Rabiülahir 1312/5 Ekim 1894.

⁴⁶⁶ BOA.DH.MKT.2355/102, 7 Safer 1318/ 6 Haziran 1900.

⁴⁶⁷ BOA.DH.MKT.655/32, 20 Zilkada 1320/18 Şubat 1903.

Aynı belgede daha önce gönderilen ve yerine ulaşmayan diğer senet için de gerekli çalışmaların yapılması istenmiştir.⁴⁶⁸ Diğer taraftan Çerkeslere yapılan maddî yardımların yerine ulaştırılması veya uygun dağıtılmaması gibi bir takım suistimallerin olduğu görülmüştür. Bu durumun bertaraf edilmesi için devlet tarafından gerekli önemler alınmış ve gerekli çalışmaların yapılmasına mahalli idarecilere emirler gönderilmiştir. Dâhiliye Nezareti'nden 6 Haziran 1900 tarihli belgede, Suriye Vilayeti'ne gönderilen tezkirede, Kunaytıra'da Dürzîlerle aralarındaki çatışmada zarar gören Çerkeslere yardım olarak verilen bahşişin dağıtılması sırasında suistimallerin olduğunun bildirilmesi üzerine yardım paralarının kaydedildiği tevzi defterleri ve tasdikli senet suretlerinin gereğinin yapılması için yeniden emir gönderilmesi istenmiştir.⁴⁶⁹

Devlet sadece mağdur olarak Çerkeslere malî destek vermekle yetinmemektedir. Bu desteğin yanında Çerkesler'in mükelled oldukları vergilerden af yoluna gidilmiştir. Yine bu hususta 7 Ekim 1894 tarihli bir belgeden, Kunaytıra Dürzîleri ile Çerkeslerin çatışmaları sırasında, Çerkeslerin arazisine yapılan yağmadan dolayı ayakaltında kalan bu seneki ziraatlarına ait olan öşür alınmamıştır.⁴⁷⁰

Çıkan çatışmaların önlenmesi için tedbir alınması hususunda gerek yerli idareciler gerekse merkezî idarenin gayret ettiği bir gerçek olmakla beraber çatışmaların önlenmesi güç olmaktadır. Bu bakımdan yerli idareciler öncelikli olarak bir takım tedbirler almaktaydı. Alınan tedbirler yeterli olmadığı vakitlerde merkezin yetki alanında bulunan emirler için merkez devreye girmektedir. Ancak yerel idarecilerin çıkan anlaşmazlıkları ve çatışmaları önlemek için gayretlerinin yeterli olmamasının sebeplerinden biri, Dürzîlerin her zaman yeni bir çatışma için hazır halde olmalarıdır. Daha önemlisi çatışmalar yalnız bir yerde olmamakta hem Suriye'de hem de Cebel-i Lübnan'da ayrı ayrı meydana gelmektedir. Diğer taraftan çatışmaların yalnız iki bölge ile sınırlı olmama ihtimali her zaman bulunmaktadır. Suriye ve Cebel-i Lübnan'nın farklı coğrafyalarında çoğunlukla yana yana bulunan bu grupların, çatışan topluluğa taraf ve destek olarak yeni ihtilaf alanları meydana getirmeleri kuvvetli ihtimal dâhilindedir. Nitekim Suriye Vilayeti'ne gönderilen 12 Temmuz 1894 tarihli tezkerede,

⁴⁶⁸ BOA.DH.MKT.2306/42, 14 Şevval 1317/15 Şubat 1900.

⁴⁶⁹ BOA.DH.MKT.2355/102, 7 Safer 1318/6 Haziran 1900.

⁴⁷⁰ BOA.BEO.489/36647, 6 Rebiü'l-ahir 1312/7 Ekim 1894.

Çerkesler ve Dürzîler arasındaki anlaşmazlıklardan dolayı, Cebel-i Lübnan ve Havran Dürzîleri arasında muhtemel bir ittifak olabileceği Cebel-i Lübnan mutasarrıflığı tarafından bildirilmiş ve tecavüzde bulunma ihtimallerine karşı da, Suriye’de tedbirlerin alınması gerektiği bilgisi verilmiştir.⁴⁷¹

Yerel idare çekişmelerin yaşandığı bölgelerde, ilk olarak taraflar arasında anlaşma yoluna gitmeyi denemiştir. Bu sebeple kuvvet kullanılarak hadiselerin önlenmesi için merkezden yardım talep edilmesi daima ikinci planda tutulmuştur. Bu hususta Havran’da ortaya çıkan anlaşmazlıkların halli için henüz askerî birliğe ihtiyaç olmadığı 6 Kasım 1895 tarihli belgede Beyrut tarafından merkeze gönderilen bir tezkerede bildirilmiş⁴⁷² fakat olayların şiddetlenmesi üzerine Harbiye Nezareti’nden gönderilen tezkerede, taraflar arasındaki münakaşanın bölgede yayılmaya başlamasıyla, meselenin menî için Nablus’da bulunan süvari alaylarından birer takım Safed ve Cenin taraflarına gönderilmiştir.⁴⁷³ Aynı anda çatışmaların sıkça yaşandığı Mecdel-i Şems köyünde de hadisenin teskini için benzer önlemler alınmıştır.

Mahalli idarecilerinin aldığı tedbirler arasında, tarafları uzlaştırmak yanında mahallî cezaları yerinden hal yoluna koymak da sayılabilir. Burada uygulanan bir usul dikkat çekicilidir ki bu da suçlu bulunan tarafın tazminat ödemesidir. 22 Kasım 1895 tarihli bir belgeden, vilayet yönetiminin Suriye’deki Mecdel-i Şems Köyü’nde Dürzîlerle Çerkesler arasında vuku bulan meselelerin tekrarını sonlandırmak için yapılan bir girişimden, Dürzîler Çerkeslere tazminat olarak 36.000 küsür kuruş para vereceklerdir. Bu arada bir hususa dikkat çekmek gerekmektedir. Ancak bundan sonra taraflar arasındaki çatışmalar ara ara da olsa devam etmiştir.

Mahallî idareciler ve merkezî yönetim, Dürzî-Çerkes çatışmalarını önlemek hususunda gayret sarf ederken, diğer taraftan bu işten faydalanmak isteyen topluluklar da bulunmaktadır. Mesela bölgede bulunan aşiretlerin fitne ve fesada sebep olacak faaliyetleri hakkında bilgiler bulunmaktadır. Bu konuda bize önemli bilgiler veren bir belgeye göre aşiretlerin, Çerkesler ve Dürzîler arasındaki münakaşaların devamından fayda umdukları anlaşılmaktadır. Nitekim Suriye Vilayeti dâhilindeki aşiretlerin taraflar

⁴⁷¹ BOA.BEO, 433/32458, 8 Muharrem 1312/12 Temmuz 1894.

⁴⁷² BOA.BEO.503/37716, 25 Rebiü’l-ahir 1312/26 Ekim 1894, BEO.516/38680, 18 Cemaziyelevvel 1313/6 Kasım 1895.

⁴⁷³ BOA.BEO.492/36867, 10 Rebiü’l-ahir 1312/11 Ekim 1894.

arasındaki çatışmalara ara verildiği zamanlarda çatışmaların yeniden başlaması yönünde girişimlerde buldukları anlaşılmıştır. Suriye Vilayeti'ne yerli ahalisi tarafından gönderilen 13 Mart 1900 tarihli telgrafta, Fazıl Aşireti şeyhlerinden Mehmet El-Ka'ur'un bir taraftan Kunaytır ahalisine zulmettiği, diğer taraftan Mecdel Dürzileriyle Çerkes muhacirlerin arasına fesat sokarak araziler gasp ettiği ihbarı üzerine gereğinin yapılması için ihbarın tahkik edilmesi gerektiği ifade edilmiştir.⁴⁷⁴

3.1.4.3. Çerkes-Aşiret İhtilafı

Osmanlı Devleti genel anlamda uyguladığı iskân siyasetinde birçok hedef gözettiği bilinmektedir. Bunların en önemlilerinden birisi, iskânın uygulandığı bölgedeki sosyo-ekonomik dengeleri gözetmektir. Anadolu'nun diğer vilayetlerinde olduğu gibi Halep ve civarında muhacirleri iskân ederken de aynı hassasiyeti göstermektedir. Bu bölgedeki, urban-göçerler ve aşiretlerin sosyo-ekonomik durumu dikkate alınarak Çerkes muhacirler bölgede bir denge unsuru olarak görülmekteydi. Devlet, XIX. yüzyılda gittikçe artan aşiret ve ni'zâm-düzen tanımayarak disiplinsizce yer değiştiren urban-göçerlerin olduğu yerlere muhacir iskân edilerek aşiretler ve urban-göçerlere karşı sosyo-ekonomik denge kurmayı düşündüğü gibi bu toplulukları yerleşik ve disiplinli bir hayat tarzına özendirmeyi de hedeflemektedir. Bu maksatla yapılan iskânlarda muhacirlerin kalabalık ve toplu bir şekilde iskânı yapılmaktadır. Böylece hem onların zarar görmesi engellenmekte hem de kendilerine gelebilecek tepkileri de önlemektedirler.⁴⁷⁵ Şunu ifade etmek gerekir ki, urban-göçer ve aşiretlerin⁴⁷⁶ sosyo-kültürel yapılarının son derece güçlü olması devleti böyle davranmaya itmiştir.

Dinî yapı olarak daha çok Müslüman ahaliden müteşekkil olmasına rağmen özellikle Suriye, etnik köken ya da yaşam tarzı olarak birbirinden farklı unsurları bünyesinde barındırmaktadır. Bunun bir sonucu olarak da bu grupların sürekli olarak bir çatışma halindeydiler. Dürziler, aşiretler, Çerkesler ve urban-göçerlerin daima rekabet halinde olmaları sebebiyle sıklıkla bu topluluklar arasında çatışmalar ve toplu kavgalar

⁴⁷⁴ BOA.DH.MKT.2317/82, 11 Zilkada 1317/13 Mart 1900.

⁴⁷⁵ H. Asan, *a.g.m.*, s.45.

⁴⁷⁶ Urban (bedevi) aşiretlerini diğer aşiretlerden ayıran en büyük özelliklerden birbirleriyle uzun süreli savaş halinde bulunmalarıdır. Bu mesele devleti meşgul eden ciddi meselelerden bir tanesi olmuştur. bu aşiretler tarım ve ticaret faaliyetlerine de büyük zararlar vermektedir. Arşiv belgelerinde "Urban" ya da "Aşâyir-i Urban" olarak geçmektedir. Bunların yerleşik hayata geç geçirilmesi Osmanlı Devleti için büyük bir sorundur. Bu aşiretler daha çok Güneydoğudaki aşiretler ve Suriye'deki aşiretleri içine alan bir ifade olarak kullanılmıştır. H. Asan, *a.g.m.*, s.45

meydana gelmekteydi. Bunun bir örneği olarak Suriye’de aynı anda içinde hem Haymenişin Muhammed ve Şeyhhaffan aşiretleri ile Dürziler arasında, hem de Çerkesler ile urban arasında birbirlerine karşı taarruzlar gerçekleşmiş ve vilayet yönetimi bunun için gerekli tedbirleri almak durumunda kalmıştır. Kunaytıra dâhilinde Haymenişin Muhammed ve Şeyhhaffan aşiretleriyle Dürziler arasında bir çatışma meydana gelmiş ve Dürzilerin saldırılarına karşı aşiretler müdafaada bulunsalar da cephanelerinin tükenmesi sebebiyle geri dönmek üzereyken Çerkesler ve jandarmaların yetişmesi üzerine muharebeye şiddetle devam etmişlerdir.⁴⁷⁷ Devlet, bu büyük çatışmaları önlemekte zorluk çekmekte olduğundan devletin resmî kolluk kuvvetleri ittifak yapmak üzere Çerkes muhacirleri tercih etmektedir.

Çalıştığımız dönemde belgelerden tespit ettiğimiz ciddi bir aşiret isyanı bulunmaktadır. Muhacirlere arazi tahsisi sebebiyle çıktığı anlaşılan çatışma, devlet idarecilerinin hayli uğraştırmıştır. Bölgeye iskân edilen muhacirlerin arazi ihtiyacı karşılanmayınca elverişli olmayan yerler iskâna ve tarıma açılmıştır. Fakat atıl durumda bulunan toprakların bir kısmı aşiretli mütegalibenin elinde olması iskân faaliyetlerini aksatıyordu. Bu gibi yerleri tasarrufunda bulundurmamak isteyen mütegalibe yerli ahalinin üzerine saldırmakta ve iskân bölgelerindeki huzur ve asayişin bozulmasına sebep olmaktaydı.⁴⁷⁸ 16 Haziran 1902’de Suriye Vilayeti’ne gönderilen tezkerede, otuz seneden beri Tevziye köyünde oturdukları yerlerinden yoklama defterlerinde, tapu işlemleri gerçekleştirilmemiş olmaları gerekçesiyle yerlerine, Kunaytıka, Hamasi, Selimiye ve Hamidiye köyünde sakin Çerkes muhacirlerin yerleştirildiğinden bahisle hukuklarının muhafaza edilmesi için Kasrin Urban Aşireti namına, Mehmet Taman, Ahmed İbrahim gibi kişilerin imzasıyla arzuhaller sunulmuştur.⁴⁷⁹ Devlet, hukukî esasları gözeterek tedbir almış ve aşiret beylerinin haksız taleplerini önlemeye çalışmıştır.

İskân sırasında meydana gelen çatışmaların bazen kanlı sonuçlandığını daha önce de belirtilmiştir. 25 Ekim 1904 tarihli belgede, Fevair aşiretinin Humus’un Aynzat Köyü arazisine indikleri esnada, bu coğrafyaya iskân edilen Çerkes muhacirlerin saldırılarına uğramışlar ve Çerkesler tarlalarına zarar veren aşiret mensubu üç kişiyi

⁴⁷⁷ BOA.MKT.MHM.605/14-2, 21 Cemaziyelahir 1313/9 Aralık 1895.

⁴⁷⁸ N. İpek, **İmparatorluktan Ulus...**, s.45.

⁴⁷⁹ BOA.DH.MKT.541/54, 9 Rabiyyül evvel 1320/16 Haziran 1902.

öldürmüşlerdir.⁴⁸⁰ Bundan sonra bu hadise vilayet yönetimini uzun süre meşgul edecektir. Bir yandan Çerkesler artık arazilerin kendilerine yetmemesinden ötürü sürekli olarak ahalinin ve aşiretlerin arazilerine tecavüzlerde bulunuyor diğer yandan zaten Çerkeslerin kendi topraklarına iskân edilmesinden rahatsızlık duyan aşiretler sürekli olarak muhacirleri taciz etmişlerdir. İki tarafın karşılıklı olarak husumet yaşaması meselesi Çerkeslerin, aşiret mensubu olan üç kişiyi öldürmesi ile Çerkesler aleyhine olayların seyretmesine sebep olacaktır. Meselenin şiddetlenmesinden sonra devreye giren vilayet yönetimi, Hama Sancağı dâhilinde iskân olunan Çerkesler tarafından vuku bulan tecavüzlerin ve Fevair aşiretiyle Çerkesler arasında zuhur eden hadiselerin tasfiye edilmesi için girişimlerde bulunmuştur. Hadisenin ciddiyeti ise olay için meydana getirilen evrakların sayısının fazlalığı ile gözler önüne serilmektedir. Adliye Nezareti tezkeresinin içinde bir adet ifade varakası, bir adet talepnâme, on dört adet tahrirat müzekkeresi, bir adet arzuhal, kırk sekiz adet celpnâme, altmış yedi adet havale buyruldu evrakı mevcuttur.⁴⁸¹

Humus Kaymakamı Tevfik Bey tarafından gönderilen tezkerede, adliyeye bulunan evrakın iki takımdan olduğu ifade edilmiş ve iddia sahibi meseleyi şu şekilde beyan edilmiştir. Birinci takımda, Çerkes muhacirlerle Fevair aşireti arasında olan ve söz konusu aşiret tarafından yapılan iddiaya göre, taraflar arasında vuku bulan çatışma neticesinde aşiretten iki kişi Çerkesler tarafından katledilmiş bir de ağır yaralanmıştır. İkinci takımda bu defa iddia sahibi Çerkes muhacirler, Fevair aşiretinin üzerlerine hücumda bulunduğunu ve Çerkeslerden üç kişinin katledildiğini beyan etmektedirler. Buna göre Tel-Ömer muhacirlerinden dört kişi arabalarıyla köylerine gitmekteyken Favaire aşiretinden elli altmış kişilik atlı grup hücum ederek üç kişiyi katletmişlerdir. Her iki olay için de henüz bir muamele başlamadığı için, olayın nasıl cereyan ettiği ve iki tarafın iddia ettiği hadisenin faileri meçhul olduğu için, olayın aslı hakkında bir takibatta bulunmak üzere, iki tarafın ileri gelenlerinden birkaç kişinin şahitliği istenmiştir. Fakat söz konusu kişilerin korkudan ve birbirlerine karşı besledikleri kinden dolayı doğru beyanda bulunmayacağı düşünülerek olay için adli süreç başlatılmıştır.⁴⁸²

⁴⁸⁰ BOA.DH.ŞFR.376/81, 15 Şaban 1322/25 Ekim 1904.

⁴⁸¹ BOA.ŞD.2303/36-1, 18 Şevval 1325/24 Kasım 1907.

⁴⁸² BOA.ŞD.2303/36-5, 18 Şevval 1325/24 Kasım 1907.

Konu ile ilgili davanın devamında, Hama Sancağı'nda sakin Çerkes muhacirlerinden müvekkil Yakup Ceri isimli kişinin ifadesine göre, Çerkes muhacirler iskân edildikleri yerde otuz yıldan beri sürekli olarak Fevair aşiretinin kendilerini taciz ettikleri ve her sene bir haneyi söndürdükleri gibi, hükümet aleyhine de girişimlerde bulduklarını ifade ederek son olarak aşiret mensuplarının Humus Kazasında Ayn-ı Tatar Köyü tarlalarına, deve ve koyunlarını sevk ederek birçok telefatta bulunduğunu beyan etmişlerdir. Olay neticesinde, komisyon mazbatasında tahminen 100.000 kuruşluk bir kaybın olduğu gibi birçok hayvanın da telef edildiği ifade edilmiştir. Aynı şekilde aşiretin sulh teklifini kabul etmiş gibi görünerek hükümeti ve kendilerini gaflete düşürmüşlerdir. Silahlı bir çete olmak suretiyle tertip edilen altmış yetmiş kişilik süvari kuvvetiyle Humus'dan Tel-Ömer karyesine gitmekte bulunan Yusuf Verak isimli kişiyi ve köy muhtarı İbrahim ve Yusuf İslam isimli şahıslar üzerine hücum etmek suretiyle üç kişiyi vahşice katlettikmişlerdir. 20.000 kuruş değerinde nakit para ile eşya, araba ve hayvanları gasp etmişlerdir. Bu şekilde iddialarını dile getiren Çerkesler, söz konusu gidişatın durdurulması için hükümetten girişimlerde bulunulmasını istenmiştir.⁴⁸³ Çerkesler tarafından üç kez şikâyet edilen ve celp edilen dava neticesinde Adliye Nazırı tarafından gönderilen tezkerede, böylesi durumların bir daha yaşanmaması ve vilayet yönetiminin ilk olarak mahalli asayişini temin etmesi için gerekli şartların sağlanması gerektiği, dava uzun sürdüğü, gasp ve cinayetle suçlanan kişilerin çoğunun şu an hayatta olmaması sebebiyle, söz konusu dava için tedbir kararı alınmış ve benzer olayların tekrar etmemesi⁴⁸⁴ ve Hama'ya bağlı Fevair aşiretiyle Tel-Ömer köyünde iskân edilmiş olan Çerkes muhacirler arasında benzer bir münazaanın tekrarlanmaması için vilayet idaresince gereken tedbirlerin alınması gerektiği ifade edilmiştir.⁴⁸⁵

3.1.5. Sağlık Sorunları

Bulaşıcı bir hastalığın salgına dönüşmesi, hastalığın bulaşıcı olmasının yanında, hastalığın ortaya çıktığı ortamda çeşitli sebeplerle nüfus hareketliliklerine sebep olmuştur. XIX. yüzyılda da salgın hastalıklar, başta savaş olmak üzere yerlerinden ve yurtlarından ayrılmak ve muhacir olmak mecburiyetinde bırakılan toplumları ağır sonuçlara varacak şekilde etkilemişlerdir. Bu durum Kafkas coğrafyası için de

⁴⁸³ BOA.ŞD.2303/36-29, 15 Muharrem 1325/28 Şubat 1907.

⁴⁸⁴ BOA.ŞD.2303/36-173, 6 Şaban 1325/14 Eylül 1907.

⁴⁸⁵ BOA.DH.TMK.M.237/52, 18 Muharrem 1325/3 Mart 1907.

geçerlidir. Zira Kafkas halkları XIX. yüzyıl başlarından itibaren birçok defa bu meseleyle uğraşmak zorunda kalmıştır.⁴⁸⁶ Aynı şekilde kitle göçlerinin başladığı 1856 yılı ve sonrasındaki iki büyük göç dalgası sırasında ve sonrasında da muhacirler birçok salgın hastalık ile uğraşmak zorunda kalmışlardır. Bu hastalıklar iki şekilde yayılma göstermektedir. Birincisi, ulaşım esnasında salgın hastalıkların ortaya çıkmasıdır. Her ne şekilde olursa olsun deniz ve kara yolu ile yapılan yolculuklarda önemli meselelerden bir tanesi yolculuk esnasında salgın hastalıkların ortaya çıkmasıdır.⁴⁸⁷ Aynı şekilde sayıları on binleri aşan çok sayıda muhacirin aynı anda deniz yolu ya da kara yolu ile hareket ettiği esnada birçok sebepten ötürü bu meselenin ortaya çıkması kaçınılmaz olmuştur. Özellikle göç esnasında muhacirler eğer ki deniz yolu ile geldikleri esnada bir salgın hastalık neticesinde ölüyor ise o kişi hem hastalığın yayılmasını engellemek için hem de gemideki yükün hafiflemesi için denize atılıyordu.⁴⁸⁸ İkincisi ise, geçici ya da nihâî iskân yerlerinde yine bir arada ve zor koşullarda yaşamak zorunda olan muhacirler arasında sağlık sorunlarının ortaya çıkmasıdır. Osmanlı Devleti'nin muhacirlerin mağduriyetini en aza indirmek için gösterdiği büyük gayrete rağmen muhacirler, hem göç esnasında hem de göç sonrasında sonuçları ölüme varan zorluklar ile mücadele etmek durumunda kalmışlardır. Muhacirlerin karşılaştığı bu güçlüklerden bir tanesi de şüphesiz ki salgın hastalıklar olmuştur. Kimi zaman kendilerinden kaynaklanan kimi zaman da coğrafyanın şartlarından kaynaklanan birçok sağlık sorunu muhacirlerin her zaman maruz kaldığı bir hadise olmuştur.

Kitle göçlerinin başlamasından önce 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında ortaya çıkan dizanteri, sıtma ve veba gibi salgın hastalıklar, savaşlarda yaşanan göç meselesine yeni bir sıkıntılı durum daha eklenmiştir. İskân sürecinde muhacirlerin yerlerine vakitlice gidememeleri, beslenme ve barınma gibi ihtiyaçların gereği gibi karşılanmaması, sağlık tedbirlerinin yetersiz olması gibi sebepler başta salgın hastalık olmak üzere ölümlerle sonuçlanan durumlara yol açmaktadır. Bunun sonucu olarak da 2 Nisan 1861 senesine kadar Osmanlı topraklarına sığınan 150.000 muhacirden üçte biri

⁴⁸⁶ Geniş bilgi için bkz. T. Erdem, *“1864 Kafkas Göçü Öncesinde ve Göç Sırasında Yaşanan Salgın Hastalıklar”, 1864 Kafkas Tehciri*, Editör: Mehmet Hacısalihoğlu, Balkar ve İrcica, İstanbul 2014, s.171-200.

⁴⁸⁷D. Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, (çev. Serap Yılmaz), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997, s. 66-83

⁴⁸⁸ T. Erdem, *a.g.m.*, s.188-189.

ölmüştür.⁴⁸⁹ 1861 sonrası gelen muhacirlerin sayısının daha artması ile Osmanlı'nın tedbirler konusunda yetersiz kalması sonucu daha fazla sayıda ölümün yaşanması kaçınılmaz olmuştur. Netice itibariyle Osmanlı topraklarına göç eden Kafkas halklarının yüzde yirmisi yani her beş kişiden biri salgın hastalık ve kötü beslenme neticesinde hayatını kaybetmiştir. Muhacirlerin büyük bir kısmını barındıran Samsun'da 1864-1865 yılları arasında günde 120 ile 150 kişinin öldüğü belirtilmektedir. Yine önemli bir sevk noktası olan Trabzon'da 1865'te 53.000 ölüm vakası kaydedilmiştir.⁴⁹⁰

İskân sırasında ve sonrasında yaşanan sağlık sorunları dolayısıyla salgın hastalıklar Halep ve civarına iskân edilen muhacirlerin de karşılaştığı sorunlardan bir tanesidir. Osmanlı Devleti diğer bütün meselelerde olduğu gibi salgın hastalık meselesinde de muhacirlere gerekli desteği sağlamıştır. Muhacir komisyonundan bu gibi zarurî haller için vilayetlere önceden belli bir miktar para verilmiştir. Kunaytıra Kazası'na iskân edilmek üzere bekleyen Çerkes muhacirler arasında zuhur eden humma hastalığından dolayı gerekli olan 15.000 kuruş valilik muhasebesi tarafından karşılanmış⁴⁹¹ ve paranın tekrar valiliğe ödenmesi Muhacir Komisyonu'ndan talep edilmiştir. Komisyonca vilayete gönderilen cevapta, paranın vilayete daha önceden gönderilen miktarın içinde olduğu bilgisi verilmiştir.⁴⁹²

Nihaî iskân yerlerine varan muhacirler bu sırada oldukça zor durumlarla karşı karşıya kalmışlardır. Özellikle muhacirler arasında bu zor koşullar altında bulaşıcı hastalıkların yayılması daha kolay olmuştur. İyi beslenmeme durumunda ise güçten düşen hastalar, salgınla baş edemez duruma gelmiştir. Suriye'den Kuneytıra'ya iskân eden Çerkes muhacirler arasında humma hastalığı zuhur etmiş ve bu hastalıktan şimdiye kadar 47 kişi hayatını kaybetmiştir. Bu hastalığın bertaraf edilmesi için tedaviler yapılmışsa da bu hastalığa yakalananlar çok fakir bir durumda olup ekmekten başka yiyecek bulamadıkları için hastalıkla mücadele edecek güçleri kalmamıştır. Bu yüzden hasta olan muhacirler iaşeleri için 15.000 kuruş Dâhiliye Nezareti'nden vilayet yönetimi tarafından talep edilmiştir.⁴⁹³

⁴⁸⁹ E. Taşbaş, **a.g.e.**, s.317-318.

⁴⁹⁰ H. Bice, **a.g.e.**, s.52.

⁴⁹¹ BOA.DH.MKT.1552/52, 3 Safer 1306/9 Ekim 1888.

⁴⁹² BOA.DH.MKT.1565/44, 13 Ramazan 1306/13 Mayıs 1889.

⁴⁹³ BOA.İ.DH.1101.86297, 7 Muharrem 1306/13 Eylül 1888.

Salgın hastalık meselesi göç ve iskân süresince en çok rastlanan meselelerden biridir. Zira gerek kalabalık nüfusun aynı anda yer değiştirmesi, gerek açlık ya da iyi beslenememe gerekse coğrafi şartlar bu meselenin önüne geçilmesini zorlaştırmıştır. Bunun için Osmanlı Devleti hiç olmazsa muhacirler daha gelmeden önce bunun önlemini almaya çalışmıştır. Osmanlı topraklarına göç etmek isteyen muhacirlerin yer değiştirmeden önce, herhangi bir bulaşıcı hastalık taşıyıp taşımadığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Mesela Rusya'nın Kuban Eyaleti Habileski (?) köyü ahalisinden olan otuz Çerkes ailesinin durumu Nurusepeski (?) Şehbenderliğine bildirmiş, Osmanlı Devleti ise Rusya'da mevcut kolera salgını devam ettiği için Sıhhiye Nezareti'nden göç etmek isteyenlerin herhangi bir hastalık taşıyıp taşımadığını öğrendikten sonra gelmelerine müsaade etmiştir. Nihayetinde kolera dâhil herhangi bir salgın hastalık taşımadıkları tespit edilen otuz Çerkes ailesinin iskânları yapılmıştır.⁴⁹⁴

Salgın hastalıkların ortaya çıkmasındaki bir sebep de mevsim şartları ve coğrafyadır. 1878 senesinden sonra Şam üzerinden Kunaytıra ve Domayir'e iskân edilen Çerkes muhacirlerin gönderildiği bu yerlerde her ne kadar tarım ve yerleşim için arazi müsait olsa da yaz ve sonbahar mevsiminde hummanın zuhur ettiği ifade edilmiştir. Yine aynı sefarette cami ve medreselere iskân edilen muhacirlerin çiçek hastalığından kırıldıkları belirtilmiştir.⁴⁹⁵ Beyrut Vilayetine gönderilen 4 Ekim 1884 tarihli tezkerede, Hayfa şehri dâhiline yerleştirilen dokuz yüz Çerkes nüfusun hava ve suyuna uyum sağlayamadığı için yarıdan fazlasının öldüğü ifade edilmiştir. Ölümünün daha fazla artmaması için muhacirlerin başka bir yere nakledilmesi gerektiği bildirilmiştir.⁴⁹⁶

Muhacirler arasında büyük nüfus kırılmalarına sebep olan salgın hastalıklar kimi zaman o kadar şiddetlenmiştir ki başka vilayetlere de yayılmıştır. Halep'te zuhur eden kolera, Adana'ya geçmiştir. Bu salgın kısa süre içinde vilayet dâhilinde yayılmış, özellikle yine bu vilayete iskân edilen Çerkes muhacirleri perişan etmiştir. Belediye tarafından temizlik işleri yapılmak suretiyle hastalığın kırılması amaçlanmışsa da alınan önlemler yeterli olmamıştır. Öyleki ahalinin bir kısmı, salgına yakalanmak endişesiyle

⁴⁹⁴ BOA.HR.İD.10/64, 11 Recep 1328/19 Temmuz 1910.

⁴⁹⁵ BOA.HR.TO.253722, 29 Safer 1295/4 Mart 1878.

⁴⁹⁶ BOA.DH.MKT.1663/108, 8 Safer 1307/4 Ekim 1889.

yerlerini terk ederek dağlar gibi daha yüksek yerlere kaçırmaya başlamıştır. Diğer taraftan vilayet yönetimi, hükümetin gerekli tedbirleri almadığını ifade etmiştir.⁴⁹⁷

Salgın hastalıkların ortaya çıkmasındaki sebeplerden bir tanesi de iskân sonrası muhacirlerin yetersiz beslenmesidir. İskân olunmak için hijyenik olmayan şartlar altında uzun süre bir arada yaşama zorunda olan muhacirler arasında, iaşenin sağlanamaması ve yetersiz beslenilmesinden humma gibi salgın hastalıkların baş göstermesi kaçınılmaz olmuştur. Suriye Vilayeti'ne gönderilen 17 Kasım 1888 tarihli telgrafta, Kunayıra'da iskân edilmek üzere bulunan Çerkes muhacirler arasında humma hastalığı ortaya çıkmış ve bu hastalığın bertaraf edilmesi için hükümetten gerekli önlemlerin alınması ve muhacirlerin iaşesi için gerekli olan meblağın ödenmesi talep edilmiştir.⁴⁹⁸

Osmanlı Devleti muhacirleri iskân ederken kimi zaman onlar için yeni köyler kurmuştur. Burada amaç muhacirlerin uyumunu sağlamayı kolaylaştırmak olsa da bazen muhacirler arasında salgın hastalıkların yayılmasına ve köylerde hastalıktan kırılmaların yaşanmasına neden olmuştur. Yine bunun sebebi muhacirlerin göç ve iskân sırasında yaşadıkları sıkıntıların iskân sonrasında da devam etmesidir. Salgın hastalıkların önlenmesi ne kadar zor ise, hastalığın yayılmasının bir o kadar kolay olması, önlemler konusunda Osmanlı Devleti'ni zor duruma sokmuştur. Yine de Osmanlı Devleti, bu gibi durumlarda dahi imkânları nisbetinde muhacirlerin durumun iyileştirmek için gerekli tedbirleri almıştır. Benzer bir durum Halep'te kurulan bir muhacir köyünde ortaya çıkmıştır. Halep'ten Sıhhiye Nezareti'ne gönderilen 10 Ağustos 1894 tarihli tezkerede, Halep'in çöl tarafında Varaka ve Meskene arasında bulunan Ebu Harire isimli mahalledeki Çerkes köyünde kolera zuhur etmiştir. Söz konusu salgının Halep'e geçmesini önlemek ve hastalığın derecesini tetkik etmek için bölgeye kafi miktarda askerin sevk edilmesi gerektiği ifade edilmiştir.⁴⁹⁹ Tezkereye verilen cevapta, tedbir olarak istenen miktar askerin mürekkeb bir kordon şeklinde ni'zâmı ve bir tabip gönderilmesi meselesinin Halep askerî kumandanlığına bildirildiği ifade edilmiştir. Fakat kordonlarda gardiyan istihdamı lazım olacağı için böylesi merkezden uzak ve

⁴⁹⁷ BOA.Y.PRK.AZJ.18/30, 8 Cemaziyülahir 1308/19 Ocak 1891.

⁴⁹⁸ BOA.DH.MKT.1565/44, 13 Rebiü'l-evvel 1306/17 Kasım 1888.

⁴⁹⁹ BOA.A.MKT.MHM.571/14-1, 7 Safer 1312/10 Ağustos 1894.

geniş çöl olan yerlerde kordon şeklinde bir askerî ni'zâmın zor olacağı, ancak kafi miktarda askerin bölgeye gönderilebileceği cevabı verilmiştir.⁵⁰⁰

3.1.6. Şahısları İlgilendiren Günlük Adi Vakalar

Bu başlık altında değerlendireceğimiz vakalar, çok sayıda olmakla beraber can ya da mal kayıplarıyla sonuçlanmayan, uzun süreli asayiş ve düzeni bozmayan ancak yerel idareyi bir süre uğraştıran ve kısa sürede sonuç alınabilen hadiselerdir. Fakat her bir vaka toplum için kısa süreli ve sınırlı mahalde de olsa sükûnetin bozulmasına sebep olmaktadır. Bu bakımdan idarecileri meşgul etmiş ve muhacirler ile yerli ahali fertleri arasında kısa ihtilaf ve çekişmelere sebep olmuşlardır. Aynı şekilde kimi zaman da aynı yere iskân edilen muhacirler arasında da küçük çaplı çekişmeler ve anlaşmazlıklar yaşanmaktaydı. Muhacirler arasındaki anlaşmazlık ve çekişmelerin sebeplerinden bir tanesi, muhacirlere geçimlerini sağlamaya yetecek büyüklükte arazilerin tahsis edilmemesidir. Bu meselenin başlıca sorumlusu iskân memurlarıdır. İskân memurları işlerini gereği gibi yaptıklarını göstermek endişesiyle küçük miktardaki arazileri on, on beş muhacir ailesine aynı anda tahsis etmekteydiler. Kendilerine tahsis edilen arazinin yetmemesi muhacirler aralarında önemsiz kavgaların çıkmasına yol açmaktaydı. Yine bazı muhacirlere sahipli araziler gösterilmiş ya da bir kısmına herhangi bir yer göstermemişlerdir. Daha ziyade mahalli idarecilerinin görevlerini ihmal etmeleri neticesinde ortaya çıkan bu tür çekişmeler ve anlaşmazlıklar kısa süren ve küçük çaplı çatışmalara meydan vermektedir. Mesela, Salt Kazası Amman köyüne 1880'li yıllarda gelen ve iskân edilen Çerkes muhacirlerine kendilerine tahsis edilen ve düzenli olarak ekip biçecekleri araziler tahsis edilmiş ve bu şekilde hayatlarını idame ediyorlardı. Aynı arazilere 1894'de yine Kafkasya'dan hicret eden muhacirler yerleştirilmek istenmiştir. Daha önceki muhacirler, bu durumun ise kendilerini mağdur edeceklerini ifade etmişlerdir. Bu yüzden meseleyi Suriye Vilayeti yetkililerine bildirerek gereğinin yapılmasını talep etmişlerdir.⁵⁰¹

Muhacirlerin karşılaştığı istisnaî vakalar da bulunmaktadır. Daha ziyade iklim şartları ve coğrafyadan kaynaklanan çekirge istilaları gibi, özellikle ekinlere zarar vererek insanların günlük hayatlarını zorlaştıran kıtlıklara sebep olan olaylar da

⁵⁰⁰ BOA.A.MKT.MHM.571/14-2, 7 Safer 1312/10 Ağustos 1894.

⁵⁰¹ BOA.MKT.DH.293/12, 21 Rabiyyülevvel 1312/22 Eylül 1894.

yaşanmaktadır. Hükümet bu gibi doğa olaylarına da çözüm getirmeye çalışmıştır. Nitekim 6 Temmuz 1909 tarihli bir belgede, Halep Vilayeti'ne iskân edilen muhacirler, bir vakitten beri iskân edildikleri yerleri istila eden çekirge afeti ile uğraştıklarından, bu yüzden zor durumda kaldıklarından bahsetmektedirler. Bu işin halledilmesi maksadıyla her saat başı vilayet merkezine şikâyet etmekte olduklarını belirtmişlerdir. Bu hususun halli için Ticaret ve Bayındırlık Nezareti'ne telgraf çektiklerini de ifade etmişlerdir. Bu telgrafta, ihtiyaçları olan dört yüz nüfusun tohumluk değeri olarak, bin iki yüz liranın Ziraat Bankası vasıtasıyla temin edilmesine yardımcı olmaları istenmiştir.⁵⁰²

Muhacirlerin sebep olduğu ciddi olaylardan birisi de baskınlar ve gasplardır. Bağdat demiryolunun yapımı sırasında Resülayn ve Tevem istasyonları kısmında Çerkes çetelerinin yağmacılık girişimleri yüzünden inşaat kesintiye uğramış ve bu durum hakkında hat şirketi tarafından, Halep Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne şifreli olarak gönderilen tezkerede bilgi verilmiştir. Bilahare bu durumun önlenmesi için, Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü'nden Halep vilayetine telgraf çekilmiştir⁵⁰³

3.2. Muhacirlerden Kaynaklanan Sorunlar

Osmanlı topraklarına iskân edilen muhacirlerden Halep ve civarına yerleştirilen Çerkesler tarafından kimi zaman, gerek yerel hükümeti zor duruma sokacak gerekse yerli ahali arasında huzursuzluğa sebep olacak birtakım meseleler ortaya çıkmıştır. Bu gibi meselelere de Osmanlı hükümeti çözüm odaklı yaklaşmış ve muhacirlerin durumunu iyileştirmek için gerekli tedbir ve yardımları sağlamıştır.

3.2.1. Sevkiyat ve İskân Sırasında Karşılaşılan Sıkıntılar

Osmanlı topraklarına yapılan üç büyük kitlesel göç dalgası sırasında ve sonrasında Osmanlı topraklarına göç eden muhacirler, farklı sebeplerle sıkıntılar yaşamışlardır. Bunlar muhacirlerin sevkleri, iskânları ve iskân sonrasında ortaya çıkan meseleler olarak tasnif edilebilir. Sevk sırasında yaşanan sıkıntılar, sevk için kullanılan vasıtalar, sevk yapıldığı dönemin iklim şartları, iskân mahalli ve iskânda görevlilerin tutum ve davranışları olarak alt başlıklara ayrılabilir. Yukarıda belirttiğimiz sıkıntılardan muhacirlerin en çok etkilendikleri, sevkiyat sırasında meydana gelen aksamalar ve

⁵⁰² BOA.DH.MKT.1307/16, 17 Cemazeyilahir 1327/6 Temmuz 1909.

⁵⁰³ BOA.DH.ŞFR.54/57, 6 Şaban 1333/19 Haziran 1915.

tehlikelerdir. Yola çıkan muhacirler için düzenlenen yol güzergâhlarında ve taşımak için kullanılan gemilerin başına gelebilecek korsanlık veya deniz kazası, hemen her vakit olabilecek tehlikelerdir.⁵⁰⁴ İskan ve sevkiyat sırasında bir takım sıkıntıların yaşanmasındaki sebeplerden bir tanesi Osmanlı Devleti'nin özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda sonra beklenmedik ve miktar olarak fazla olan göçmenler için bir ön hazırlık ya da çalışma yapabilecek zamanın olmamasıdır. Muhacirler ile ilgili yapılan çalışmalar daha ziyade muhacirler Osmanlı topraklarına geldikten sonra yapılmıştır. Aynı şekilde Muhacir Komisyonu mazbata suretlerinde, Suriye ve Zor sancaklarına gönderilecek muhacirler için idarecilerden bölgede iskâna uygun arazilerin tesbit edilmesi maksadıyla telgraf gönderilmiştir.⁵⁰⁵ Yine de acele ile gönderilen bir telgraf olması ve muhacirlerin geçici iskân yerlerinde daha fazla bekletilememesi gibi sebeplerle yer tesbiti konusunda istenilen netice alınamamıştır. Ayrıca iklim şartlarından kaynaklanan sıkıntılar da sıklıkla olabilecek durumlardandır. Mesela 1890 yılında Vilademir isimli vapurla Trabzon'a gitmek üzere İstanbul'a hareket eden 109 nüfusluk Çerkes muhacirlerin mevsim şartlarının uygun olmaması sebebiyle doğu vilayetlerine gönderilemeyeceği için Adana Vilayeti'nde boş ve uygun olan yerlere iskânına karar verilmiştir. İstanbul'a gelir gelmez Mersin üzerinden Adana'ya yollanacağı bildirilmiştir.⁵⁰⁶

Yine belgelerden tespit edebildiğimiz muhacirler için sıkıntılı bir durum da Halep ve civarına gönderilen Çerkeslerin vilayet dâhilinde iskân için sevk edildikleri yerlerde muhacirlerin zor şartlar altında günlerce beklemesidir. Bu gibi durumlarda muhacirlerin huzursuzluk çıkarması kaçınılmaz olmuştur. Zira günlerce sağlıksız ortamlarda bekleyen muhacirler salgın hastalıklara maruz kalabiliyor ve en nihayetinde hayatlarını kaybedebiliyorlardı. Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla; iki grup halinde Trablus'a indirilen Çerkesler, iskân için bekledikleri esnada yapılan yardımlar konusunda aksamalar olmuştur. Öncesinde Lazkiye ve Trablus'a indirilen 2.000 civarında Çerkes muhacirlerle beraber beklemek zorunda kalan Çerkes gruplar arasında hoşnutsuzluklar ve huzursuzluklar ortaya çıkmıştır. Bu duruma bir de yerli ahalinin gelen muhacirlere karşı hoşnutsuzluğu eklenince sevkiyat ve iskân meselesi oldukça zor bir hal almıştır.

⁵⁰⁴ M. Demirtaş, *a.g.m.*, s.18-19.

⁵⁰⁵ BOA.HH,d:15673, 11 Rabiulahir 1295/14 Nisan 1878.

⁵⁰⁶ BOA.DH.MKT.1576/37, 15 Rebiü'l-ahir 1306/28 Kasım 1890.

Bir arada sağlıksız koşullarda yaşamak zorunda olan muhacirler arasında çiçek ve tifo gibi salgın hastalıklar baş göstermiş ve bu hastalıklardan mağdur olan çok sayıda muhacir bulunmaktadır. Bunun yanında bazen sevk edilen muhacirlerin sayısı büyük kitlelere ulaşınca hazine imkânlarının yetersizliğinden kaynaklanan yardımların aksaması hem sevkıyatı hem de iskânı zorlaştırmaktadır.⁵⁰⁷ Çerkes muhacirlerin Halep ve civarına iskânı 1878-1900 seneleri arasında kimi zaman yoğun kimi zaman seyrek bir şekilde devam etmiştir. Devlet, ortaya çıkan aksaklıkları azaltmak veya ortadan kaldırmak için gayret ve çabalarını eksik etmemeye çalışmıştır.

3.2.1.1. Muhacirlerin Yer Değiştirme Talepleri

Halep ve civarına iskân edilen Çerkesler'den bir kısmı, meskûn oldukları mahallerin topraklarının verimsiz olması, iklime uyum sağlayamamaları ve anavatanlarına geri dönmek gibi isteklerini öne sürerek Rumeli, İzmir, Bursa ve İstanbul'a gidip oralara yerleşmeye çalışmışlardır. Muhacirlerin bu isteklerine izin verildiği takdirde hem hazine hem de muhacirler zarar göreceklerdi. Fakat muhacirlerin iskân bölgelerini terk etme taleplerini Osmanlı Devleti engelleyememiş ve vilayetlere gerekli tedbirlerin alınması için sürekli olarak emirler vermek zorunda kalmıştır. Fakat bu taleplerin önü alınamayınca belli şartların sağlanması durumunda Osmanlı Devleti bu yer değiştirme taleplerini olumlu karşılamak durumunda kalmıştır.⁵⁰⁸

Devlet makul kabul edilebilecek yer değiştirme taleplerinin şartlarını belirlememiştir. İskân için Halep'e gitmiş olan Çerkes muhacir İlimdor bin İdris'in iskân edildiği yerden başka bir yere gitmek için öne sürdüğü mazeretin araştırılıp doğru olup olmadığının anlaşılmasından sonra hakkında gerekli muamelenin yapılması ile ilgili Halep Vilayeti'nden bir tahrirat gönderilmiştir. Tahriratın cevabında hangi durumda yer değiştirme talebinin olumlu karşılanacağı ile ilgili de bilgi verilmiştir. Buna göre, vilayet dâhilinde iskân edilen muhacirlerden olup da gizlice kaçmış ve bu defa geri dönerek iskân talebinde bulunan takımdan ise veyahut başka bir mahalde iskân edilmiş olduğu halde oradan kalkıp gelenlerden ise ona göre muamele yapılacağı ifade edilmiştir. Eğer ki muhacir, iskân mahallini terk edenlerden ise bir daha iskân talebinin

⁵⁰⁷ BOA.HR.TO.205/21, 21 Cemaziyülahir 1295/22 Haziran 1878.

⁵⁰⁸ N. İpek, **Rumeli'den Anadolu'ya...**, s.213

kabul edilmeyeceği, fakat daha önce hiçbir yere iskân edilmemiş ise iskân talebinin olumlu karşılanacağı beyan edilmiştir.⁵⁰⁹

Devlet, yer değiştirmelerde de belli bir düzeni takip etmiştir. Osmanlı Devleti bu yer değiştirme taleplerini ilk olarak vilayet içinde yer değişimi sağlayarak gerçekleştirmiştir. Bu yüzden özellikle arazinin verimsiz olduğu gerekçesiyle yer değişikliği talep eden muhacirler vilayet dâhilindeki başka meskenlere naklediliyordu. Mesela, Şam Sancağı Vadi'ü-Acem Kazası'nda iskân edilen Çerkesler, Kuneytra Kazası'na nakledilerek orada Şevketiye köyünü kurmuşlardır.⁵¹⁰ Bunda esas amaç hem güvenliği sağlamak hem de hazinenin bu sevkியattan olumsuz etkilenmesini engellemektir. Fakat vilayet dâhilinde uygun bir yere yeniden iskânı sağlanamayan muhacirler talepte bulunmaları halinde başka vilayet veya sancaklara nakledilebiliyordu. İskân amacıyla sevk edildikleri Suriye ve Yemen taraflarının hava ve suyunu uyum sağlayamadıklarını dile getiren üç yüz haneden müteşekkil Çerkes muhacir, İzmit Sancağı'na gönderilmeleri talebinde bulunmuşlardır.⁵¹¹

Çok sayıda muhacirin bu şekilde Halep ve civarından Bursa, İstanbul gibi uzak vilayetlere nakledilmek talepleri de bulunmaktadır. Devlet idarecileri, buna benzer talepleri, hem hazineyi olumsuz etkileyecek hem de bir güvenlik zafiyetine sebep olacak düşüncesiyle olumlu bakmamıştır. Bu talepler arasında muhacirlerden Kafkasya'ya dönmek isteyenler de bulunmaktadır. Bu talep ayrı bir usul gerektiriyor. Muhacir, İstanbul'da bulunan Rusya Konsolosluğu'na başvurmak zorundaydı.⁵¹² Zira Çerkes muhacirlerin Rusya'ya geri dönmeden önce Rus Hükümetinden izin almaları gerekmektedir. Bu durumdaki talepler hususunda vilayetlere açık bir şekilde duyuru yapılmış ve muhacirlerin bilgilendirilmesi sağlanmıştır.⁵¹³

Bununla beraber muhacirlerin çeşitli sebeplerle yer değiştirme talebinde bulunması Avrupalı devletlerince farklı aksettirilmiştir. Onlara göre muhacirlerin sürekli olarak yer değiştirme talebinde bulunmalarının sebebi, iskân edildikleri yerlerde vilayet yönetimi tarafından hiçbir ihtiyaçlarının karşılanmamasıdır. Fransa'nın Suriye

⁵⁰⁹ BOA.DH.MKT.2878/45, 28 Cemaziyelahir 1327/17 Temmuz 1909.

⁵¹⁰ BOA.DH.MKT.1569/103, 27 Rebiü'l-evvel 1306/1 Aralık 1888.

⁵¹¹ BOA.DH.MKT.1325/23, 11 Zilkada 1295/6 Kasım 1878.

⁵¹² BOA.DH.MKT..1521/5, 2 Zilkada 1305/11 Temmuz 1888.

⁵¹³ BOA.DH.MKT.1532/31, 5 Zilhicce 1305/13 Ağustos 1888.

Konsolosu Guys'in Fransa Dışişleri Bakanı Waddington'a gönderdiği raporda Suriye'ye iskân için sevk edilen muhacirlerin buralarda oldukça zor durumda olduğundan ve hükümetin masrafları karşılamaktan kaçındığı için yaklaşık olarak beş bin Çerkes'in Suriye'den ayrıldığı ifade edilmiştir. Yine aynı raporda ayrılan insanların iç taraflardaki şehirlere yönlendirildiği, yeni yerleşim birimlerinde de sorunlar yaşadıkları ve idarecilerin ne yapacakları konusunda çaresiz olduklarından bahsedilmiştir.⁵¹⁴ Fakat gerek hükümetin gerekse vilayet yönetiminin yer değiştirme konusunda kayıtsız kaldığı söylenemez. Zira sevkiyat ve iskân başlı başına büyük bir masraf demektir. Hükümetin muhacirlerin diğer ihtiyaçlarına cevap vermeyip yer değiştirmeleri taleplerini olumlu karşılaması yeni bir masrafın çıkması anlamına geliyordu. O halde muhacirlerin ister iskân yerinde kalması isterse yer değiştirmesi hükümetin için aynı masrafa tekabül etmekteydi. İskân edildikleri esnada ihtiyaç için gerekli olan paranın kimi zaman karşılanmayıp yer değiştirmek için ayrı bir sevkiyat masrafının karşılanması birbirine tezat düşen durumlardır.

İskân edildikleri yerlerde sürekli olarak yer değiştirme talebinde bulunan muhacirler daha sonraları Osmanlı Devleti'nin asayiş ve düzenini tehdit etmeye ve hazineye de yük olmaya başlamıştır. Zira bu talepte bulunan muhacirlerden bir kısmı Rus sınırına yakın yerlerdeki akrabalarına yakın olmak ve buralardan fırsat bulurlarsa kendi ülkelerine firar etme tehlikeleri vardı. Devlet idarecileri bu tarz olayların önüne geçmek için bazı tedbirler almaya başladı. Bunlardan bir tanesi yer değiştirme talebinde bulunan muhacirlerin yol masraflarının kendilerinin karşılaması uygulamasının getirilmesidir. Bu sayede muhacirlerin türlü gerekçelerle yer değiştirme taleplerinin önüne geçilmiş olunacaktı. Çerkes muhacirlerden Kırm Sultan isimli bir şahıs tarafından Muhacir Komisyonuna çekilen telgrafta, yedi yüz hane halkı ile beraber dokuz aydan beri Çerkeslerin Pasinler'de iskân edildikleri belirtilmektedir. Yine aynı telgrafta bu perişanlığın bir neticesi olarak çocuklarının açlıktan telef oldukları, bir kısmının da hasta oldukları ifade edilmiştir. Bu sebeple Suriye Vilayeti'nde boş arazilere iskân edilmeleri vilayet valisi tarafından da istenmekte ise de bura valisinin muhacirlerin Bitlis'e gitmeleri konusunda ısrarcı olduğunun, fakat akrabalarının çoğunun Suriye'de olmalarında dolayı kendilerinin bu taraflara iskânları konusunda talepte bulunmuşlardır.

⁵¹⁴ Archives des Affaires Etrangères de France, Correspondance Politique des Consuls-Turquie, Beyrouth, 1877-1878. Tome 21, ff.228-229'dan nakleden, B. Şimşir, **Rumeli'den Türk Göçleri I**, s.415.

Bu talebe karşılık Muhacirîn-i İslâmiye Komisyon-ı Alisi Birinci Azası Rıza Bey tarafından verilen cevapta iskân etmek isteyen Çerkeslerin sonradan fikir değiştirme ihtimallerine karşılık yol masraflarının kendileri tarafından ödenmesi şartıyla bu isteğin kabul edileceği ifade edilmiştir.⁵¹⁵

Muhacirlerin özellikle yer değiştirmek ya da yerleşmemek maksadıyla öne sürdükleri sebeplerden bir tanesi de coğrafyanın havasına ya da suyuna uyum sağlayamamaktır. Bu konu kimi zaman gerçek olsa da çoğu zaman muhacirlerin akrabalarına yaklaşmak için ortaya attığı bir bahanedir. Ancak devlet yine de her iki durumda da gerekli araştırmaları yapmakta ve ifade edildiği gibi taleplerin yerinde ve uygun olduğuna kanaat getirildiğinde genellikle muhacirlerin bu taleplerine olumlu cevap verilmektedir. Fakat aksi bir durum söz konusuysa bu talep olumsuz karşılanmaktadır. Bölgenin havasına ve suyuna uyum sağlayamadıkları gerekçesiyle yer değiştirmek isteyen muhacirlerin sayıları azımsanmayacak kadar çoktur. Nitekim 1878 senesinde iskân amacıyla Suriye ve Maraş vilayetlerine sevk edilen üç yüz haneden oluşan Çerkes muhacirler buranın havasına ve suyuna uyum sağlayamadıklarını ve kendilerine verilmesi gereken erzağın zamanında ellerine ulaşmadığını ifade ederek erzakın sağlanmasıdan sonra İzmit Sancağı'na gönderilmelerini talep etmişlerdir.⁵¹⁶

Suriye Vilayeti Hayfa dâhilindeki Gabiye karyesine daha önceden iskân edilmiş olan 1.950 kişilik Çerkes nüfus, bölgenin havasına uyum sağlayamamaları nedeniyle telef olduklarını, nüfuslarının 150 haneye⁵¹⁷ düştüğünü ifade ederek Suriye dâhilinde Salt Kazası cihetinde Amman ve Vadi-i's-Seyr taraflarına iskân edilmeyi talep etmişlerdir.⁵¹⁸

Muhacirler arasında yer değiştirme talepleri daha ziyade ilk gelen gruplar arasında sıklıkla görülmüştür. Böylesi büyük bir kitle göçü ile ilk defa karşı karşıya kalan Osmanlı Devleti ilk başta iskân yeri konusunda yeterli hazırlıkları yapmamıştır. Ayrıca muhacirlerin hangi coğrafi ve kültürel şartlara kolay uyum sağlayabileceği hususunda da bazı isabetsiz kararlar alındığı olmuştur. Bu devlet idarecilerinin kolay

⁵¹⁵ BOA. A.MKT.MHM.520/8, Cemaziyelahir 1320/12 Eylül 1902.

⁵¹⁶ BOA.DH.MKT.1325/23, 7 Safer 1295/10 Şubat 1878

⁵¹⁷ Osmanlı Devleti her haneyi beş kişilik nüfustan hesapladığına göre 150 hane 750 nüfusa tekabül etmektedir. Buna göre nüfusun yarıya yakını telef olmuştur.

⁵¹⁸ BOA.DH.MKT.1666/125, 18 Safer 1307/14 Ekim 1889.

kestirebileceği durumlar da değildir. Hal böyle olunca ilk gelen muhacirlerin yer değiştirme talepleri konusunda devlet idarecileri zorluk çıkarmamış hatta yer değiştiren muhacirlerin iskân masrafları dahi karşılanmıştır. Mesela Çerkes muhacirlerinden Şam ve Trablus'da bulunanlar İzmir ve Mersin'e, Hama'da bulunanlar ise tekrar Anadolu'ya nakledilme talebinde bulunmuş, talepleri gerçekleştirilen muhacirlerin iskân masrafları hükümet tarafından karşılanmıştır.⁵¹⁹ Dolayısıyla Çerkes muhacirler ilk olarak Osmanlı Devleti'nin yerleşmeleri için uygun gördükleri yerlere iskân edildiler.

İskân sürecinde içinde buldukları kötü durumdan dolayı Çerkesler ilk başta sorun çıkarmamışlarsa da daha sonra özellikle akrabalarından uzak oldukları için Osmanlı hükümetinden akrabalarına yaklaşmak istemişlerdir. Bu yer değiştirme taleplerine Osmanlı Devleti her zaman ihtiyatlı yaklaşıp da muhacirlerin duygusal hislerle akrabalarının yanlarına gitmek istemelerine olumlu bakmışlardır. Fakat bu süreçte dahi Osmanlı Devleti sıkı bir denetim ve araştırma yapmaktan geri durmamıştır. Daha önceden Adana'ya gönderilen 162 Kafkas nüfusu, Suriye Vilayeti dâhilinde Belka Sancağı'na iskân edilmiş olan akrabalarının yanına yerleştirilmek istemiş, bu muhacirler doğrudan iskân bölgesine gönderilmeye çalışılmışsa da daha yakın olan Havran Sancağı'ndaki boş arazilere iskân edilmeleri daha uygun görülmüştür.⁵²⁰ Mayıs 1884 tarihli belgede, Halep ve civarında tarım için uygun arazinin fazla olmasından ötürü Anadolu'dan bu bölgeye her hangi bir şikâyette bulunmadan tamamen iâşelerini temin etmek maksadıyla Çerkesler'den bir kısmı, akrabaları ile beraber iskân talebinde bulunmuştur. Hükümet bu gibi talepleri de olumlu karşılamıştır. Dâhiliye Nezaretinden Suriye Vilayeti'ne gönderilen iradede, Çerkes ümerasından olan el-Hac İbrahim'in akrabaları ile beraber Suriye Vilayeti'ne iskân edilmesine izin verilmesi istenmiştir.⁵²¹

Muhacirler arasında izinsiz olarak yer değiştirme hadiselerinin artmaya başlamasından sonra Osmanlı Devleti, bir takım tedbirler almak durumunda kalmıştır. Özellikle Rumeli ve Kafkasya'dan akrabalarının yanına yaklaşmak için kaçma girişiminde bulunan muhacirlerin sayısında artış olunca devlet eliyle tedbirlerin alınması zorunlu olmuştur. Dâhiliye Nezaretinden gönderilen tezkerede kaçmak suretiyle ve Muhacirin İdaresinden sevk varakası almadan Şam'a giderek yerleşenlerden

⁵¹⁹ BOA.DH.MKT.1330/9, 10 Rebiü'l-evvel 1297/21 Şubat 1880.

⁵²⁰ BOA.DH.MKT.1814/86, 20 Cemaziyyül ahir 1308/31 Ocak 1891.

⁵²¹ BOA.İ.DH.917/72766, 23 Recep 1301/19 Mayıs 1884.

birer senet ve arzuhal alınması gerektiği belirtilmiştir. Bundan başka kendiliğinden vilayet içinde yer değiştirenlere de devlet eliyle herhangi bir yardım yapılmayacağı bu yüzden Suriye Vilayeti'nin de buna göre muamele yapması gerektiği ifade edilmiştir.⁵²²

Devlet yetkilileri muhacirlerin iskân ve sevkıyatı sırasında sıkıntılarla karşılaşılması hususunda çok itina göstermiştir. Tabii olarak da bir takım önlemler almıştır. Bu tedbirlerden birisi iskân sırasında ellerinde merkezden bir belge olmayan kişilerin muhacir olarak sayılmamasıdır. İlk sevk yerlerinde kendilerine verilen tezkere ile muhacirlerin, seyahat amacıyla gelen kişiler ile karıştırılmaması amaçlanmıştır. Bunun dışında izinsiz olarak yer değiştiren kişilerin de ellerinden bu tezkereler alınmaktaydı. Yapmış oldukları bu gayriresmî durum karşısında ellerindeki tezkereleri alınan muhacirler doğrudan hukuklarını da kaybetmiş oluyordu. Böyle bir önlemlerle Osmanlı Devleti izinsiz ve sürekli olan yer değiştirme taleplerinin önüne geçmiş oluyordu. Neticede sürekli bir hal alan bu durum, iskân ve sevkıyatta büyük bir mesele haline gelmişti. Zaten muhacirlerin ağır yükleri ile uğraşmak zorunda kalan Osmanlı Devleti bir yandan da sürekli olarak bu talebin getirdiği sıkıntılarla uğraşmak zorunda kalıyordu. Dâhiliye Nezareti'nden Suriye Valiliği'ne gönderilen 24 Haziran 1885 senesine ait bir telgrafta, bundan yirmi sene önce Kafkasya'dan hicretle Kars Sancağı'nın Nahan Kazası'na tabi Gökçeharman köyünde iskân edilmiş olan e55 hane ve 220 nüfustan oluşan muhacirlerin bir buyruldu ile Sivas'a gitmişlerse de iskânları gerçekleştirilmediğinden üç seneden beri etrafta gezmekte oldukları iki ay evvel Şam'a gelerek Kunaytır'a da tabi Han-ı Arneb köyü arazisinde çadırlarda kalmak suretiyle ikâmet eden muhacirlerin Salt Kazasına tabi Yacûr karyesinde iskân edilmelerine karar verilmiştir. İskân işi tamamlanan muhacirlerin bir mahalden başka bir mahale kendi başlarına yer değiştirmelerinin yasak olduğu ve yanlarında merkezden yazılan matbu tezkereler olmadıkça muhacir sınıfında tanınmayacakları ifade edilmiştir.⁵²³

İskân için muhacirlere tahsis edilen harcırahın ilgili işler için harcanması ve başka bir iş için kullanılmaması da önrmliydi. Dâhiliye Nazırı Talat Bey tarafından Konya Valisi Salih Bey'e gönderilen 30 Nisan 1916 tarihli telgrafta, Suriye'den 11 aile olarak gönderilecek olan Çerkes muhacirden beşinin merkeze, altısının Isparta'ya iskân olunacağı bilgisi verilmiştir. İskân masrafı olan 1.100 liranın havale edildiği, bu

⁵²² BOA.DH.MKT.2729/32, 12 Muharrem 1327/3 Şubat 1909.

⁵²³ BOA.DH.MKT.1348/16, 11 Ramazan 1302/24 Haziran 1885.

havaleye mahsuben hazineден önceden irsal olunan 500 liraya ilaveten bu defa banka vasıtasıyla 600 liranın gönderildiği ifade edilmiştir. Ayrıca muhacir iskânı için gönderilen paranın kesinlikle mahallî başka işler için kullanılmayacağı da beyan edilmiştir.⁵²⁴ Aynı şekilde Dâhiliye Nazırı Talat Bey tarafından Ankara Vali Vekili Sami Necmi Bey'e gönderilen telgrafta, Suriye'den gönderilen yirmi iki muhacir ailenin on yedisinin merkez vilayete, sekizinin Yozgat'a, sekizinin Çorum'a iskân olunacağı bildirilmiştir. İskân masrafı olan 3.300 liralık havale için önceden hazinece irsal olunan 1.700 liraya ilaveten bu defa banka vasıtasıyla 1.600 liranın gönderildiği belirtilmiştir. Yine bu paranın başka şeyler için kullanılmaması, gerekirse ilave paranın tedarik edileceği bilgisi verilmiştir.⁵²⁵ Suriye'den gönderilecek aileler için banka vasıtasıyla, 1.200 lira gönderilmiş, İzmir'e iskân olunacak bir aile için 100 liranın ödeneceği ifade edilmiştir.⁵²⁶

İskân işlerinin artık azalmaya başladığı dönemlerde, muhacirlerin yer değiştirme taleplerindeki sayılarda da düşüş olmuştur. Öncesinde bir köy olarak ya da bir kabile olarak iskân yerinin değiştirilmesi talebinde bulunan muhacirler bundan sonra birkaç aile olarak yer değiştirme talebinde bulunmuştur. Bu gibi talepler, hükümetin bütçesini zorlamayacağı ve bir güvenlik zafiyeti meydana getirmeyeceği için hükümet tarafından olumlu karşılanmıştır.

3.2.2.2. Muhacirlerin Akrabalarının Yanlarına Gitmek ve Akrabalarının Yanlarına Getirilmesi Talepleri

Muhacirler arasından yer değiştirme talebiyle öne sürülen gerekçelerden en önemlisi muhacirlerin akrabalarının yanlarına gitmek istemeleri ya da akrabalarının yanlarına getirilmek istenmesidir. Bu istek karşısında Osmanlı Devleti birkaç kıstası esas almıştır. Akrabalar arasında birinci dereceden bir soy bağının olması, akrabalardan bir tanesinin yetim ya da öksüz kalarak iskân edildiği yerde iâşesini sağlayacak durumda olmaması gibi koşullarla Osmanlı hükümeti bu talepleri yerine getirmeye çalışmıştır. Fakat bunun için de Osmanlı Devleti tarafından gerekli araştırmalar yapılmış ona göre iskân işleri gerçekleştirilmiştir.

⁵²⁴ BCA.272.74.64.4.3, 26 Cemazeyilahir 1334/30 Nisan 1916.

⁵²⁵ BCA.272.74.64.4.4, 13 Recep 1332/7 Haziran 1914.

⁵²⁶ BCA.272.74.64.4.9, 1 Recep 1334/4 Mayıs 1916.

Yeniden iskân talebi, vilayet içindeki mahaller arasında, vilayetler arasında olduğu gibi, Rusya topraklarından da yapılmaktaydı. Vilayet içinde ya da vilayetler arasında bu isteğin yerine getirilmesi için araştırmaların yapılması daha kolay ve kısa süreli olsa da Rusya için yapılan talebin gerçekleşmesi daha uzun süreli ve daha zor olmuştur. Öncelikle bunun için devreye Hariciye Nezareti girmekteydi. Nezaret ve konsolosluk arasında devam eden yazışmalar sonucu mesele olumlu ya da olumsuz haliyle nihayete erdirilirdi. Müracaatlar bir kişi veya kişiler olarak yapılırdı. Taleplerde bir kişi, bir aile veya birden fazla sayıda kişiler olabilirdi.

Tek kişi veya tek aile şeklinde talepler hakkında, Halep'e iskân edilmiş olan Çerkes muhacirlerinden Mirza Bey'in Rusya'da Mikala Kazası civarında olan Hazar Nehri sahilinde meskûn, iki kız kardeşi, eşi ve çocuklarının olduğu yirmi üç kişiden oluşan ailesinin yanına getirilmesini istemesi örnek olarak verilebilir. Rusya tarafından 1879 senesinde Çerkesya'nın zapt edilmesinden sonra Tuna Vilayeti'ne iskân edildikten sonra oradan daha sonra Halep Vilayeti'ne nakil ve hicretle Menbiç kasabasına yerleştirilmiş ise de ebeveynleri Rusya tarafında kalmıştır. Gerekçesi olumlu karşılanan muhacirin ailesinin yanına getirilmesi, aksi takdirde böyle bir hane halkının ayrı ayrı yerlerde olmasının onların perişanlığına sebep olacağı beyan edilmiştir.⁵²⁷ Yine Tuna Vilayeti'ne iskân edilen muhacirlerden 1877-1878 Osmanlı-Rus harbi sırasında esir düşerek tekrar Rusya tarafında götürülenler olmuştur. Bunların akrabalarının yanına getirilmesi ya da akrabalarının yanlarına gitmesi talepleri, Osmanlı hükümeti tarafından olumlu karşılanmıştır. Torcu Sancağı'ndaki Çerkes muhacirlerinden olan ve Babadağı Kazası'ndaki Kasap köyünde meydana gelen muharebe esnasında esaret altına alınarak Bükreş'e götürülen beş kişinin hayatta oldukları halde Halep'te kimsesiz kalan çocukları ile birleşmek üzere İbrahim bin Dedo'nun arzuhal neticesinde gereğinin yapılması, Halep Vilayeti'ne bildirilmiştir.⁵²⁸

Çerkes muhacirler arasında akrabalarının yanına yaklaşmak maksadıyla bireysel müracaatların yanında toplu müracaatlar da olmuştur. Aynı şekilde Bireysel müracaat ile başvuruların da iskân masrafları devlet bütçesi tarafından karşılanmıştır. Önceden Halep'e sevk olundukları halde Suriye'de bulunan akrabalarının yakınında iskân edilmek arzusuyla Şam'a gitmiş olan 373 kişilik Kafkas muhacirin iskân masrafı ile,

⁵²⁷ BOA.HR.İD.5/66, 20 Rabiyülevvel 1299/18 Şubat 1882.

⁵²⁸ BOA.HR.TH.31/67, 6 Recep 1296/26 Haziran 1879.

Ağustos ayına kadar erzak bedeli ve hane kirası olan 26.049 kuruş Suriye Vilayeti tarafından tesviye edilmiştir.⁵²⁹ Bunun gibi, Katrina'da bulunan ve akrabaları Suriye'ye gitmiş olan 700 kişilik Çerkes muhacir gurubu, Beyrut İskelesine nakledilmek üzere Selanik Vilayeti'nden Lismirlik isimli vapur gönderilmiş ve vapurun bedeli olan 400 liranın Halep Vilayeti tarafından karşılanmasıyla muhacirlerin yer değiştirme talepleri gerçekleştirilmiştir.⁵³⁰

Diğer taraftan muhacirlerden Kafkasya'dan henüz gelecek olan Çerkeslerden bir kısmı da Suriye'de bulunan akrabalarının yanlarına gitmek talebinde bulunmuştur. Bu muhacirlerin iskân yeri işleri tamamlanmadan önce talepleri doğrultusunda Şam'da bulunan akrabalarının yanlarına gidip gitmemeleri ile ilgili gönderilen iradede, Dâhiliye Nezareti ile müzakere edildikten sonra karar verilmiştir. Müzakere neticesinde akrabalarının yanına iskân edilmek için talepte bulunan Çerkes muhacirlerinin iskân işinde hiçbir mahzur görülmemiş ve bu kişiler iskân için Şam'a gönderilmiştir.⁵³¹

Muhacirlere gösterilen bu olumlu davranışların zaman içerisinde yerine getirilemediği zamanlar da yaşanabilmekteydi. Bunun esas sebebi Osmanlı Devleti'nin bütçe imkânlarıdır. 1900'lü yılların başında bu benzeri hadiselere rastlanmıştır. Yine de Devlet, talepleri reddetmek yerine bazı şartlar ileri sürmesine rağmen bu tip talepleri de karşılamaya çalışmıştır. Eylül 1902'de, Erzurum Vilayeti'nde Çerkes muhacirlerinden Kıımlı Sultan'ın arzuhali üzerine merkeze gönderilen tezkerede 700 hane olarak dokuz aydan beri Pasinler'de perişan bir halde iskân edildiklerini ve dört aydır erzakları eksik olduğundan çocukların bir kısmının telef oldukları gibi bir kısmının da hasta olduklarını ifade etmişlerdir. Bunun için Suriye Vilayeti'nde muhacirleri iskân etmek için boş arazilerin fazla olmasından ve akrabalarının da burada olmalarından ötürü Suriye Vilayeti'ne iskân edilmek istemişlerdir. Fakat Erzurum Vilayeti, muhacirlerin Bitlis'e gönderilmesi konusunda ısrarcı olduğu ifade edilmiştir.⁵³² Muhacirîn İslamiye Komisyonu Birinci Azası Rıza Bey tarafından verilen cevapta ise, muhacirlerin Suriye'ye iskânın hayli masraflı olacağından, muhacirlerinin vapur masraflarıyla diğer

⁵²⁹ BOA.MKT.MHM.529/54, 26 Cemazeyilahir 1323/28 Ağustos 1905.

⁵³⁰ BOA.DH.MKT.1324/47, 9 Şevval 1295/6 Ekim 1878.

⁵³¹ BOA.Y.MTV.15/102, 22 Zilhicce 1301/13 Ekim 1884.

⁵³² BOA.MKT.MHM.520/8-2, 12 Cemazeyilevvel 1320/17 Ağustos 1902.

iskân masraflarını kendilerinin karşılamaları koşuluyla, aktarma yapılmaksızın Beyrut Limanına çıkarılacak iskân mahallerine gidebilecekleri bilgisi verilmiştir.⁵³³

Bundan başka muhacirlerin sevk ve iskânında karşılaşılan zorluklardan bir tanesi de muhacirlerin kaçak yollarla Osmanlı topraklarına gelerek buralarda bulunan akrabalarına yakın yerlerde iskân edilmek isteme talepleridir. Resmi ruhsatları olmadığı halde Rus vapurlarıyla Sivastopol ve Norosiski iskelelerinden gelerek Osmanlı topraklarına sığınan 32 nüfusluk Çerkes muhacir, tekrardan kaçmak teşebbüsünde bulunmamaları için, irade-i mahsusa vapuruyla aktarma yapılarak uygun mahallere nakledilmiştir. Bu muhacirlerden bir aile, akrabalarının İzmir’de olduğunu söyleyerek İzmir’e gönderilmesi, geri kalanların ise Suriye ve Bağdat’a iskân edilmeleri için Muhacir-i İslamiyye Komisyonu tarafından izin istenmiştir.⁵³⁴

3.2.2. Eşkîyalık Faaliyetleri ve Asayiş Meseleleri

Muhacirlerin iskânları sırasında, kişilerin ve küçük toplulukların katıldıkları asayiş ve düzeni bozan faaliyetlerin yanında daha büyük toplulukların dâhil oldukları sıkıntıları da meydana gelmiştir. Muhacirlere, arazi kanununda belirtilen büyüklükte toprak dağıtılması, mirîye ait toprakları ellerinde bulunduran mütegalibenin yerli ahaliye muhacirlere karşı kışkırtmasına ve müteferrik iskân siyasetine rağmen Kafkasya muhacirlerinin kabile reisleriyle beraber yerleştirilmeleri, yerli ahali-muhacir ve aşiretler-muhacir çatışmalarına ve muhacirlerin sair sebeplerle asayiş bozucu hareketlerde bulunmalarına sebep olmuştur.⁵³⁵

Muhacirlerin aşiret ve yerli ahaliye karşı yapmış oldukları bu eşkıyalık faaliyetlerinin durdurulması ve asayişin temin edilmesi için, hükümet bir takım önlemler almıştır. Bu önlemlerin şu başlıklarla sıralanması mümkündür; muhacirlerin silahları toplanmış, asker ve zaptiye sayısı arttırılmış, eşkıyalık girişiminde bulunanlar muhakeme edilerek cezalandırılmış, muhacirler arasında huzursuzluk çıkaranlar muhacir kitlesinden ayrılarak iskân edilmek üzere başka vilayetlere gönderilmiştir.⁵³⁶ Bütün bu önlemlere rağmen Anadolu’nun çeşitli vilayetlerine iskân edilen muhacirler arasında yerli ahaliye karşı asayişin sağlanması meselesi tam olarak çözülememiş ve

⁵³³ BOA.MKT.MHM.520/8-3, 8 Cemaziyelahir 1320/12 Eylül 1902.

⁵³⁴ BOA.Y.MTV.213/201, 27 Zilhicce 1318/17 nisan 1901.

⁵³⁵ N. İpek, **İmparatorluktan Ulus...**, s.49.

⁵³⁶ N. İpek, **İmparatorluktan Ulus...**, s.49.

devleti uzun süre meşgul etmiştir. Halep ve civarında iskân edildikleri yerlerde muhacirler genellikle aşiretlere ve yerli ahaliye karşı eşkıyalık faaliyetlerinde bulunmuş ve bu durum devletin tedbirlerine rağmen, asayişin sağlanmasını zorlaştırmıştır.

3.2.2.1. Aşiretlere Karşı Yapılan Eşkîyalık Girişimleri

Halep ve civarına iskân edilen muhacirlerin yaşattığı en büyük meselelerden bir tanesi genellikle çiftçilikle uğraşan yarı göçebe aşiretlere karşı yapmış oldukları eşkıyalık girişimleridir. Özellikle iskân sonrasında bir takım sorunların ortaya çıkması muhacirlerden bir kısmını kanun dışı işler yapmaya sevk etmiştir. Yerleşemeyen ya da yerleştiği bölge ile uyum sağlayamayan muhacirler, hayatlarına devam edebilmek için hırsızlık, gasp ve eşkıyalık gibi faaliyetlere girişmişlerdir. Bunun yanında devletin sağladığı imkânlarla ve kolaylıklara rağmen özellikle hırsızlık gibi işleri alışkanlık hale getiren muhacirler de olmuştur. Bunlar daha çok bireysel suçlar işlemiş ve aşiretlere karşı ya da yerli ahalinin toplamına karşı girişimlerde bulunmaktan ziyade, bir tek şahsın ya da ailenin malını gasp etmek yoluna gitmişlerdir. Devlet bu gibi suçların ya da eylemlerin önüne geçmek için gerekli önlemleri almış ve giriştikleri eylemler neticesinde, muhacirlere gerekli cezaları vermiştir.

Belgelerde genellikle “*urban*” kelimesi ile ifade edilen bu aşiretler ile muhacirler arasında daha çok arazi anlaşmazlığı sebebiyle münakaşalar çıkmıştır. Bundan başka muhacirler bu aşiretlerin hayvanlarını gasp etmek ya da aşiret üyelerinin canına kıymak gibi bir takım kanun dışı işlere yeltenmişlerdir. Suriye Vilayeti’nden Dâhiliye Nezareti’ne çekilen telgrafta, Revle urbanına Kunaytıra Çerkesleri tarafından saldırıda bulunduğu, altı yüz devenin gasp edildiği ve dokuz bedevinin katledildiğinden bahisle, Revle aşiretinin tamamının Havran’a giderek Çerkes köyelerine hücum edecekleri istihbaratı haberinin alındığı ifade edilmiştir. Bu sebeple Havran’da bulunan Çerkes jandarmalarının bu haberi almaları üzerine Şam’a kaçtıkları belirtilmiştir. Suriye Valisi Nazım Bey tarafından çekilen bu telgrafta ayrıca Havran jandarma binbaşısının da urbandan dört kırsağı gasp ettiği ama şimdi bu gaspı inkar ettiği belirtilerek, iki olay hakkında bir barış sağlanması için gerekli girişimlerde bulunduğu ifade edilmiştir.⁵³⁷

⁵³⁷ BOA.DH.MKT.2864/93, 18 Safer 1325/2 Nisan 1907.

Muhacirler tarafından aşiretlere karşı yapılan eşkıyalık girişimlerinden başka asayiş bozan meselelerden bir tanesi de vilayet yönetimi tarafından aşiretlerin arazilerinin bir kısmı üzerine muhacirlerin iskân edilmesinden kaynaklanan meselelerdir. Aşiretler çoğu zaman bu fikre şiddetle karşı çıkmışlar ve bu durum asayişin bir süre bozulmasına sebep olmuştur. Muhacirlerin nüfuslarının artmasından ötürü ilk iskân edildikleri yerlerde arazilerin yetersiz kalmaya başlamasıyla, muhacirler için aşiretlerin tasarrufunda olan araziden bir kısmı tahsis edilmeye çalışılmış fakat bu durum aşiretler tarafından hoşnutsuzlukla karşılanmıştır. Bu durumdan şikâyetle aşiretler merkeze dilekçeler göndermiştir. Bunları Osmanlı yönetimi, selamet içinde çözmeye çalışmıştır. Zira muhacirlerin iskânı karşısından zaten hoşnutsuz olan aşiretler, en ufak bir ihtilafta kanlı bir çatışmanın içine girecek haldeydiler.

Otuz seneden beri Tevziye köyünde oturmakta iken meskenlerinden usulsüz bir şekilde çıkarılarak arazilerinin Çerkes muhacirlerine verildiğinden bahisle hukuklarının muhafazası için Kasrin Aşireti adına verilen arzuhal üzerine gereğinin yapılması Suriye Vilayeti'ne bildirilmiştir.⁵³⁸ Benzer şekilde, Suriye'nin Selimiye Kazasına bağlı Kibariye köyünde tapu ile tasarruf hakkı ellerinde olan arazilerine muhacir iskân edilmesi teşebbüsünden bahseden Tokan aşiretinden Hasan Hayfer ve arkadaşları tarafından bir şikâyet, arzuhalle bildirilmiştir. Suriye Vilayeti'ne gönderilen tezkerede durumun selametle çözülmesi için gereğinin yapılması gerektiği ifade edilmiştir.⁵³⁹

3.2.2.2. Yerli Ahaliye Karşı Yapılan Eşkîyalık Girişimleri

Yerli ahalienden muhacirlere karşı asayişsizliğe sebep olacak girişimler olmasının yanında muhacirler tarafında da yerli ahaliye karşı eşkıyalık girişimleri olmuştur. Gerek yerli ahaliye gerekse aşiretlere karşı yapılan eşkıyalık teşebbüslerin geneli arazi anlaşmazlığı yüzündendir. Muhacirler genellikle herhangi bir tasarruf hakkı üzerinde bulunmayan arazilerde ziraat yapmak suretiyle tecavüzde bulunmaktaydı. Bu gibi durumlar neticesinde yerli halk vilayet yönetimine başvurur ve gereğinin yapılmasını isterdi. 25 Kasım 1893'de, Suriye Vilayeti'nden Dâhiliye ve Maliye nezaretlerine çekilen telgrafta, vilayet dâhilinde Humus Kazası'nda olan takriben 20.000 dönüm araziden oluşan ve satın alınmak suretiyle emlak-ı seniyyeye ilave edilen Ayn-ı Hüseyin

⁵³⁸ BOA.DH.MKT.541/54, 9 Rebiü'l-ahir 1320/16 Temmuz 1902.

⁵³⁹ BOA.DH.MKT.2784/84, 12 Rabiulevvel 1327/3 Nisan 1909.

mezrasındaki arazinin, yine aynı kazaya tabi Dirkor köyünde sakin Çerkes muhacirleri tarafından tecavüz edilmek suretiyle ziraat yapılan 1.600 dönüm arazinin durumu için gerekli tedbirlerin alınması gerektiği ifade edilmiştir. Telgrafın devamında artık Çerkesler tarafından ziraati yapılan bu arazinin ellerinden alınması mümkün olmadığı için, arazinin bedeli 11.494 kuruşun Hazine-yi Hassa'ya ilave edilerek muhacirlerin elinde bulunan araziye dokunulmaması gerektiği Suriye Vilayeti ve Arazi-i Seniyye Komisyonu tarafından anlaşıldığı için gereğinin yapılması nezaretlere bildirilmiştir.⁵⁴⁰

Yerli ahaliye karşı muhacirler tarafından bireysel suçların işlendiği de görülmektedir. Bu bireysel suçlar genellikle mala ve cana saldırma, hırsızlık, mülk gasp etmek, adam öldürmek⁵⁴¹ gibi suçlardır. Bu gibi suçlar karşısından, vilayet yönetimi gerekli tedbirleri alsa da bazen bu eylemlerin önüne geçememiştir. Muhacirlerden yerli ahaliye karşı yapılan bu girişimler bazen o kadar şiddetlenmiştir ki vilayet yönetimi, bu girişimlere müsamaha göstermekle suçlanmıştır. Bu suçlamalardan biri de Nablus'tan Abdurrahman Musa ve Abdul Hüseyin imzasıyla çekilen iki telgraftır. Telgrafların tercümesinde, vilayet yönetimi Çeçen ve Çerkes muhacirlerin ahaliye karşı yapmış olduğu bireysel suçları görmemezlikten gelmekle itham edilmiştir.⁵⁴²

Eşkiyalık girişimleri karşısında devlet adamları gerekli tedbirler almakta geç kalmamaya çalışmışlardır. Canik Sancağı'nda sakin Çerkes ümerasından Samsun'da cinayet suçu işlediği için tutuklanarak hapis yatan Kabartay Mehmet Bey'in orada bulunmasının hayatî tehlike arz etmesi sebebiyle başka bir yere gönderilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Bunun yanında söz konusu kişi, iki kişiden müteşekkil ailesi ile beraber kendisine belli bir miktar maaş ve yevmiye verilerek Adana dâhilindeki bir kasabada ikamet etmeleri ya da kabile ve akrabalarının olduğu Suriye Vilayeti'ne gönderilmesi için için vilayet dâhilindeki akrabalarını araştırılması gerektiği belirtilmiştir.⁵⁴³ Kuneytır'daki Perika köyünde sakin Çerkes muhacirlerinden İsmail bin Naşho isimli şahıs, yerli ahalden birinin evinden kıymetli bir takım eşyalar çalmıştır. Suçunun sabit olmasından sonra bu kişi eşyaları teslim etmiş ve af dilemiştir.⁵⁴⁴

⁵⁴⁰ BOA.BEO.207/15456, 8 Zilkada 1310/24 Kasım 1893.

⁵⁴¹ BOA.BEO.3078/230842, 5 Cemaziyelevvel 1325/16 Haziran 1907.

⁵⁴² BOA.BEO.3078/230842, 5 Cemaziyelevvel 1325/16 Haziran 1907.

⁵⁴³ BOA.DH.MKT.370/68, 9 Zilkada 1312/4 Mayıs 1895.

⁵⁴⁴ BOA.DH.MKT.2468/24, 9 Zilhicce 1318/30 Mart 1901.

Halep ve civarına başka vilayet ya da sancaklarda yaşanan asayişsizlik yüzünden muhacirlerin iskânı gerçekleşmiştir. Teke sancağı dâhilinde bir mahalle iskân olunan 140 hanelik Kafkasya muhacirin, ahalinin arazilerine tecavüzde bulunmaları, hayvanlarını gasp etmeleri, ruhsatsız tütün üretmeleri gibi suç teşkil eden girişimlerde bulunmalarından dolayı, Halep Vilayeti'nde uygun bir yere nakledilmeleri gerektiği Dâhiliye Nezareti'ne bildirilmiştir.⁵⁴⁵

Zaten Osmanlı Devleti muhacirleri iskân ederken daha ziyade Hıristiyan ahalinin yoğun olmadığı yerlere yerleştirmeye özen göstermiştir. Her ne kadar Osmanlı Devleti muhacirleri, Türk-Müslüman olma unsurlarından istifadeyle, Hıristiyan ahaliye karşı bir denge unsuru olarak görse de iskân yerlerini belirlerken huzursuzlukların çıkmasının önüne geçmek için birbirlerinden uzak yerlerde yerleşmiş olmasına dikkat etmiştir. Özellikle Suriye'de Dürzîlerin yerli ahaliye ve devlete karşı isyana varan tavırlarını engellemek maksadıyla Çerkeslerden istifade etmek amacıyla bu bölgelere iskânlarına daha çok önem vermiştir. Yani Osmanlı Devleti'nin asıl amacı bölgede son zamanlarda sorun çıkarmaya başlayan Dürzîlere ve başıboş, düzensiz olarak yer değiştiren bedevilere karşı Çerkesleri denge unsuru olarak yerleştirmek ve buralarda sukûneti temin etmektir.

Yukarıda da ifade edildiği gibi Osmanlı Devleti muhacirleri iskân ederken onların Müslüman olma durumlarında istifadeyle bir denge unsuru olarak görmekteydi. Fakat bu özellik, Müslüman muhacirin başka bir dinden ahaliye karşı bir ayrıcalık ya da üstünlük elde ettiği anlamına gelmemekteydi. Özellikle Hıristiyan ahalinin olduğu yerlere yerleştirilen muhacirlerin yerli ahaliyi hiçbir şekilde huzursuz etmemesine özen gösterilmiştir. Halep valisi tarafından gönderilen arzda, bölgeye yerleştirilen bazı Çerkes ve Nogay muhacirlerinin iskân edildikleri yerlerde Hıristiyan tebaaya karşı kötü davrandıkları haberi de yalanlanmıştır. Muhacirler tarafından Hıristiyan halka karşı uygunsuz davranıldığı haberinin alınması üzerine, muhacir reislerine bu konuda gerekli nasihatler yapılmış ve bu gibi uygunsuzlukların engellenmesi hakkında Dâhiliye Nezareti aracılığıyla Sadaret makamına gönderilen emirnamede uyarı yapılmıştır. Halep'te muhacirlerin iskân edildikleri nahiyelerde Hıristiyan halk bulunmadığı gibi

⁵⁴⁵ BOA.DH.MKT.121/15, 22 Şevval 1311/28 Nisan 1894.

şimdiye kadar böyle bir uygunsuzluğun da meydana gelmediği, yine de muhacir reislerine gerekli ikazın yapılacağı teminatı verilmiştir.⁵⁴⁶

Bundan başka Osmanlı Devleti'nin özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sonrasında yerli ahali tarafından asayişsiz tavırlar sergilenmiş buna kimi zaman Çerkesler de dâhil olmuştur. Özellikle Doğu Anadolu bölgesinde Kürt aşiret reisleri kontrol altına alınamaz hale gelmişti. Bunun sebebi ise savaş esnasında Osmanlı Devleti içinde ahali arasında asayişli sağlayacak olan düzenli birliklerini cepheye gönderilmesidir. Bu durumdan istifadeyle özellikle Kürt aşiretler arasında baskınlar olmaya devam etti. Bilhassa Midyat bölgesinde hem Hıristiyan hem de Müslüman ahali arasında bu girişimlere karşı kendini koruma ihtiyacı hasıl oldu. Gerek Hıristiyan gerekse Müslüman ahalinin her an bir baskına karşı kendilerini silahlamış olması bir süre sonra Müslümanlarla-Müslümanlar arasında ve Müslümanlarla-Hıristiyanlar arasında çatışmalara sebep oldu.⁵⁴⁷ Doğu Anadolu'da aşiretler tarafından Osmanlı Devleti'ne karşı yapılan bu eşkıyalık hareketlerinin Halep ve civarı taraflarına çokça iskân edilen Çerkesler arasında da yayılma ihtimaline karşı Osmanlı Devleti gerekli tedbirleri aldı ve Doğu Anadolu'nun aksine bu coğrafyalarda Çerkesler tarafından Osmanlı Devleti'ne karşı yapılan bir eşkıyalık hareketi söz konusu olmadı. Halep ve civarına muhacir sevkياتının 1880'lerden sonra yoğunluk kazandığı düşünülürse hiç olmazsa savaşın izlerinin silinmeye başlamasında devlet tarafından asayişin temininin etkisi olduğu söylenebilir.

3.3. Devletin Muhacirlerin Uyumunu Sağlama Çabaları

Halep ve civarına iskân edilen muhacirlerin iskân ve iaşe gibi işlemleri Muhâcirin-i İslâmiye Komisyon Birinci Azalığı tarafından yürütülmüştür. Komisyon, vilayetler dâhiline iskân edilen muhacirlerin iskân sırası ve sonrasında karşılaştığı meseleleri bertaraf etmek için birçok imkân sağlamıştır. İskân yerlerinde hayatlarını devam ettirmeleri için kendilerine ilk başta arazi tahsis edilmiş, hane inşaaı ya da temini sağlanmış, zirai alet ve edevat verilmiş, vergi ve askerlik muafiyeti sağlanmış, muhacir çocukların eğitimi için bir takım girişimlerde bulunulmuştur. Yardımların bir kısmı iaşe temini bir kısmı da iskân edilmeleri meselesi ile ilgili olmakla beraber

⁵⁴⁶ BOA.MKT.UM.535/47, 24 Receb 1278/25 Ocak 1862.

⁵⁴⁷ J. McCarthy, **Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)**, (çev. Fatma Sarıkaya), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2018, s.53.

ikisinde de temel amaç muhacirlerin üretici durumuna geçene kadar rahat etmelerini sağlamayı amaçlamıştır. Muhacir komisyonu kurulduğu esnada iskân ve iâşe işleri Rıza Bey tarafından yapılmış, bu göreve 3 Haziran 1914 senesinde Aşair-i Muhacirîn İdaresi birinci azalığına Adil Arslan Bey tayin edilmiştir.⁵⁴⁸

3.3.1. Muhacirlerin İâşe ve İkmallerinin Sağlanması

Topraklarına kabul ettiği muhacirleri uygun arazilere yerleştirmek için gerekli gayreti gösteren Osmanlı Devleti, muhacir grupların ilk göç yerlerinden nihaî iskân yerlerine nakilleri gerçekleşinceye ve tüketici nüfustan üretici nüfusa geçinceye kadar onlara gerekli olan bütün yardımları yapmıştır. Bu maksatla muhacirleriN iâşeleri temin edilmiş, ziraat yapabilecek durumda olanlara araç gereç, öküz, tarla vs. temin edilmiş, esnaf ve zanaatkârlara da kredi verilmiştir.⁵⁴⁹

İskân sırasında muhacirlere yapılan yardımlar ve iskân yöntemleri her zaman aynı olmamıştır. Bunun sebebi ise gelen muhacirlerin sayılarının giderek artmasıydı. Özellikle 93 Harbi'nden sonra gelen muhacirlerin sayısındaki artış, gerek devletin gerekse yerli halkın yardımlar konusunda yetersiz kalmasına sebep olmuştur. Özellikle Kafkas muhacirlerinin durumu çok kötüydü ve devletin yardımları, hazine için büyük bir yük haline gelmişti. Bütün bu zor durumlara rağmen devlet ve yerli halk yardım konusunda çok büyük bir çaba göstermişlerdir. Resmî binalar ve boş evler muhacirler için uygun hale getirilmiş, bunların yetersiz kaldığı yerde yerli halkın evlerinde misafir olarak kalmaları sağlanmıştır. Buna rağmen muhacir sayısının her geçen gün artması ve devletin ekonomisinin zor durumda olması muhacirlerin yaralarının sarılmasını güçleştiriyordu.⁵⁵⁰

Yerleşim yerlerine ulaşan muhacirlerin iâşe masrafları yerli halk tarafından da karşılanıyordu. Fakat aynı dönemde halkın da durumunun kötü olması sebebiyle onların da yetişemediği yerde muhacirlere ilk hasadı elde edene kadar bir buçuk ya da iki yıl süreyle muhtar ve ihtiyar heyeti aracılığıyla hazineden iâşe sağlanmıştır. Bu karara göre, Anadolu'ya göç eden zabıt ve asker ailelerinden maddî durumu iyi olanlara herhangi bir yardımda bulunulmazken ihtiyaç sahibi olanlar bir yerde iskân olunup geçimlerini temin

⁵⁴⁸ BOA.BEO, 4289/321635, 9 Receb 1332/3 Haziran 1914.

⁵⁴⁹ E. Taşbaş, **a.g.e.**, s.349.

⁵⁵⁰ E. Taşbaş, **a.g.e.**, s.352.

edinceye kadar diğerk muhacirler gibi idare edilecek ve iaşeleri sağlanacaktı. 1864 senesine kadar gelen muhacirlerin yarısı fakir kabul edilip bunlara kaza emvalinden günlük yarımşar kıyye ekmek aynî ya da bedeli nakdî olarak verilmiştir. Fakat bu yöntemle muhacirlerin geçimlerini temin edemeyeceklerinin anlaşılması üzerine kaza meclislerince muhacirlerin sayısı tespit edilip fakir olanlara ekmek dağıtılmasına karar verilmiştir. Buna göre, 0-10 yaş gurubuna yüzer dirhem ve daha büyüklere yarımşar kıyye ekmek verilecekti.⁵⁵¹

Özellikle 93 Harbi'nden sonra gelenlerin sayılarının fazla olmasından dolayı, muhacirlere verilecek iaşe konusunda kısıtlamalara gidilmiştir. Meclis-i Vükela kararıyla oluşturulan komisyonun verdiği raporda, muhacirlerin bütün ihtiyaçlarının hazine tarafından karşılanması kararlaştırılmışsa da bazı yerlerdeki yerlerdeki malî sorunlardan dolayı bunun tamamının karşılanmasının mümkün olmadığı belirtilmiştir. Bu sebeple muhacirlerin iskân zamanına kadar sadece nakil masraflarının ve yoksulların iaşe masraflarının Hazine tarafından karşılanmasına karar verilmiştir. Bundan sonra gelecek olan muhacirler için de aynı uygulama devam edecektir.⁵⁵²

3.3.2. Arazi Tedariki ve Tarıma Yönelik Girişimler

XIX. yüzyılın ortalarından itibaren bölgeler arasında farklılıklar olsa da Osmanlı Devleti'nde ekonomik kaynakların en belirgin niteliklerinden biri toprak faktörünün nisbeten bolluğudur. Devletin geniş toprakları üzerinde yaşayan nüfus XVII. yüzyıldan sonra siyasî ve iktisadî sebeplerden ötürü azalmıştır. Köyler küçülmüş, "*hâli ve harap*" olanların sayısı artmıştır. XIX. yüzyıla geldiğinde ise nüfus yoğunluğu düşmüştür.⁵⁵³ Fakat özellikle Kırım ve Kafkas göçleri sebebiyle bazı bölgelerde nüfus yoğunluğu yükselmiştir. Halep ve civarını teşkil eden bölgelerde de söz konusu nüfus yoğunluğunda özellikle Çerkeslerin iskânından sonra artış olmuştur.

Ekili toprakların da ülke topraklarına oranı oldukça azdı. Yine bunda nüfus yoğunluğunun az olmasının etkisi vardır. Bu dönemde, devletin geniş ve verimli topraklarının çok azında tarım yapılmaktaydı.⁵⁵⁴ Yine Osmanlı Devleti bu geniş ve

⁵⁵¹ N. İpek, *İmparatorluktan Ulus...*, s.43.

⁵⁵² BOA.Y.A.RES,29/27, 1 Şaban 1302/16 Mayıs 1885.

⁵⁵³ T. Güran, *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s.71-72.

⁵⁵⁴ T. Güran, *a.g.e.*, s.71-72.

verimli arazilerde ziraatın devamlılığı için bir takım önlemler almıştır. Bunlar arasında 1856 Kırım Savaşı ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı neticesinde Osmanlı topraklarına sığınan Kırım ve Kafkasyalı muhacirleri uygun yerlere iskân ederek, bu bölgelerde tarım ekonomisinin devamlığını sağlamak vardı.

Kafkasya'dan gelen muhacirler için Osmanlı Devleti'nin aldığı en önemli tedbirlerden bir tanesi, boş arazilerin tesbit edilmesiydi. Nitekim Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına göçlerin başladığı esnada Anadolu'da oldukça fazla miktarda elverişli ve geniş araziler mevcuttu. Fakat 1877 senesinden sonra yoğun iskâna faaliyetleri neticesinde Batı ve Orta Anadolu'da buna elverişli arazinin kalmadığı İstanbul'a bildirilmeye başlanmıştır. Fakat burada "*arazinin kalmadığı*" ifadesi tarıma elverişli veya müstakil köy kurabilecek büyüklükte arazinin yokluğunu belirtmektedir.⁵⁵⁵ Bundan sonra iskânların yönü Halep ve civarı gibi güney vilayetlere kaymıştır. Ardından da hem geçici hem de nihaî iskân yerleri için uygun araziler araştırılmaya başlanmış ve muhacirlerin uygun yerlere yerleştirilmesi için gerekli çalışmalar yapılmıştır. Osmanlı Devleti, muhacirler için arazi tedarikinde bulunurken, yerli ahali için uyguladığı toprak hukukundan farklı bir yöntem benimsememiştir. Buna göre, miri topraklar üzerinde yerli ahalinin tasarruf hakkı neyse muhacirler için de aynı durum geçerliydi. Özellikle 1858 Arazi Kanunnamesi ile köylünün toprak üzerindeki hakları ve mükellefiyetleri ayrıntılı olarak verilmiştir.⁵⁵⁶

Anadolu ve Rumeli'nin Karadeniz sahillerine gelen muhacirler ilk olarak söz konusu köy ve kasabalarda geçici olarak iskân edilmekteydiler. Vilayet, sancak ve kazalarda biriken çiftçi muhacirler ise bir iki hane olarak iskâna elverişli boş arazisi olan köylere yerleştiriliyorlardı. Nihaî iskân yerleri tespit edilen muhacirler iklime

⁵⁵⁵ N. İpek, **Rumeli'den Anadolu'ya...**, s.162.

⁵⁵⁶ Buna göre, mirî topraklara sahip bulunan kimsenin esas mülkiyeti devlete ait olan toprağın üzerinde daimî ve irsî anlamda kiracısı olması onun tasarruf hukukunda bazı hususiyetlerin olmasına sebep olmuştur. Kişinin toprak üzerinde yapmakta yükümlü olduğu işleri yapması ve toprağın kirasının düzenli bir şekilde verebilmesi için evvela toprağı işleme gerekmektedir. Bunun yanında mülkiyeti devlete ait olan toprağı değerden düşürecek ve toprağına ait olan vergi gelirini azaltacak bir şekilde toprağı kullanamazdı. Bu bağlamda toprağı dinlendirmek ve esir olmak gibi geçerli bir sebep olmadıkça üç sene toprağı boş bırakan köylünün elinden toprağı alınır. Aynı şekilde mirî araziye hakkı olmadığı halde zorla zaptetmek suretiyle ziraat yapan kimse, eski toprak sahibinin geçen senelerine ait tazminatını vermek zorundaydı. Mirî toprak üzerine ağaç dikmek, inşaat yapmak gibi girişimler bir takım hususî müsaadelere bağlı tutulmaktaydı. Geniş bilgi için bkz. Ö. L. Barkan, "*Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi*", **Türkiye'de Toprak Meselesi Toplu Eserler 1**, Gözlem Yayınları, İstanbul 1980, s.342-343.

uyum sağlayabilecekleri tarıma elverişli su, mera ve orman bulunan iskân mahallerine gönderiliyorlardı. Bunun yanında muhacirler hazinece istifade olunmayan mütegalibenin gasp ettiği arazilere de yerleştirilmişlerdir. Bu maksatla muhacir yerleştirme işleri bitinceye kadar iskâna elverişli boş arazilerin yerli ahaliye dağıtılması önlenmiştir.⁵⁵⁷

Muhacirler iskân edilirken dikkat edilen hususlardan bir tanesi de farklı coğrafyalardan gelen grupların gelenek ve kültürlerine uygun yerler aranmasıdır. Muhacirlerin büyük bir bölümünün, coğrafi anlamda geldikleri yurtlarına benzer yeryüzü şekilleri ve iklime sahip bölgelere iskân edilmesine özen gösterilmiştir. İskân için seçilen yerlerin muhacirlerin hayatını zorlaştırmayacak ve devlete zarar vermeyecek özellikte olmasına özen gösterilmiştir. İskân için düşünülen yerlerin iklim şartları bakımından uygunluğu, bataklık olmaması, büyük su kaynaklarına yakınlığı, şiddetli rüzgarlara açık olmaması, istasyon, iskele ve ormanlara yakınlığı gibi özelliklerde olması göz önünde tutulmuştur.⁵⁵⁸ Aynı şekilde Halep ve civarına yerleştirilen Çerkesler, özellikleri itibariyle tarım yapmaya muktedir kişilerdi. Bunun yanında bölge, tarımsal alan olarak büyük ve verimli arazilere sahipti. Özellikle Halep, tarım arazisi bakımından Osmanlı Devleti'nin önemli vilayetlerinden bir tanesiydi. XIX. yüzyıl ortalarına gelindiğinden ise Halep'in bu bağlamda önemi bir kat daha artmıştır. Mesela Osmanlı buğday üretiminin %9,5'ini Halep üretmekteydi. Yüzyıl sonlarına gelindiğinde ise Halep'te tarıma teşvik maksadıyla bir takım kararlar alınmıştır.⁵⁵⁹

XIX. yüzyılda Suriye'de de kayda değer bir tarımsal üretim artışı meydana gelmiştir. Suriye'nin 1830'larda tahminen 500.000 ton olan tahıl üretimi, Birinci Dünya Savaşı'nın ilk yıllarına geldiğinde 1.3000.000 ton civarına ulaşmıştır. Ekili arazilerin büyüklüğü, tarımla uğraşan nüfusun artması gibi sebepler de bu büyümenin bir kanıtıdır.⁵⁶⁰ Tarımla uğraşan yerleşik ahali arasına iskân edilen Çerkeslerin sayısı da bir hayli fazladır. Bu sebeple Halep ve civarına iskân edilen Çerkesler için alınan en önemli tedbirlerin başında tarıma yönelik girişimler gelmekteydi.

⁵⁵⁷ N. İpek, **İmparatorluktan Ulus...**, s.44.

⁵⁵⁸ E. Taşbaş, **a.g.e.**, s.311-312.

⁵⁵⁹ Söz konusu teşvikler ve Halep'teki ziraî üretim için bkz. H. Bayraktar, **a.g.e.**, s.56-64.

⁵⁶⁰ L. Schilcher, "*Geç Osmanlı Suriye'sinde Tahıl Ekonomisi ve Büyük Ölçekli Ticarileşme Sorunu*", **Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım**, Editörler. Çağlar Kayder, Faruk Tabak, (çev. Zeynep Altok), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s.180.

Rumeli'ye daha önce iskân edilen Çerkeslerin 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında yeni bir hareketle Anadolu vilayetlerine iskânları meselesi, Osmanlı yönetimini bir hayli uğraştırmıştır. Bütün bu meselelerin yanında başka bir konu da daha önce Rumeli'ye iskân edilen muhacirlerin buradan tapu ile tasarruf hakkı verilen topraklardan ekin almaya başlamaları ya da kendi kazançları neticesinde iskân edildikleri yerlerdeki gayrimenkullerden bir takım kazançlar elde etmeye başlamaları neticesinde bu kazançlar için yeni iskân yerlerinde nasıl bir uygulama takip edileceği hakkındadır. Söz konusu durumda Osmanlı hükümeti yine muhacirleri mağdur etmemek için uygun yöntemler takip etmiştir. Bu yöntemlerden en önemlisi Rumeli'de iskân edildikleri süre içinde kendilerine tapu ile tasarruf hakkı verilen topraklardan Çerkes muhacirlere, Anadolu'ya nakillerinden sonra aynı miktarda arazi verilmesi ve Rumeli taraflarında bıraktıkları gayrimenkullerden kendi kazançları neticesinde elde ettikleri arazileri satabilme ya da kiraya verebilme haklarına sahip olmalarıdır.⁵⁶¹ Uygulanan bu kolaylık sayesinde yeni bir iskân hareketine maruz kalan Çerkesler iskân edildikleri yeni yerlerde maddi olarak sıkıntı yaşamayacaklardı.

Diğer taraftan devlet tarafından muhacirlere verilen topraklarda muhacirler bu topraklar üzerinden ev yapıp tarımla uğraşmışlardır. Fakat bazen bu toprakların eski sahipleri olduklarını iddia eden kişiler ortaya çıkmakta ve toprakların kendilerine tekrar verilmesini istemekteydiler. Bu tür durumlarda, önceki arazi sahiplerine kanun gereği on yıl içinde “*tasarruf davası*” açmak hakkı tanınmaktaydı. Muhacirlerin yerleştirilmesi konusunda sorunlar çıkardığından sürenin bir yıla indirilmesi, 1888 senesinde Adliye Nezareti'ne yapılan teklifle istenmiştir. Fakat daha sonra bu gibi davalarda daha çok davacı tarafın haklı çıkması sebebiyle sürenin iki yıla çıkarılması önerildi. Buna göre muhacirlerin yerleştiği toprak üzerinden, tasarruf hakkı iddiasında bulunan bir kişi, iki yıl içerisinde dava açabilecek, mazeretsiz olarak bu iki yıllık süreyi aşanların davaları kabul edilmeyecekti.⁵⁶² Bu karar yine muhacirlerin menfaati doğrultusunda alınan bir karardı.

1877 senesine kadar şehirlerdeki ya da komşu alanlardaki toprakları iskâna açmayan Osmanlı Devleti, tarım yapmayan zanaat erbabı muhacirlerin köylere yerleşmesinin yarar sağlamayacağını anlayarak bundan sonra bu arazileri muhacirlere

⁵⁶¹ BOA.İ.ŞD.49/2745, Hirci***/7 Şubat 1880.

⁵⁶² F. Kocacık, “**Balkanlar'dan Anadolu'ya...**”, s.167.

tahsis etmeye başlamıştır. Bunun yanında hem tarım için verilen arazinin hem de arazi içinde yapılan hanelerin tapuları hemen verilmiyor, işlerinin tamamlanmasının üzerinden bir müddet geçtikten sonra veriliyordu.⁵⁶³ Muhacirlere arazi ve hanelerin tapularının hemen verilmeyip bir süre bekletilmesinin sebebi, hem muhacirlerin tam anlamıyla yerleşmelerini beklemek hem de onların yer değiştirme gibi taleplerde bulunmaları durumunda eski yerlerinde hak talebinde bulunmalarının önüne geçmektir. Muhâcir-i İslâmiye Komisyonu tarafından iskân için Halep ve civarına gönderilen muhacirler hemen iskân edilmemiş, bir süre misafir olarak bekletilmişlerdir. Bu süre zarfında muhacirler askeriye'nin mandirasında geçici olarak bekletilmişlerdir. Suriye Vilayeti'nden komisyona gönderilen telgrafta, misafir olarak kaldıkları devlet arazisini ikametleri için uygun olduğunu düşünen muhacirler, bu mezranın kendilerine ihsan buyrulmasını talep etmişlerdir.⁵⁶⁴

Yine 1877 senesine kadar muhacirlere arazi kanunnamesinde belirtildiği gibi, bir çift için verimli yerden 70, verimi orta düzeyde olan yerden 100 ve verimi düşük olan yerden 130 dönüm arazi verilerek muhacirler iskân edilmiştir. 1877-1900 seneleri arasında Anadolu'ya gelen muhacirlere iskân edilebilmeleri için sürekli arazi tedarik edilmesi gerekiyordu. Osmanlı topraklarına sürekli bir şekilde muhacirlerin gelmesi ile hazineye ait atıl araziler, vakıf toprakları, atıl durumdaki askerî bölgeler, *mirî çiftlik arazileri*⁵⁶⁵ ve korular muhacirlere tahsis ediliyordu.⁵⁶⁶

Muhacirlerin iskân edildikleri yerlerdeki en büyük mesele şüphesiz arazi tedarikidir. Zira tahsis edilen arazi hem muhacirlerin barınacakları hem de ziraat yapacakları bir mekândır. Tarım yapmak konusunda iyi oldukları bilinen ve yerleşik bir hayat yaşayan Çerkesler içinse bu durum ayrıca önem arz etmektedir. Halep ve civarına iskân edilen muhacirler için devlet çiftlikleri ve *hara*⁵⁶⁷lar büyük önem arz etmektedir.

⁵⁶³ E. Taşbaş, **a.g.e.**, s.362-363.

⁵⁶⁴ BOA.Y.PRK.UM.53/91, 23 Zilhicce 1318/13 Nisan 1901.

⁵⁶⁵ Ağır vergi yükünden kurtulmak için köylerini bırakıp firar etmesi ve XVII. yüzyıl başlarında Anadolu köylüsünün Celaliler önünden kaçıp paniğe kapılarak şehirlere ve kalelere sığınması üzerine tasarruf hakkı köylüde olan araziler boş kalmıştır. Bunun neticesinde özellikle Rumeli taraflarında bu boş kalan araziler büyük çiftlikler haline gelmiştir. Bu çiftlikler bu defa; boş ve mirî topraklar üzerinde kurulmuş çiftlikler, mirî toprakların temlik yolu ile kurulan vakıf çiftlikler, mirî toprakları kiralama yolu ile kurulan çiftlikler olarak tasarruf edilmeye başlanmıştır. Geniş bilgi için bkz. H. İnalçık, **Devlet-i'Aliyye**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009, s.329-332.

⁵⁶⁶ N. İpek, **İmparatorluktan Ulus...**, s.44-45.

⁵⁶⁷ Osmanlı Devleti'nin askeriye ihtiyacı için gerekli olan binek hayvanlarının yetiştirilmesi için Tanzimat Fermanı'nın ilânından sonra bu görevinin bir kısmını haralar üstlenmiştir. Bu yeni usülle hem devletin

Zira muhacirlerin büyük bölümü verimli fakat boş olan bu arazilere iskân edilmiş ve kısa sürede verim elde edilmiştir. Bir kişi ya da kurumun tasarrufunda olan arazi ya da çiftlikler de muhacir iskânı için komisyon eliyle devlet tarafından satın alınıyordu. Satın alınan bu arazilerin durumları hakkında ön çalışma yapıldıktan sonra buralara ne şekilde ya da ne kadar muhacirin yerleştirileceği bildiriliyor ve ona göre iskân işleri yürütülüyordu.⁵⁶⁸

İskân sırasında muhacirler için ayrılan arazinin boş olup olmadığı önceden araştırılır, boş olan arazi devlete aitse taksim edilip muhacirlere dağıtılırdı. Bu uygulamadaki amaç hem muhacirlerin daha geniş arazilerden yararlanmasını hem de devlete ait boş arazilerin tarıma açılmasını sağlamaktır.⁵⁶⁹ Osmanlı Devleti muhacirleri iskân ederken daha ziyade kalabalık nüfusu olmayan yerlere yerleştirmeye dikkat etmişti. Ayrıca muhacirler şehir merkezlerindense kırsal alanlara, metruk arazilere, vakıf ve hazineye ait çiftliklere yerleştirmeye özen göstermiştir. Bunun esas amacı ise salgın hastalıklardan korunma ve güvenlik endişesidir. 1877 senesine kadar şehirlerdeki veya şehir yakınlarındaki arazilere iskân edilmesine izin verilmesine de daha sonraları yer sıkıntısından dolayı böyle yerlere de izin verilmiştir. Muhacirlerin artık yığılmaya başlaması ve salgın hastalıkların yayılmasından endişe duyulmasından ötürü muhacirler boş arazilerle beraber vakıf ve hazineye ait çiftliklere de yerleştirilmeye başlanmıştır.⁵⁷⁰

Muhacir için verilen arazinin tarım için uygun olmasına özen gösterilmiştir. Tarım için esas kaynak olan sulu araziler muhacir iskânı için tercih edilmiştir. Osmanlı merkezinden Halep Vilayeti'ne gönderilen tezkerede, vilayet dâhilindeki Menbiç'e bir

hayvan ihtiyacının karşılanması hem de ordunun talebi olan hayvanın temini amaçlanmıştır. Hara idaresinin en önemli vazifesi iyi nitelikte olan at ırklarını muhafaza etmek ve onların kusurlarını, yine kendi içlerinde en iyilerini seçerek ıslahını sağlamaktır. Diğer taraftan Osmanlı Devleti'nin hayvan ihtiyacının ziraî mahsullerin artışı, yolların yetersizliği, demiryolu ağının henüz gelişmemiş olması gibi sebeplerle artması yeni yöntemlere sevk etmiştir. Bu sebeple Osmanlı Devleti, memleketin belli yerlerine hara idaresini kurmayı uygun görmüştür. Zamanla bu araziler halî ve metruk bir hal aldığı için Osmanlı Devleti, muhacirlerin önemli bir kısmını bu arazilere çiftlik yapmaları maksadıyla yerleştirmiştir. Geniş bilgi için bkz. S. Erdem, **Osmanlı Devleti Döneminde Malatya Sultansuyu Çiftliği'nin Tarihi Gelişimi**, Manas Yayınları, Ankara 2019. O. Köksal, "*Osmanlı Dönüşüm Sürecinde Bir Devlet Teşebbüsü Olarak Çifteler Hâra-yı Hümayunu ve Türk Açılışına Katkıları*", Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi X, S.2, ss.333-365.

⁵⁶⁸ E. Taşbaş, a.g.e., s.364.

⁵⁶⁹ E. Taşbaş, a.g.e., s.362.

⁵⁷⁰ A. Pul, "*1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı Sonrasında Beykoz'da Muhacirler İçin İskân Yeri Çalışmaları*", **Tarih Okulu Dergisi**, Eylül 2013, VI, S.15, s.165.

sene ince iskân edilen Çerkes muhacirlere sulu araziden hak ayrılması için vilayet dâhilindeki arazilerde teftiş yapılması bildirilmiştir.⁵⁷¹

Arazi tedarikinden sonra, muhacirlerin tarım yapabilmesi için gerekli olan öküz ve tohum masrafları da hükümet tarafından karşılanırdı. Kunaytıra Kazası'na iskân edilmiş olan Çerkes ve Dağıstanlı muhacirlerin öküz ve tohum Masrafları için lazım olan 33.996 kuruş hükümet tarafından tesviye edilmiştir.⁵⁷² Hükümetin başta arazi olmak üzere tohum ve öküz vermesindeki esas amaç muhacirlerin yer değiştirmesini ya da firar etmesini engellemek ve onları yerleşik hayat tarzıyla varlıklarını sürdürmesini sağlamaktı. Bunun için devlet, muhacirlerin başka yere gitmemesi konusunda gerekli teminatı vilayet dâhilinde almak durumundaydı. Halep valisi tarafından Muhâcirîn Komisyonu'na gönderilen tahriratın cevabı olarak, Halep'e gönderilen muhacirlere tohum ve öküz verilip acilen yerleştirilerek başka bir tarafa gitmeyecekleri belirtilmiştir.⁵⁷³

Muhacirlerin yerleştirildiği önemli arazilerden biri de devlet çiftlikleriydi. Devlete ait olan bu çiftliklerin önemli bir kısmı, maliyetlerinin yüksek olması sebebiyle hazineye yük olmaktan çıkarılıp tasarruf hakkı muhacirlere verilmiştir.⁵⁷⁴ Halep ve civarına iskân edilen Çerkes muhacirler için de devlet çiftlikleri ve haralar önemli bir yer tutmaktadır. Tarım yapmak konusunda iyi olan Çerkes ve Tatarlar devlete ait olan bu çiftliklere yerleştirilmiştir. Halep'e iskân edilen Çerkes muhacirlerden bir kısmı da Maliye Nezareti'ne bağlı olan çiftliklere yerleştirilmiştir. İskân için Halep'e gelen 1.465 Çerkes nüfusun önceden Hamra Hara-yı Hümayunu'na iskânları kararlaştırılmışsa da Maliye Nezareti idaresinde bulunan ve hiç kimsenin gelip yerleşmediği, bu haliyle de kimseye faydası olmayan çiftlikler olduğu için muhacirlerin bu çiftliklere yerleştirilmesinin daha uygun olduğu ifade edilmiştir.⁵⁷⁵

Osmanlı Devleti çiftliklere yerleştirdiği muhacirlerin kimi zaman istatistik bilgilerinin yer aldığı cetveller tutmuştur. Suriye Vilayeti'nde yer alan Bisân devlet çiftliklerine ait Cebbûl ve Akka çiftliklerine yerleştirilen Çerkes ve Tatar muhacirinin

⁵⁷¹ BOA.DH.MKT.1327/108, 25 Şaban 1296/14 Ağustos 1879.

⁵⁷² BOA.İ.DH.757/61782, 13 Şevval 1294/21 Ekim 1877. BOA.İ.DH.760/61966, 26 Zilkada 1294/2 Aralık 1877.

⁵⁷³ BOA.A.)MKT.NZD.421/58, 11 Zilkada 1278/10 Mayıs 1862.

⁵⁷⁴ Ö. Şen, **a.g.m.**, s.321.

⁵⁷⁵ BOA.İ.HUS.136/1323, 14 Şevval 1323/12 Aralık 1905.

kadın ve erkek toplamda 307 nüfus ve 83 haneden oluşan cetvel,⁵⁷⁶ memurlar tarafından kaydedilmiştir. Yine Halep'in Menbic bölgesine 93 Harbi'nden bir sene sonra Cebel-i İsa devlet çiftliklerine Çerkes muhacirler iskân edilmiş, bunlara daha sonra yeni Çerkes gruplar da katılmıştır.⁵⁷⁷

Muhacirler için tefrik olunan arazinin yetersiz olduğu zamanlarda yerel ahalinin ya da aşiretlerin tasarrufunda olan arazilerden hisse talep edilirdi. Osmanlı toprak hukukuna göre tasarruf hakkının nasıl ve ne şekilde devamlılık gösterdiği bunun önemli bir boyutunu oluştururdu. Halep Vilayetinde Menbiç dolaylarına iskân edilen Çerkes muhacirlerine tefrik olunan arazinin azlığı ve ziraat için verimli olmamasından ötürü, Menbiç'de bulunan Said ve Ebû Sultan aşiretlerinin yirmi seneden beri taht-ı ziraatında olan sulu araziden hisse tefriki talep edilmiştir. Buna göre, Kanunname-i hümayunun 78. maddesi gereğince bir kimse miri araziye çekişmesiz on sene boyunca ziraat ederse o arazide karar hakkı sabit olur. Bu haliyle eğer ki söz konusu aşiretler arazi üzerinde on sene boyunca çekişmesiz ziraat yapmışlarsa hisse tefriki konusunda söz hakları sabit olacaktır.⁵⁷⁸ Sulu araziden hisse verilmemesi durumunda muhacirler orayı terk ederek bunca emek ile vücuda getirdikleri iki yüz hane telef olacağı gibi, Osmanlı bütçesi için de yeni bir masrafın oraya çıkması anlamına gelmekteydi. Bunun için kanun maddesinin hükmü gereğince urban aşiretler yirmi seneden beri arazide üzerinde çekişmesiz ziraat etmekte iseler de bu miri arazide tapusuz ziraat yaptıkları ve göçebe ikamet ettikleri için henüz karar hakkı kazanmadıklarına binaen hisse tefriki meselesinde kargaşa çıkmaması için iki tarafın da sözüne bakılmaksızın tayin olunacak memurlar marifetiyle karara bağlanacaktır.⁵⁷⁹ Bunun için mahallî memurların kararıyla, iki tarafı hoşnut edecek ve yerel asayiş ihlal etmeyecek surette arazi üzerinde taraflara danışılarak arazinin taksim ve tevzi edilmesi suretiyle tapu senetleri verilmiş ve kayıtları yapılmak suretiyle gereğinin yapıldığı Halep Vilayetine bildirilmiştir.⁵⁸⁰

Muhacirlerin arazi taleplerinin makul ve meşru olduğu durumlar da söz konusudur. Özellikle ilk iskândan sonra uzun yılların geçmesi ile muhacir nüfusun artması üzerine ilk iskânları esnasında muhacirlere verilen arazinin yeterli olmaması

⁵⁷⁶ BOA, HH.THR.465/19, 15 Eylül 1303/27 Eylül 1887.

⁵⁷⁷ BOA.HH.THR.446/75-5,6, 27 Za 1306/25 Temmuz 1889.

⁵⁷⁸ BOA.ŞD.2426/16-1, 6 şevval 1296/23 Eylül 1879.

⁵⁷⁹ BOA.ŞD.2426/16-3,4,5, 22 Şaban 1296/11 Ağustos 1879, 14 Şevval 1296/1 Ekim 1879.

⁵⁸⁰ BOA.ŞD.2427/2, 15 Zilkada 1296/31 Ekim 1879.

hükümeti arazi tedariki konusunda yeni yollar bulmaya sevk etmiştir. Devletin başvurduğu arazi tedarik yollarından birisi, mutasarrıflıklardan uygun arazilerin muhacir iskânına açılması talebidir. Bazen de zaruri şart zuhur edebilmektedir. İskân-ı Aşayış ve Muhacirin Müdüriyetinden Halep Vilayeti ile Urfa ve Zor mutasarrıflıklarına çekilen telgrafta, Müslimiye'den Resülayn'a kadar olan Şimendifer güzergâhında demir yolu hattının güvenliği sebebiyle muhacir iskânı zarurî olduğu için, hat civarındaki bu arazilerin sahipleri, miktarları ve kıymetleri hakkında bilgi verilmesi istenmiştir.⁵⁸¹ Devletin özel şartlar halinde istimplâk edip Çerkes muhacirlerin hem ziraat yapması hem de ikamet etmesi için hisse tefrik edilmesi ya da mutasarrıflıklardaki uygun arazilerinden pay ayrılmasından başka muhacirler için belli yerlerin de hükümet tarafından arazilerin istimplâk edildiği görülmektedir.

Dâhiliye Nezareti'nden Suriye Vilayeti'ne gönderilen şifreli telgrafta, Çerkes muhacirlere tahsis olunması maksadıyla hükümetçe elde edilmesine lüzum görülen Salt kazasındaki arazinin istimplâk edilmesi için arazinin kıymetinin bildirilmesi istenmiştir.⁵⁸² 19 Nisan 1917 senesinde yine demiryolu güvenliği maksadıyla istimplâkin yapıldığı ve muhacirlere verildiği ile ilgili bir belgeden, Kerek Sancağı'nda, demiryolu güzergâhında iskân edilen yüz elli hanelik Çerkes muhacire, nüfus başına onar dönüm verilen arazi ile geçinemeyerek dağılmaya başlaması üzerine Salt Kazası'nda kıymeti 4.000 lira olan arazinin istimplâk edilmesi gerektiği ifade edilmiştir.⁵⁸³ Yine devletin bir uygulaması da aşayış ve düzenin korunmasında bazı dengelerin korunmasıdır. Özellikle Halep vilayeti'nin güneyindeki Suriye topraklarında kalabalık gruplar halinde urban topluluklar yaşamaktadır. Buralara Çerkesler iskân edilmişlerdir. Buradaki esas amaç kıymetli olan boş arazilere muhacir iskân ederek imara ve tarıma açmanın yanında urban toplulukları yerleşik düzene özendirme.

Arazi tedariki konusunda önemli olan meselelerden bir tanesi de muhacirlerin dışında gelişen olumsuzluklar neticesinde yer değiştirmek zorunda olmaları ve devletin yeni yerler tespit ederek muhacirlerin güvenli bir şekilde buralara yeniden iskânını sağlamasıdır. Bu gibi durumlarda çoğu zaman muhacirler henüz yer değiştirme talebinde bulunmadan vilayet idaresi, muhacirleri hemen yeni yerlere sevk ederdi.

⁵⁸¹ BOA.DH.ŞFR.63/216, 3 Recep 1334/6 Mayıs 1916

⁵⁸² BOA.DH.ŞFR.75/264, 7 Recep 1335/29 Nisan 1917

⁵⁸³ BOA.DH.ŞFR.552/1, 26 Cemazeyilahir 1335/19 Nisan 1917.

Hama sancağı dâhilinde Humus Kazası'nın Aynızad köyüne daha önceden iskân edilen Çerkes muhacirler, köyün taşlık olması ve çiftlik yapmak için uygun arazinin olmaması sebebiyle, aynı sancak dâhilinde Meşrefe isimli köyü civarında olan metruk araziye iskânları uygun görülmüştür. Gayrimenkul olan arazi belli bir bedel karşılığında vilayete bırakılmış ve Çerkesler yeni yerlerine sevk edilmiştir.⁵⁸⁴

3.3.3. Ev İnşası

Muhacirlere yapılan yardımlardan bir diğeri de ev inşasıdır. İlk gelen muhacirlerin sayıları fazla olmadığı için bunlara geçici olarak han, dükkân, boş ev, büyük konaklar kiralanarak, yetmediği zaman ise çadırlar⁵⁸⁵ dikmek suretiyle ikamet ettiriyorlardı. Geçici olarak belli vilayet ve kazalarda kalan muhacirler evleri inşa edilinceye kadar halkın evlerinde misafir olarak kalıyorlardı. Hatta geçici iskân sırasında mevsimin müsait olduğu zamanlarda muhacirlerin kurulan çadırlarda, boş arazilerde ve hatta ağaç diplerinde yerleştirildiği görülmektedir. Bundan sonra asıl yerleşim yerlerine gönderilen muhacirler buralarda da bir süre misafir edildikten sonra kendi evlerine yerleştiriliyordu.⁵⁸⁶

Fakat hükümetin ev yaptırma konusunda dönemin şartlarına göre farklı tavırlar takındığı görülmektedir. Mesela, 1856 tarihli İskân Talimatnamesine göre, muhacirlerden maddî durumu iyi olanlar kendi evlerini kendileri yaptırarak, fakir olanlara ise devlet yapacaktı. Fakat bu da diğer birçok uygulama gibi Anadolu ve Rumeli'de farklı uygulanmıştır. Anadolu'da zorunlu olmadığı durumlar dışında devlet bütçesinden hane yapımı olmamıştır. Hane inşası daha ziyade vilayet yönetimi ve halkın yapacağı yardımlardan karşılanmaya çalışılmıştır.⁵⁸⁷ Bu farklılıkların sebepleri arasında dönemin siyasî ortamının, muhacirlerin sayısının ya da hazinenin durumunun da payı vardır. Dönemsel olarak dahi hükümet ev yaptırma konusunda farklı tavırlar almıştır. Mesela, 1856-1859 yılları arasında muhacirlere ev yaptırılmasının benimsendiği, 1860-

⁵⁸⁴ BOA.DH.MKT.1603/115, 10 Recep 1306/12 Mart 1889.

⁵⁸⁵ Muhacirlerin ilk iskân yerlerinde onlara ilk olarak hane inşa edilmemiştir. Hane inşası nihai iskân yerlerine varınca gerek devlet eliyle gerekse ahalinin yardımlarıyla yapılmıştır. Muhacirler ilk olarak derme çatma çadır ya da çardaklarda bir süreliğine ikamet ediyorlardı. 1864 senesinde otuz bine yakın göç eden Çerkesler ilk olarak Köstence ve diğer mahallere yerleştirilmiş, nihai iskân yerlerine gidene kadar seksen arşın uzunluğunda ve on iki arşın genişliğinde barakalar inşa edilmek suretiyle buralara yerleştirilmiş, bir kısmı mevcut olan çadırlara, bir kısmı da çalı çırpıdan müteşekkil çardaklara yerleştirilmiştir. *Takvim-i Vekâyi No:755*, 29 Muharrem 1281(4 Temmuz 1864), s.2.

⁵⁸⁶ A. Saydam, **a.g.e.**, s.162-164.

⁵⁸⁷ E. Taşbaş, **a.g.e.**, s.369.

1861 yıllarında muhacirlerin kendi evlerini kendilerinin yaptırmaları gerektiği düşünülmüş, 1861 ortalarından itibaren ise küçük çapta da olsa hiç olmazsa kulübe tarzında bir evin masrafının kabul edilebileceği fikri benimsenmiştir.⁵⁸⁸

Bunun yanında genel olarak devlet, muhacirleri barındırmak, terk edilmiş evleri tamir etmek ve boş araziden tarla tahsis etmekle köylüleri yükümlü kılmıştır. Bu yöntemle de açığın kapatılmayacağını anlayan yönetim, bu defa barınma ihtiyaçlarını tamamen karşılamak için bir taraftan muhacirlere ücretsiz arsa temin ederken diğer taraftan yerel idareleri, maliyeti yirmi beş kuruşu geçmeyecek bir şekilde iki-üç odalı muhacir konutlarının inşası için görevlendirdi. Konut maliyetini düşürmek için yerel idare, halk ve muhacirler işbirliği yaparken inşaatta kullanılan keresteden herhangi bir ücret ya da rüsum alınmamıştır. Bu yöntemle bir taraftan mevcut köylerde yeni evler inşa edilirken diğer taraftan yeni köyler kurulmuştur.⁵⁸⁹

Yeni köyler kurulurken daha çok ahali dağılan ya da birkaç hanesi kalan köyler tercih edilmiştir. Halep'e gönderilen 1.100 kadar muhacirin ilk olarak ahali tamamen dağılmış ya da bir miktarı gidip üç beş hane kalmış olanlara yerlere muhacir iskân edileceği, muhacirler bu köylere sevk edilmeden önce hanelerin tamirâtı ve inşaatı için 150'şer kuruş masrafın hâsıl olacağı ve 200 hane olacak kadar bu hanelerin toplam masrafı olan 30.000 kuruşun hazinece karşılanması, Maliye Nezareti'ne bildirilmiştir.⁵⁹⁰

Ahali dağılan yerlerde yeniden kurulan muhacir köy ya da mahallelerine yeni isimler de verilmiştir. Bu isimler genellikle Osmanlı hükümdarlarına atfedilirdi. Mesela, Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman Bey'e atfen Osmaniye, Abdulaziz'e atfen Aziziye, II. Abulhamid'e atfen ise Hamidiye gibi isimler köylere ya da mahallelere verilirdi. Halep Vilayeti'ne bağlı, Antakya Kazası'nda İstanbul köprüsünün ve Asi nehrinin öte tarafına yerleşen Rumeli muhacirlerinden Tırnova muhacirlerinin kurduğu mahalleye Osman Gazi'ye ithafen Osmaniye Mahallesi ismi verilmiştir.⁵⁹¹ Aynı şekilde Şam'a bağlı Vadiülacem Kazasının Burakkalesi civarında daha önceden iskân edilen Çerkes muhacirlerin Kuneytır'daki Kamürsak arazisine nakledilmesi üzerine orAda

⁵⁸⁸ A. Saydam, *a.g.e.*, s.164.

⁵⁸⁹ N. İpek, *İmparatorluktan Ulus...*, s.46.

⁵⁹⁰ BOA.MKT.NZD.335/70, 4 Cemaziyelahir 1277/18 Aralık 1860.

⁵⁹¹ BOA.İ.DH.1056/82929, 17 Zilkada 304/7 Ağustos 1887.

teşkil edilecek yeni köyün ismi Şevketiye olarak isimlendirilmiştir.⁵⁹² Bu isimlendirmede Osmanlı Devletinin muhacirlere karşı gösterdiği şefkate atıf yapılmıştır.

Gerek devlet eliyle gerek muhacirin kendi imkânlarıyla gerekse ahalinin yardımlarıyla bir şekilde inşa edilen hanelerden sonra kurulan yeni mahalle ve köylere verilen isimler vilayete ve vergi memurlarına bildirildikten sonra gazetede ilan edilmekteydi. Muhacirlere verilen araziler ya da evler için tapu hemen verilmemekte bir süre bekletilmekteydi. Bunun yanında muhacirler için yapılan evler ile yerli ahalinin evleri arasında farklılıklar vardı. Muhacir evleri genellikle “U” şeklinde dizilmekte, köy meydanı da ortada boş kalan yere isabet etmekteydi.⁵⁹³ Tabii bunda devletin ve muhacirlerin maddî durumu ile evlerin hemen inşa edilmesi gerektiğinin de etkisi vardır.

Muhacirler için temel ihtiyaçlardan biri olan hane, inşa edileceği coğrafyaya göre de farklılık göstermiştir. Bazen devlet muhacirlerin ev inşa etmesi için gerekli olan kereste, devlete ait ormanlarda kesim yapılmasına izin veriyor, bazen de kereste vermek yerine kereste elde edebilecekleri bataklıklar veriyordu. Bunun yanında muhacir evlerinin yapımında kullanılan ve devlete ait olan ormanlardan bedelsiz olarak temin edilen kerestelerden vergi alınmıyordu. Fakat bununla beraber devlet, muhacirlerin ormanlık alanları tahrip etmemelerine, ağaç kesmemelerine, hatta ormanlık alanlarda köy kurmamaya çalışmasına özen göstermiştir.⁵⁹⁴ Çünkü muhacir köylerinin ormanlarla içi içi kurulması bir takım sorunlara yol açabiliyordu. Mesela ormanlarda olası bir yangının çıkması muhacirlerin o bölgeden tahliyesini neredeyse imkânsız hale getirecek ve can kayıpları yaşanacaktı. Diğer taraftan muhacirlerin ormanları bilinçli bir şekilde yakarak kendileri için arazi açmaya çalışmaları mevcut orman varlığının zarar görmesi anlamına geliyordu.⁵⁹⁵

Devlet eliyle yapılan hanelerde, devletin imkânlarının yettiği dönemlerde para nakit olarak verilirdi. Suriye Vilayeti’ne iskân edilen ve iskân edilmeye yıl içinde

⁵⁹² BOA.DH.MKT.1569/103, 27 Rabiülevvel 1306/1 Aralık 1888.

⁵⁹³ F. Kocacık, “*Balkanlar’dan Anadolu’ya...*”, s.170.

⁵⁹⁴ F. Kocacık, “*Balkanlar’dan Anadolu’ya...*”, s.170.

⁵⁹⁵ İ. Sarıbal, **Osmanlı Devleti’nde Muhaceret, İskan ve Entegrasyon**, İdeal Kültürel Yayınları, İstanbul 2018, s.117.

devam edilen muhacirler için aynı sene zarfında verilmesi gereken havale miktarı ile hane inşası masrafı olan yüz on bir bin kuruş Maliye Nezareti'nden talep edilmiştir.⁵⁹⁶

Devlet bütçesinin ya da halkın maddî durumunun yetmediği yerlerde muhacirlere gerekli yardımın padişah tarafından yapıldığı da görülmektedir. 26 Eylül 1901 tarihinde, Kunaytıra Kazasının Hasine mezrasında iskân edilecek olan Kafkasya muhacirlerinin hane inşası masrafları, yevmiyeleri, hayvan, tohumluk ve ziraat araç gereçleri için gerekli paranın tahsisi sağlanamadığı ifade edilmiştir. Altmış iki haneden müteşekkil bu muhacirlerin yüz doksan ikisi büyük yetmiş dördü küçük olmak üzere iki yüz altmış iki nüfustan oluşmaktadır. Bunlara her ay altı bin sekiz yüz yetmiş kuruş hesabıyla yılda seksen iki bin dört yüz kırk nakit para ile hayvan, tohumluk ve edevat bedeli olarak her haneye bin beş yüz kuruştan doksan üç bin kuruş verilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Nakit para ve diğer masraflar için toplamda yüz yetmiş bin dört yüz kırk kuruşun da ilavesiyle bu miktarın devlet bütçesinden sağlanmasının zor olduğu belirtilmiştir. Bu yüzden bu miktarın padişah tarafından ödenmesi uygun görülmüştür.⁵⁹⁷

Çerkes muhacirleri için hane inşası konusunda bir takım sorunların yaşandığı dönemler de olmuştur. Bu sorunların sebepleri arasında hane inşası için lazım olan paranın temin edilememesi, muhacir sayısı için gerekli olan hane sayısının hemen sağlanamaması gibi sebepler sayılabilir. Halep Vilayetine gönderilen tezkerede vilayet dâhilinde iskânları kararlaştırılan muhacirlerden Hanasır mevkiine ayrılan yüz on bir hane halkının ikametleri için ancak otuz hane tamamen tamir edilmiş kırk hane henüz tamamlanmamıştır. Bunun yanında arazi, tohum, hayvan gibi zaruretler her hanenin nüfusuna göre verilmeyerek kimine az kimine çok verilmiştir. Bu durumu şikâyet için başvuruların müracaatlarının neticesiz kalmasından dolayı birkaç hane Rusya'ya geri dönmek için teşebbüste bulunmuştur. Bu yüzden henüz tamir edilmeyen ve eksik olan hanelerin inşasının tamamlanmasının yanında gerekli olan arazinin verilmesi için önlemlerin alınması gerektiği ifade edilmiştir.⁵⁹⁸

Muhacirîn İdaresi Talimatına göre, bundan sonra iskân edilen muhacirlerin hane masrafları ve ziraat için gerekli olan alet edevatın masrafları vilayet bütçesinden karşılanmaya başlanmıştır. Sadarettin Maliye Nezaretine gönderilen tezkerede, Nisan

⁵⁹⁶ BOA.MKT.MHM.515/2-1, 19 Cemaziyel evvel 1319/3 Eylül 1901.

⁵⁹⁷BOA. İ.DH.1387/1319, 15 Cemaziyelevvel 1319/26 Eylül 1901.

⁵⁹⁸ BOA.DH.MKT.1158/45, 23 Safer 1325/7 Nisan 1907.

1907 senesinde Suriye'ye iskân edilen Çerkes ve Çeçen muhacirler için inşa edilen ve edilecek olan hanelerin inşaat masraflarıyla ziraat için gerekli olan alet ve edevatın gideri için gerekli olan 500.000 kuruşun Suriye Vilayetinin bütçesinden karşılanması gerektiği bildirilmiştir.⁵⁹⁹ Vilayet bütçelerinin yetmediği zamanda devlet, merkezden yardım etmektedir. Ticaret ve Bayındırlık Nezareti'nden Halep Vilayeti'ne çekilen telgrafta Rakka Kasabasına iskân edilen Çerkeslerin göç ettikleri ve iskân edildikleri tarih dikkate alınarak hane inşasının tamamlanması için kaç kuruşun lazım olduğunun haber verilmesi ve ona göre gerekli olan meblağın Ticaret ve Bayındırlık Nezaretinden para aktarımı yapılacağı bildirilmiştir.⁶⁰⁰

3.3.4. Okul/Cami İnşası Ve Eğitim Harcamaları

Osmanlı topraklarına göç eden muhacirlerin iskânı ve sonralarında gittikleri yerlerdeki hayata uyum sağlaması Osmanlı Devleti için önemli bir meseleydi. Muhacirler arasında önemli bir sayıyı teşkil eden çocukların eğitimi ise Osmanlı'nın hususiyetle ilgilendiği bir durumdur. Bunun için hükümet, gerekli nakdî yardımı sağlamıştır. Devlet muhacir çocukların eğitimi için Maarif bütçesinden 1883-1884 seneleri arasında yüz bin kuruşluk para ayırmış ve parayı muhacir çocukların eğitimi konusundaki istekleri için kullanmıştır. Bunun yanında öğretmen maaşları da Maarif Nezâreti bütçesinden karşılanmıştır. İskân edilen köylerde bir okul ve cami yapımı için talepte bulunulduğunda okul *Maarif Nezareti* tarafından, cami ise *Evkaf-ı Hümayun Hazinesi* tarafından karşılanmaktaydı.⁶⁰¹ Muhacir iskân edilen her kasaba ya da köyde bir cami ve okul inşa edilmekteydi.⁶⁰² Cami ve okul mekân olarak yan yana inşa edilmekteydi.⁶⁰³ Cami ve okulların büyüklüğü, mahallenin ya da köyün büyüklüğüne göre farklılık gösteriyordu. Kurumların yapımı halk, hazine ve mahallî idareciler tarafından karşılanırken kurumlar için gerekli olan kereste ihtiyacı mirî ormanlardan temin edilmiştir. Bununla beraber 1873 senesinde yetim kalan muhacir çocukları için *Darüşşafaka* açılmıştır. Söz konusu kurumda çocukların hem barınma ihtiyaçları karşılanıyor hem de kurum bir eğitim yeri olarak çalışıyordu.⁶⁰⁴ Aynı zamanda 1886

⁵⁹⁹ BOA.MKT.MHM.524/39-3, 9 Safer 1322/25 Nisan 1904.

⁶⁰⁰ BOA.DH.MKT.1307/16, 17 Cemazeyilahir 1327/6 Temmuz 1909.

⁶⁰¹ F. Kocacık, "Balkanlar'dan Anadolu'ya...", s.172.

⁶⁰² Süleyman Erkan, **a.g.e.**, s.170

⁶⁰³ *Takvim-i Vekâyi*, 11 Safer 1283(25 Haziran 1866), s.3.

⁶⁰⁴ N. İpek, **İmparatorluktan Ulus...**, s.226.

senesinde savaş sonrası meydana getirilen muhacir dul hanesi bünyesinde bir mektep açılarak buradaki öksüz çocukların eğitim görmesi sağlanmıştır. Buralarda okullarını bitiren muhacir çocuklar daha sonra yatılı okullara alınmıştır.⁶⁰⁵

Kimsesiz olarak Osmanlı topraklarına gelen muhacir çocuklar iskân edildikleri yerlerde yatılı okul mahiyetindeki okullara kayıt edilmişlerdir. Sadarettin çıkan emir üzerine, muhacir çocuklarından şimdiye kadar iki yüz iki çocuğun toplatılarak istihdamları için otuz dördü Mekteb-i Sanayiye ve yüz seksen sekizi Tophane-i Amire'ye teslim edilmiştir. Yine gelen telgraf üzerine, bundan sonra bu durumda olan çocukların toplatılması için çaba sarf edilmesi hususunda gerekli özenin gösterilmesi gerektiği belirtilmiştir.⁶⁰⁶

Halep ve civarına iskân edilen Çerkes muhacir çocuklar için iskân edilen yerlerdeki hemen hemen her mahalle ya da köyde okul ve cami inşa edildiği görülmektedir. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi cami ve okul inşa edilmesinde yerli halk tarafından da yardımlar yapılmaktaydı. Suriye'nin Zerka karyesinde inşasına Çerkes muhacirler için daha önceden başlanan, yerli ahalinin yardımları ve devlet eliyle inşası tamamlanan cami ve mektebin açılışı 1907 senesinde yapılmıştır. Yerli ahalinin de hazır vaziyette beklediği cami ve mektebin açılışı Cuma selasına müteakip yapılmıştır.⁶⁰⁷

Muhtelif yerlere iskân edilen Çerkes muhacirler için tesis edilen mekteplerdeki muallimlerin maaşları da yine Maarif Nezareti'nin vilayet müdürlüğüne ayırdığı bütçe ile tahsis edilmekteydi. Fakat devletin durumunun kötü olması, okulun inşaat giderleri ya da sonraki eğitim giderleri için bütçe sıkıntısına sebep olmuştur. Suriye Vilayeti'nden Maarif Nezareti'ne gönderilen tezkerede, Merkez, Hama, Havran ve Gerek sancaklarında önceden ve sonradan iskân olunan Çerkes muhacirlerin iskân edildikleri yerlerde açılması mecburî olan mekteb-i ibtidâ'iyedeki muallimlerin masrafları için ve diğer giderler için maarif hissesinin merkez kısmından ya da başka bir yoldan bütçe tahsis edilmesi talep edilmiştir. Zira ne vilayetin bütçesi ne de muhacirlerin durumu bu bütçeyi sağlamaya yeterli değildir.⁶⁰⁸ Bu tezkereye cevaben

⁶⁰⁵ S. Erkan, **a.g.e.**, s.170-171.

⁶⁰⁶ BOA.Y.A.HUS, 169/30, 3 Safer 1299/25 Aralık 1881.

⁶⁰⁷ BOA.Y.MTV.293/85, 16 Zilhicce 1324/31 ocak 1907

⁶⁰⁸BOA. MF.MKT.800/60-1, 23 Cemaziyelevvel 1322/5 Ağustos 1904.

muhasebe durumuyla ilgili izahat yapılmıştır. Muhasebe, vilayetin 1320 malî yılı bütçesine nazaran maarif bütçesinin 981.790 kuruş ve masrafların da 783.490 kuruş olduğu ifade etmiştir. Bunun yanında Dersaadet hissesine iki yüz 92.595 kuruş tecviz olduğu gibi Maarif Nezareti'nin bir takım sebeplerle 8.500.000 kuruş açığı olduğu gerekçesiyle Dersaadet hissesinden vilayete bir para nakli söz konusu olamayacağı beyan edilmiştir. Zaten mekteb-i ibtidanın idareleri kanunen mahallerine ait olmuş olup, bu sebeple bu meblağ ödenmemiştir.⁶⁰⁹

Okullarda eğitim vermesi için tayin edilen öğretmenlerin maaşları meselesi da önemli bir husustu. Öğretmen maaşları daha çok merkez ya da vilayet yönetimi tarafından ödenirdi. Merkez, Hama, Havran ve Gerek sancaklarında iskân olan Çerkes muhacir çocukları için tesis edilen mekteb-i ibtidâ'iyenin öğretmenlerinin maaşlarının ödenmesi için muhacirlerin durumlarının müsait olmamasından öğretmenlerin maaşlarının hükümetçe tesviye edilmesi talep edilmiştir.⁶¹⁰ Maarif Nezaretinden vilayete gönderilen cevapta Suriye Vilayetinin geçerli olan 1320 mali yılı bütçesine nazaran maarif geliri, 981.790 kuruş olup, masrafının 783.490 kuruş olduğu ifade edilmiştir. Şu halde Dersaadet hissesine iki yüz doksan 292.595 kuruş ötesine geçmiş ve Maarif bütçesinin bir takım sebeplerden dolayı 8,5 milyon kuruş açığı bulunmuştur. Bu sebeple söz konusu sancaklara Dersaadet bütçesinden para naklinin mümkün olmayacağı ifade edilmiştir. Bununla beraber zaten mekteb-i ibtidainin idaresi mahalli kanunlara ait olduğu beyan edilmiştir.⁶¹¹

Çerkes muhacir çocukların eğitimi için ayrıca yeni okullar inşa edilmekle beraber, zaten var olan okullara da kaydedilmiştir. Kayıt harcamaları da yine Halep Maarif Müdürlüğü bütçesinden tahsis edilmekteydi. Halep Vilayeti Maarif Müdürlüğü'nden Maarif Nezareti'ne gönderilen tezkerede, Rumi1323/Hicri1324 malî yılına ait bütçe giderlerine ek olarak Çerkes muhacirlerin kayıt harcamaları ile beraber 400 kuruşluk giderin olduğu bildirilmiştir. Bunun yanında ek giderler olarak muhasebe memuru Salim Efendi'nin 19 yıldan beri zam istemediği ve bu sene ile beraber zam talebiyle yüz yirmi kuruş, Maraş idadi müdürünün 150 kuruşluk maaşı eklenmiş ve hepsinin ekiyle

⁶⁰⁹ BOA, MF.MKT.800/60-1,2, 12 Receb 1322/22 Eylül 1904, 15 Cemaziyelahir 1322/27 Ağustos 1904.

⁶¹⁰ BOA.DH.MKT.876/44-1,2, 23 Cemaziyelevvel 1320/28 Ağustos 1902, 15 Rabiulahir 1322/29 Haziran 1904.

⁶¹¹ BOADH.MKT.876/44-3, 26 Cemaziyelahir 1322/7 Eylül 1904.

beraber bütçeden para talep edilmiştir.⁶¹² Ardından Maarif Nezareti Mektubi kaleminden Halep Vilayeti Maarif Müdüriyetine çekilen telgrafta, bildirilen ek giderler içinde olan Çerkes muhacir çocuklarının giderleri önceden kabul ve hesap edildiği, daha önceden Bursa idadisine nakledilen iki kişinin giderlerinin de devlet bütçesinden ayrıldığı, Maraş idadi müdürünün ve mekteb-i rüştiyede farlı işler gören kişilerin talep ettiği dörder yüz kuruşun bütçenin hal-i hazırında kabul göremeyeceği bildirilmiştir.⁶¹³ Bunun yanında Çerkeslerin iskân edildiği önemli yerlerden bir tanesi olan Münbiç'te de iskândan sonra padişahın emri ile bir cami ve bir ilkokul inşa edilmiştir.⁶¹⁴

Muhacir çocuklarının ilk eğitimi için inşa edilen idadî ve iptidai okulların dışında ortaokul mahiyetindeki rüştiye mekteplerinin inşası konusuna da önem verilmiştir. Dâhiliye Nezareti'nden Suriye Vilayeti'ne çekilen telgrafta, vilayet dâhilinde Dürzî, Bedevi Arap ve Çerkes ahalisi arasında uyumu güçlendirmek, ve kendilerine islam şuurunu vermek maksadıyla Havran dâhilindeki ibtidai mekteplerin çoğaltılması ve sancak merkezinde bir rüştiye mektebinin açılması için gerekli işlemlere başlanması gerektiği belirtilmiştir.⁶¹⁵

Osmanlı hükümeti, muhacirlerin sair sebeplerle yer değiştirmesinden sonra onların bütün nakil işlemleri gibi mektep nakillerini de gerçekleştirmiştir. Böylece yer değiştiren muhacir çocuklarının eğitimleri bu nakilden sonra aksamamıştır. Hüdavendigâr Vilayeti'nden Sadaret'e gönderilen telgrafta, bir sıra Halep Vilayeti'ne iskân edilerek vilayetteki mekteb-i idadi mülkiyesine kayıtlı olan İsmail ve Ali isminde iki kişinin Bursa'ya nakledileceğinden ve tesviye edecek kimseleri olmadığından Bursa'da ikamet eden biraderleri Arslan Efendi'ye verilen vekalet ile nakilleri gerçekleştirilmiştir.⁶¹⁶ Yine belgenin devamında yer alan bendden anlaşılacağı üzere, o sıra her öğrenci için yıllık 1.100 kuruş, maarif bütçesinden vilayetlere tesviye edilmekteydi. Çerkeslerden beş çocuğun Halep mekteb-i idadisine kayıt ve kabullerinden dolayı vilayet maarif bütçesine giderlerin tahsisatı olarak 5.500 kuruş dâhil edilmiş, nakilleri gerçekleşen iki kişi için de senelik gider olarak, 2.200 kuruşun Hüdavendigâr maarif

⁶¹² BOA.MF.MKT.999/68-1, 7 Zilkada 324/23 Aralık 1906.

⁶¹³ BOA.MF.MKT.999/68-2, 4 Cemaziyelevvel 1325/15 Haziran 1907.

⁶¹⁴ C. Eroğlu, M. Babuçoğlu, M. Köçer, **Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Halep**, Global Strateji Etütleri, Ankara 2007, s.131.

⁶¹⁵ BOA.DH.MKT.866/57, 18 Rebi'ül-ahir 1322/2 Temmuz 1904.

⁶¹⁶ BOA.MF.MKT.975/4-1, 4 Cemaziyelevvel 1324/26 Haziran 1906.

bütçesine ilavesiyle, adı geçen kişilerin Bursa idadisine kayıtları için gereken ödemenin gerçekleşeceği ifade edilmiştir.⁶¹⁷

Muhacir çocuklarının eğitimleri konusunda Osmanlı Devleti'nin dikkat ettiği hususlardan bir tanesi de kimsesiz muhacir çocuklarının hem eğitim hem de barınma ihtiyaçlarının karşılanmasıdır. Göç ve iskân sırasında sair sebeplerle ebeveynlerini kaybeden muhacir çocuklarının durumunu Osmanlı Devleti göz ardı etmemiştir. Yetim ve öksüz kalan çocuklar öncelikle darüleytama kaydedilmiş, buralarda eğitim, barınma ve sonrasında iş sahibi olma imkânı sağlanmıştır. Osmanlı'nın belli vilayetlerinde olan arüleytamlara, başka vilayetlerde bulunan muhacir çocukları sevk edilmiştir. İskân-i Aşâ'ir ve Muhâcirîn Müdüriyeti'nden Halep ve Suriye vilayetleriyle Medine-i Münevvere Muhafızlığı'na çekilen telgrafta, kimsesiz yetim çocukların darüleytmalarda talim ve terbiye görmeleri için İstanbul'a gönderilmeleri ve yardıma muhtaç olan ailelerin metruk arazilerde iskân edilmesi gerektiği ifade edilmiştir.⁶¹⁸

3.3.5. Askerlik ve Vergi Muafiyeti

1856 senesinde çıkarılan bir iradeyle Osmanlı Devleti'ne göç eden muhacirlerden göçlerinden itibaren 25 sene askerlikten ve daimî iskân edildikleri günden itibaren de 10 sene süre ile bütün vergilerden muaf tutulmaları kararlaştırılmıştır. Burada iskân edildikleri günden kasıt, muhacirlerin herhangi bir ev ya da köye iskân edilmeleri değil kendilerine tasarruf hakkı verilen arazilerden topladıkları ilk hasattır. O halde muafiyet süresinin başlaması, evlerine sonbaharda yerleşenler için bir, kışın yerleşenler için ise en az iki senede mümkündür. Askerlikten muafiyet süresinin 25 yıl olması demekse, ilk gelen muhacirlerden birinci kuşağın hiçbir şekilde askerlik yapmayacağı hatta yeni doğmuş ikinci kuşağın dahi bu muafiyetten faydalanacağı anlamına gelmekteydi. Askerlik ve vergi muafiyetinin süresinin sakıncaları kısa sürede anlaşılmış ve 1860 senesinde muafiyetlerin süresine sınırlama getirilmesi düşünülmüşse de ilk teşebbüste başarı sağlanmamıştır. Fakat 93 Harbi'nden sonra nihayet yeni bir düzenleme getirilerek, harp esnasında çift çubuğunu bırakarak göçenlere 10, barış döneminde mülklerini satarak gelenlere de 6 yıl süreyle askerlikten muaf tutulmuşlardır.⁶¹⁹ Meclis-i Vükelâ Müzakeresi'nin Zabıt Varakasında, askerlikten muafiyet süresi hakkında

⁶¹⁷ BOA.MF.MKT.975/4-2, 6 Zilhicce 1324/21 Ocak 1907.

⁶¹⁸ BOA.DH.ŞFR.58/34, 8 Muharrem 1334/16 Kasım 1915.

⁶¹⁹ M. Yılmaz, *a.g.m.*, s.598.

uygulanacak muamele çok açık bir şekilde ifade edilmiştir. Buna göre Kırım Savaşı'ndan sonra Osmanlı topraklarına göç eden ve iskân işi tamamlanan muhacirlerin 25 senelik muafiyet süreleri dolmuştur. Bu yüzden bu kişilerin askere alınması gerektiği belirtilmiştir. Aynı şekilde 93 Harbi sonrasında değişen muafiyet süresi ile on yıllık muafiyet süresi dolan Rusya, Romanya, Sırbistan, Karadağ, Bosna, Hersek, Bulgaristan, Rumeli Şarkî tarafından göç edenler ile Yunanistan'a bırakılan yerlerden gelecek olan muhacirlerden sırasıyla askere alımların olacağı belirtilmiştir.⁶²⁰ Aynı şekilde aşar vergisinden muafiyet süresi de üç yıl olmuştur. 1886 tarihli irade ile de emlak ve temettuat vergisinden iki yıl, 1888 tarihli irade ile de askerlikten altı sene muaf tutulmuş ve bu muafiyet süresi Birinci Dünya Savaşına kadar bu şekilde devam etmiştir.⁶²¹

Özellikle Havran bölgesine iskân edilen Çerkes muhacirler askere alınmakla ilgili sıkıntı çıkarmıştır. Bunun sebebi ise Havran Sancağına yerleştirilen muhacirlerin söz konusu dönemde askerlik mükellefiyeti dâhilinde olmamasıdır. Suriye valisinin vilayetin acil ihtiyaçları hakkında yazmış olduğu raporda, askerlik mükellefiyetlerini ifa etmemek için daha önceden Anadolu'ya yerleştirilmiş olan Çerkeslerin sürekli olarak Havran Sancağı'na geldiği görülmüştür. Bu sebeple vilayet yönetimi gerekli tedbirlerin alınarak muhacirlerden asker olarak istifade etmek için, bir an evvel nüfusa tahrir edilmesinin zorunluğu olduğu ifade edilmiştir.⁶²²

Askerlik ve vergiden bir süre muaf tutulmak, muhacirlerin ekonomik olarak kendilerini toparlamaları için büyük bir kolaylıktı. Bu kolaylığa rağmen muhacirlerden bir kısmı muafiyet sürelerinin bitmesinden sonra askerlik ve vergi mükellefi olmaları konusunda vilayet yönetimine karşı huzursuzluklar çıkarmışlardır. Suriye Vilayeti, Havran Sancağı'nın Kunaytıra Kazası'na iskân edilen Çerkes muhacirler diğer muhacirler gibi bir süre askerlikten muaf tutulmuşlardı. Bunun yanında bu muhacirlerin hayvanlarının tahriri dahi yapılmamıştır. Hem hayvan tahririnin gerçekleştirilmesi, hem de askerlik ve vergi muafiyet süreleri hakkında gerekli işlemlerin yapılması için bölgeye gönderilen memurlara karşı, Çerkes muhacirler bir takım sorunlar çıkarmışlardır. Özellikle hayvanların tahrir edilmemesi, hazineyi oldukça zor duruma düşürmüştür.

⁶²⁰ BOA.MV.27/52, 25 Rabiyyülevvel 1305/10 Ocak 1888.

⁶²¹ M. Yılmaz, *a.g.m.*, s.598.

⁶²² BOA.Y.MTV.38/99.

Memurlar tarafından nüfusa tahririn başlandığı sırada, Çerkes muhacirler muhalefet göstererek bazı kötü hareketlerde bulunmaları üzerine bölgeye bir miktar jandarma sevk edilmek suretiyle Çerkeslerin sükûneti sağlanmak istenmiştir. Meselenin ciddi bir boyut alması üzerine Çerkes muhacirler Kunaytıra hükümet konağına gelerek özür dilemişler ve tahrir işinin icrası için başvurmuşlardır.⁶²³

Suriye Vilayeti'nde bir yandan göçerlerin girişimleri bir yandan da Arap milliyetçiliği dolayısıyla karışık durumu düzeltmek için bir takım ıslahat çalışmaları yapılmıştır. Bu durum muhacirlerin askerlik mükellefiyeti ile ilgili durumda aksamaların yaşanmasına sebep olmuştur. Suriye Vilayeti dâhilinde Havran Sancağı'na iskân edilen ve nüfusa tahrir edilen Çerkes muhacirlerden muafiyet süreleri dolanların askerlik muamelesinin yapılması için bölgeye memur tayini talep edilmiştir. Fakat memur tayini talebi bir süre bekletilmiş, oralarca yapılan ıslahat çalışmalarının tamamlanması gerektiği vilayete bildirilmiştir.⁶²⁴ Muhtemelen ıslahat neticesine göre, askerlik işlemi yapılan muhacirler, bölgedeki olayları yatıştırmak için askerî birliklerde görev alacaklardı.

Muhacirler arasında muafiyet süreleri bitenlerin askere alınmasından başka bir diğer konu özellikle askerlik konusunda iyi olan Çerkeslerin gönüllü olarak askerlik müracaatında bulunmalarıdır. Çerkes birliklerinden oluşturulan bu askerî birlikler özellikle bölgenin asayişini sağlamak konusunda büyük destek birlikler sağlamışlardır. Bunun yanında 1853-1856 Kırım Savaşı sonrasında gelen ve muafiyet sürelerinin bitimi 93 Harbi'ne denk gelen muhacirler bu harp döneminde, Ruslar'a karşı Osmanlı ordusunda yer almışlardır.⁶²⁵

Bunun yanında Osmanlı Devleti askere alımlarda kendi coğrafyasından olan kişileri yine aynı coğrafyada kolluk kuvvet görevlisi olarak görevlendirmeyi uygun görmüştür. Bunun sebebi ise askerî birliklerin kendi arazi yapılarını ve sosyo-kültürel özelliklerini çok iyi bilmelerinden geliyordu. Esnek ve faydacı olan bu durum, XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin çağdaşı olan diğer devletlerde de uygulanan bir yöntemdi.

⁶²³ BOA. Y. PRK.UM.77/38, 8 Şaban 1323/8 Ekim 1905.

⁶²⁴ BOA.DH.MKT.1875/31, 2 Rebiü'l-evvel 1309/6 Ekim 1891.

⁶²⁵ Osmanlı Hükümeti Çerkes muhacirlerden "*asakir-i muavine*" adı altında gönüllü askerlik hizmeti bekliyordu. M. Beşikçi, "*Başıbozuk Savaşçıdan 'Makbul' Tebaaya:1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlı Ordusunda Çerkes Muhacirler*", **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, 2015 Güz, S.23., s.87.

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, bu uygulamadan farklı olarak Osmanlı Devleti muhacir nüfusunun askerî gücünden de istifade etmiştir. Bu muhacir nüfus içinde önemli bir yeri olan Çerkes ve Çeçen muhacirler, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra, çeşitli bölgelere yerleştirilmiş ve özellikle askerî güç olarak kullanılmışlardır. Bilhassa Suriye, Ürdün ve İsrail bölgelerinde Çeçen ve Çerkes muhacirlerden oluşan birlikler askerî eğitimlerden geçirildi. 1879 senesinde Jandarma Reform Yasası'nın tekrar düzenlenmesiyle özellikle Suriye'de kolluk kuvvetler yeniden konumlandırıldı. Aynı yıl Suriye valisi olan Mithat Paşa, Kürtlerin kolluk kuvveti içindeki ağırlığını bertaraf etmek için 100'ü aşkını Hıristiyan Suriyelilerden, çok azı da Yahudilerden oluşan birliği kolluk kuvveti olarak görevlendirmiştir. Bölgede bu şekilde Çerkes muhacirleri istihdam edildiği gibi Doğu Anadolu'da da Çerkes muhacirler kolluk kuvveti olarak istihdam edilmiştir. Mesela, 1904 senesinde Bitlis'te 250 kişiye yakın Çerkes muhacir jandarma ve subay olarak bu askerî birliğe kayıt yaptırmıştır.⁶²⁶

3.3.6. Muhacirlerin Uygun Bir İşte İstihdamı

Suriye, gerek tarım gerekse sanayi bakımından Osmanlı Devleti'nin önemli vilayetlerinden olmuştur. Vilayet merkezi olan Şam, yaklaşık 200 bin nüfusuyla önemli bir sanayi kenti olmasının yanında doğu-batı ticareti için önemli bir yer teşkil etmekteydi. Suriye için tarımdan sonra ikinci sırayı alan sanayi, büyük oranda insan gücüne sanayi faaliyetleri ve genellikle iç pazar ihtiyacını karşılamaya yönelikti.⁶²⁷ Bu yüzden Suriye bölgesine iskân edilen Çerkeslerden tarım alanında iyi olmayan, geldikleri yerde tarım dışında, başka ekonomik alanlarda iş gücü kabiliyeti olanlar şehir merkezlerine iskân edilmek suretiyle başta sanayi olmak üzere çeşitli zanaat kollarında istihdam edilmekteydi. Boş ve metruk arazilere iskân edilen muhacirler zaten tasarruf hakkı verilen miri arazilerde tarım yaparak istihdam ediliyorlardı. Bunun dışında Çerkeslerin önemli bir kısmı da asker olarak devlet hizmetinde yer alıyorlardı.

Halep ve civarına iskân edilen muhacirler geçimlerini temin etmek için tarım, ticaret ve zanaatla uğraşmışlar ya da zaptiye ve memur olarak devlet hizmetinde yer

⁶²⁶ N. Özbek, "Policing the Countryside: Gendarmes of the Late 19th-Century Ottoman Empire (1876-1908)", *Journal of Middle East Studies*, United States of America, 40, 2008, p.56.

⁶²⁷ R. Önsoy, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Suriye'nin Sanayi ve Ticareti", *Bellekten* L, S.198, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1986, s.825.

almışlardır.⁶²⁸ Bunun yanında özellikle askerlik konusunda iyi olan Çerkeslerin bir kısmı mahalli milis kuvvetlerine yazılarak, buralarda patlak verecek olan olası bir isyana karşı son derece etkili bir güvenlik gücü teşkil etmişlerdir.⁶²⁹

Muhacirlerin uygun bir işte istihdamı için toplu bir talepten ziyade bireysel olarak iş istihdamı talebinde bulunulmuştur. Bu kişiler geldikleri yerlerde yaptıkları işlere uygun bir işte istihdam ediliyorlardı. Halep Vilayeti'ne gönderilen tezkerede, Çerkes muhacirlerinden Bekir Sıtkı Efendi'nin geçmişte yaptığı hizmetlerden ve şimdi zaruret halinde olmasından ötürü kendisine uygun bir işe yerleştirilmesi istenmiştir.⁶³⁰

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi ziraat ya da zanaat alanlarının herhangi birinde ehil olmayan muhacirler, daha çok devlet hizmetinde memur olarak görev yapmaktaydılar. Memur olarak devlet hizmetinde istihdam edilen kişiler eğitilmiş kişilerdir ve geldikleri yerlerde burada yaptıkları işlere benzer işlerde görev almaktaydılar. Telgraf ve Posta Nezaretine gönderilen tezkerede, Çerkes muhacirlerinden Musa adlı kişinin, Suriye dâhilindeki akrabalarının yanına gideceğinden ve zaruret halinden dolayı orada telgraf çavuşluğuna istihdam edilmesi talep edilmiştir.⁶³¹

Yerleştirilen çiftçi muhacirlerden yardıma muhtaç olanlara tarım araç ve gereçleri temin edilinceye kadar ortakçılık ve amelelik yaptırılmıştır. Hoca, imam ve zanaatkâr olan muhacirler ise mesleklerini icra edebilmeleri için şehir ve kasabalara yerleştirilmiştir. Zanaatkâr ve esnafa yüz ellişer kuruluş kredi verilerek, iş sahalarını teşkil etmeleri sağlanmıştır. Bunun yanında servet sahibi olanlar da şehir ve kasabalara iskân edilerek buralarda servetleri ile iş elde etmeleri sağlanmıştır.⁶³²

Çerkes muhacirlerin önemli bir kısmı askerî hizmette istihdam edilmiştir. Amman'da Çerkeslerden oluşturulan 300 kişilik bir askerî süvari birlik teşkil edilmiştir. Çerkes askerlerinden oluşan bu süvari bölükleri, Kuneytra, Halep, Ceraş ve Kerat'a yerleştirildiler. Bu Çerkes birliklerine halktan vergi toplamak, ana yolları korumak ve en önemlisi de devlete karşı asi olan ve isyan çıkaran Bedevi kabilelerle mücadele

⁶²⁸ Suriye Vilayet Salnamesi, 1299, s.294-295'den nakleden N. İpek, **Rumeli'den Anadolu'ya...**, s.214.

⁶²⁹ N. İpek, **Rumeli'den Anadolu'ya...**, s.214.

⁶³⁰ BOA. DH.MKT.1457/66, 8 Cemaziyyül evvel 1305/22 Ocak 1888.

⁶³¹ BOA.DH.MKT.1768/83, 23 Cemaziyyül evvel 1308/4 Ocak 1891.

⁶³² N. İpek, **Rumeli'den Anadolu'ya...**, s.47.

etmek gibi görevler verilmişti. Yine bu birlikler düzenli ordu şeklinde organize oluyorlar, silahlı kuvvetlerin en önemli birimlerini oluşturuyorlardı. Çerkes birlikleri Dürzîlerin ve şehirlilerin isyanlarını bastırmakta kullanılıyorlardı. Onlar sayesinde Bedevi kabilelerinin tarım bölgelerine yaptıkları saldırıların önüne geçilmiş olunuyordu.⁶³³

Muhacirlerden geldiği yerde yaptığı işleri devam edenler için de devlet gerekli kolaylığı sağlamıştır. Hayvancılıkla uğraşanların hayvanlarını otlatmaları için arazi dahi tedarik edilmiştir. Halep ve Adana vilayetine gönderilen telgrafta, Çerkes reislerinden Gerandek ve Mehmet Fevzi Efendiler, iskân edildikleri Aziziye Kazası'nın şiddetli havası ve meralarının kısraklarını otlatmaya yetmeyecek kadar kurak olduklarından şikâyetle vilayete arzuhalde bulunmuşlardır. Vilayet muhacirlerin bu şikâyetlerini olumlu karşılamış ve Halep ve Adana vilayetlerine gönderdikleri telgrafla, buralardaki otlakları müsait olmasından bu kişilerin kısraklarının otlatılmasına engel olunmaması talep edilmiştir.⁶³⁴

Muhacirlerin uygun bir işte istihdam edilmesi ya da ehli oldukları işlere devam etmeleri için hükümetin gösterdiği kolaylıklardan başka bir mesele de ihtiyaç halinde olan muhacirlere uygun miktarda maaş bağlanmasıdır. Havran Sancağı'na bağlı Kuneytira'da sakin Çerkes muhacirlerinden Akça'nın hem ihtiyaç sahibi olması hem de sağlığının izin vermemesi sebebiyle, ailesine bakabilecek kudrette olmamasından, belediyece kendisine yeterli miktarda bir maaşın tahsis edilmesi uygun görülmüştür.⁶³⁵

⁶³³ ORSAM, *a.g.m.*, s.11.

⁶³⁴ BOA.DH.MKT.1890/43, 14 Recep 1309/13 Şubat 1892.

⁶³⁵ BOA.DH.MKT.73/23, 8 Zilhicce 1310/23 Haziran 1893.

SONUÇ

Rusya'nın, Kafkasya ve Kuzey Karadeniz'e uyguladığı yayılcı politikasının bir neticesi olarak 1853-1856 Kırım Savaşı'ndan başlayarak 1900'lü seneler arasında Kırım ve Kafkasya'dan çok sayıda insanın göç etmesine sebep olmuştur. Bu göçler neticesinde Osmanlı topraklarına sığınan halklar Osmanlı'nın siyasî, iktisadî ve kültürel yapısında birçok değişikliğe sebep olmuştur. 1878 senesine kadar Kırım ve Kafkasya'da yaşayan Müslüman halkların büyük bir bölümünü topraklarından atmaya muvaffak olan Rusya, 1878'den sonra bu işi daha da hızlandırmış ve sayıları milyonlarla ifade edilen Müslüman nüfus Osmanlı topraklarına göç etmek zorunda kalmıştır.

Osmanlı Devleti ise Kırım ve Kafkasya'dan göç etmek zorunda kalan muhacirlere kucak açmış ve geliştirdiği "*muhaciri iskân siyaseti*" ile muhacirlerin göç esnasında ve sonrasında karşılaşılabilecekleri meseleleri asgarî seviyeye indirmeye çalışmıştır. Fakat bu sırada Osmanlı'nın bütçesinin kötüye gitmesi ve gelen muhacirlerin tahmin edilenden fazla olması birçok meselenin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Osmanlı Devleti gelen muhacirleri ilk olarak Rumeli taraflarına iskân etmiştir. Fakat zamanla muhacir sayısının artması üzerine arazinin yetersiz kalması ve daha önemlisi Rusya'nın Rumeli'ye daha önce yerleştirilmiş olan Çerkesleri buradan göndermek teşebbüsünde bulunmasıyla başka Çerkesler olmak üzere çok sayıda muhacir, Anadolu'nun doğu ve güney eyaletlerine iskân etmek zorunda kalmıştır.

XIX. yüzyılın ikinci yarısından başlamak suretiyle Çerkeslerin Halep ve civarına iskân edilmesi, hem iskân edilenlerin sayılarının az olması hem de yerleşim yerlerinin geniş olması sebebiyle ilk başta fazla önemli olmayan bir nüfus hareketi olarak değerlendirilebilir. Dahası bölgeye Çerkeslerin iskân edilmesi Kafkaslardan, Balkanlardan ve Anadolu'dan bu bölgelere nakledilmesi gibi basit bir hadise olarak görülebilir. Fakat bundan farklı olarak Çerkeslerin Halep ve civarına iskânı, Batı ve Kuzey Avrupa'nın en uç bölgelerinden bu coğrafyaya doğru yapılan "*faydacı*" ve "*düzenli*" bir harekettir. Özellikle 1878 sonrası Anadolu'nun doğu ve güney taraflarına muhacir iskân edilmesi hususunda, Osmanlı devlet adamlarının da teklif ettikleri kaynaklarda ifade edilmektedir. Çünkü Osmanlı idarecileri öncelikli olarak muhacirleri içine düşdüğü sıkıntılardan kurtarmayı düşünmüşler fakat zamanla muhacirlerden iskânlarının daha sağlıklı olmasında karar kılmışlardır. Bu kararlarda devletin de

menfaatleri düşünölmüştür. Zira Anadolu ve güneyinde hem boş arazilerin varlığı hemde bölgedeki asayiş durumu, devlet idarecilerini tedbirler almaya zorlamaktadır. Bu sebeple muhacirlerin kendileri ve devlet için daha uygun şartlarda iskânı tercih edilmiştir. Bu bağlamda özellikle Anadolu'nun güneyi, Adana ve Halep'in civarı dâhil olmak üzere güney vilayetlerinin iktisadî ve içtimaî refahına katkı sağlamak maksadıyla Çerkesler yerleştirilmiştir. Pekâlâ, yukarı belirttiğimiz kararında ısrarlı davranmasının birkaç sebebi vardı. Bunlardan en önemlileri; özellikle Halep ve civarında devlet çiftliği olan arazilerin çok fazla olması ve yerli ahalinin bu arazileri işlememesi, Suriye'de Dürzî ayaklanmalarının başlaması, sınır boylarının güvenliği meselesi, vergi vermeyen ve izinsiz/düzensiz olarak yer değiştiren konar-göçer aşiretlerin asayiş konusunda sorun çıkarması gibi sebepler sayılabilir. Osmanlı Devleti ise bu gibi sebeplerle yerleşik hayat tarzı yaşayan, askerlik konusunda iyi olan ve tarım alanında oldukça iyi olan Çerkesleri, bir denge unsur olmak maksadıyla, Halep ve civarına iskân etmiştir.

Halep ve civarına Çerkeslerin iskân edilmesi konusunda II. Abdulhamit'in daha önceki sebeplere ilave edebileceğimiz gerekçeleri de bulunmaktadır. Bu gerekçelerin başında, Araplara karşı Türk-Müslüman olan unsurları elde tutma politikasının etkisi sayılabilir. Ancak XVIII. Yüzyılın sonunda Fransızları Mısır'ı işgali ve arkasından XIX yüzyılın birinci çeyreğinden itibaren siyasî anlamda bölgede önemli gelişmeler yaşanmaya başlanmıştır. Bu gelişmelerin neticesinde ve hasseten İngiltere'nin Mısır'ı işgal etmesiyle Şam'ın ve güney taraflarının ve bölgenin bütününe ilgilendiren bir hâl ortaya çıkmıştır. Bu durum II. Abdulhamit'i, hem bölgeye hemde coğrafi konumu sebebiyle Halep ve civarı için bir takım önlemler almaya sevk etmiştir. Bu önlemlerden en önemlisi bölgede hızla yayılma gösteren "*Arap Milliyetçiliği*" fikrinin kuvvetlenmesine mani olmaktır. Zira II. Abdulhamit bölgede hızla yayılmaya başlayan bu "*Arap Milliyetçiliği*" fikrini İslâm siyaseti ve düşüncesine uygun görmemektedir.

Halep ve civarı, dinî sebeplerle de önemi bulunmaktadır. Bölge, Osmanlı topraklarından Hac'ca gideceklerin yol güzergâhıdır. Anadolu'dan başlayan, Halep'ten Şam'a ve oradan devam eden yollar Hameyn'e ulaşmaktadır. Bütün İslâm devletleri gibi Osmanlılarda Hac yollarına ayrı bir önem vermekte idiler. Hac yollarının güvenliği birçok kurum ve kuruluşun içinde bulunduğu bir yapı tarafından sağlanmaktaydı. Devlet, isyan ve asayişsizlik yapmadıkları zamanlarda Hac yollarının güvenliğinin,

urban(bedevi) denen öl Araplarına havale etmiştir. Fakat XIX. yüzyıl ortalarından itibaren bu bedevi aşiretler Hac yolunun güvenliği konusunda bir takım sıkıntılar çıkarılmıştır. Bu sebeple bir taraftan Anadolu'da muhacirleri iskân edecek yeteri miktarda arazi kalmaması, Hac yol güvenliği ve bölgede İngiliz nüfuzunun artması sebebiyle Halep ve civarında devlet, yeni düzenlemeleri öncelemiştir. Dolayısıyla muhacir Çerkeslerin önemli bir kısmını bu bölgeye iskân edilmesi tercih edilen politika olmuştur.

Aslında Osmanlı Devleti bölgede öteden beri birtakım tedbirler almayı ihmal etmemiştir. Bu tedbirler, siyasî, iktisadî ve içtimaî olarak ana başlıklarla belirtilebilir. Bu tedbirler devlet tarafından tek tek alındığı gibi bir bütün olarak da alınabilirdi. Muhacirlerin iskânı meselesi böyle değerlendirilebilir. Muhacirler için yer bulmak ve huzur içinde yaşamalarını temin etmek içtimaî, bu toplulukların iâşe ve ibadesi için imkâm sağlamak iktisadî ve bunun için hukukî şartları planlanmış bir düzen hazırlamak siyasîdir. Bu sebeple Osmanlı Devleti bölgeye 1853-1856 Kırım Savaşı'ndan sonra başlamak üzere başta Halep ve civarına az miktarda erkes iskân edilmeye başlamıştır. Şartları değiştiren 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı ve arkasından muhacir sayısının çok büyük rakamlara ulaşması devlet adamlarını ve özellikle dönemin padişahı II. Abdulhamit'i yeni politikalar üretmeye mecbur etmiştir. Bu sebeple bölgeye ve başta Halep ve civarına yeni iskânlar düzenlenmiştir. Yine aynı zaman diliminde, Doğu Anadolu ve güney vilayetlerde aşiretlerin devlete karşı isyan hareketlerinde bulunmaya başlaması da bu bölgelerin öncelikle iskânına yol açmıştır. Diğer taraftan gelen muhacirlerin en kalabalığı olan erkeslerinde bir takım sosyo-ekonomik meziyetleri bulunmaktadır. Yaşadıkları coğrafyada tarih boyunca ciddi mücadeleler yaşamış, savaşçılıkta marifet kazanmış, tarım ve hayvancılık becerileri olan topluluklardır. Tabii olarak devlet, bölgeye iskânda bu meziyeti olan Çerkesleri dikkate almak durumundadır. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbinden sonra Doğu Anadolu'da Rus sınırından başlayarak Basra Körfezi'ne kadar olan bölgeye erkes muhacirler yerleştirecektir. Çerkesler bu bölgede sadece toprağı ekip-biçen ve devlete vergi verir olmakla kalmamıştır. Bölgede devletin en dikkat etmesi gereken bir politikaya da katkı sağlayacaktır. Kalabalık ve yakın kültürel kimlikleriyle bu topluluk, bölgenin demografik yapısını da değiştirecektir. Bu toplulukla bölgede Müslüman unsurların sayısı arttığı gibi bölgedeki Arap, Türkmen ve Kürt aşiret yapısına dengede

oluşturulabilecektir. Bir diğer husus iskân edilmesi düşünülen yerlerde Hıristiyan tebanın tepkisini çekmemektir. Özellikle Suriye, Halep, Lübnan ve Beyrut'ta muhacir iskân edilirken Hıristiyan tebaanın tepkisi göz önünde bulundurularak Hıristiyan nüfusun yoğun olduğu yerlere muhacir iskân edilmemeye çalışılmıştır.

Osmanlı Devleti'nin 1853-1856 Kırım Savaşı'ndan itibaren başlayan Halep ve civarına Çerkes muhacirleri iskânı, belli bir siyaset çerçevesinde gerçekleşmiştir. İlk olarak Kırım Savaşı'ndan sonra meydana gelen göçlerle, bölgeye iskân edilecek Çerkesler, daha çok devlete maddî olarak külfet olmayacak kişiler arasından seçilmiştir. Bunun sebebi ise Kırım'ın Halep'e uzak olmasıdır. Bu savaş neticesinde Halep ve civarına iskân edilecek kişiler, yol masraflarını kendileri karşıladır. Fakat 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra gelen kişilerin sayısının fazla olması ve muhacirlerin çok kötü durumda olması sebebiyle Osmanlı Devleti gelen muhacirlerin bütün iskân masraflarını kendi bütçesinden karşılamaya başlamıştır. Muhacirler bölgeye iskân edilirken genellikle aktarma yapmadan sevk edilmeye çalışılmıştır. Çünkü muhacirlerin aktarma yapılarak nihaî iskân yerlerine gönderilmesi bir yandan Osmanlı hazinesi için maddî bir külfet, diğer taraftan da muhacirler için büyük bir sorun teşkil etmekteydi. Zira aktarma yapılarak iskân yerlerine ulaştırılan muhacirler kimi zaman aktarma yerlerinde aylarca bekliyordu. Bu durum ise sağlıksız koşulların meydana gelmesine sebep oluyordu. Aktarma yerlerinde aylarca bekleyen muhacirler birçok salgın hastalık ile uğraşmak zorunda kalıyordu. Diğer taraftan aktarma yerlerinden sevk için gerekli olan harcamalar neredeyse iki katına çıkıyordu. Bu gibi sebeplerle Osmanlı Devleti elzem bir durum olmadıkça muhacirleri aktarma yapılmaksızın nihaî iskân yerlerine ulaştırmaya çalışmıştır. Halep ve civarına iskân için gönderilen Çerkesler daha ziyade deniz yolu ile Mersin, İskenderun ve Beyrut gibi limanlara gelerek buradan kara yolu ile nihaî iskân yerlerine varmıştır. İskân yerlerine gönderilmeden iskân mahalleri belirlenen Çerkesler iskân yerlerine kara yolu ile gönderilmiştir.

Nihaî iskân yerlerine ulaştırılan muhacirlere yapılan ilk işlem, nüfusa kayıt edilmeleridir. Zira muhacirlerin muafiyet sürelerinin bitmesinden sonra yapmakla yükümlü oldukları askerlik ve vergi yükümlülüğü gibi işlemlerinin yapılabilmesi için nüfus kayıtlarının alınması zorunlu bir işlemdi. Bu maksatla Osmanlı Devleti, iskân olunan muhacirlerin ilk olarak nüfus tahrirlerini yaptı. Yine devlet, bu işlemlerin

usulüne göre icra etmesi için bölgeye nüfus memurları tayin ederdi. Muhacirlerin bu şekilde kayıt altına alınması ve kayıt işlemlerinin takip edilmesi esasında onların “*hukuki*” bir tanımlanmaya konumlandırıldığıının açık bir ifadesidir.

Çerkesler için bu defa meskûn hale gelme süreci başlamıştır. Çerkeslerin büyük bir kısmı yerleştirdikleri yerlerde akrabaları ile bir arada yaşamak istemiştir. Osmanlı Devleti genellikle muhacirlerin bu taleplerine olumlu şekilde cevap vermiştir. Esasında muhacirlerin bir arada yaşamak ya da akrabalarına yakın yerlerde yaşamak gibi istekleri, Osmanlı Devleti’nin muhaciri iskân politikasını etkilemiştir. Burada yine esas Çerkeslerin Osmanlı Devleti’ne karşı herhangi bir ihtilafta bulunmasını engellemektir. Zira ilk iskân yerlerinden sonra yeni bir yere geçmek isteyen muhacirin sevk edilmesi demek sevkîyat masrafları devlet tarafından karşılandığı için yeni bir masrafın ortaya çıkması demektir. Tabi iskân yerlerinin değiştirilmesi konusunda muhacirler tarafından dile getirilen talebin Osmanlı Devleti tarafından olumlu karşılanması bu durumun muhacirler tarafından suiistimal edilmesine de sebep olmuştur. Özellikle Halep ve civarına iskân edilen Çerkesler genellikle bölgenin iklimine uyum sağlayamadıkları gerekçesiyle yer değiştirme talebinde bulunmuştur.

Çerkeslerin Halep ve civarına iskânı konusunda Osmanlı Devleti’nin dikkat ettiği hususlardan bir tanesi de, muhacirlerin iskân yerleridir. İskân yerleri genellikle Osmanlı Devleti için stratejik önemi olan yerlerdir. Bu maksatla Osmanlı Devleti muhacirlerin bir kısmını Demiryolu güzergâhına yerleştirmiştir. Bir taraftan muhacirler güzergâh boyunca demiryolunun güvenliğini temin edilecek diğer taraftan olası bir yer değiştirme durumunda muhacirlerin kolay bir şekilde sevk edilecektir. Muhacir iskânı için uygulanan politikalardan bir tanesi de yerleştirilecek bölgenin Rusya sınırına uzak olmasıdır. Bu politikadaki esas amaç ise muhacirlerin Rusya’ya firar etmelerinin önüne geçmektir. Bu bağlamda Halep ve civarına muhacir iskânı için, özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus harbi sonrasında, uygun arazilerin başında gelmektedir.

Halep ve civarında XIX. yüzyılın ilk yarısından başlamak üzere, bir yandan aşiret isyanları şiddetlenirken bir yandan da mahallî idareler ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu şartlar altında bölgenin sosyo-ekonomik durumunu dikkate alan Osmanlı Devleti, Çerkes muhacirleri denge unsuru olarak yerleştirmiştir. Anadolu’dan başlayarak güneye doğru şiddetini devam ettiren aşiretlerin ve urban-göçerlerin isyanları Osmanlı

Devleti'ni böyle bir politika izlemeye sevk etmiştir. Zira Çerkesler gibi yerleşik yaşam süren halklar, bir yandan düzensiz bir şekilde hareket eden aşiretler için bir örnek teşkil edecek, diğer taraftan isyan hareketlerine karşı savaşçı özellikleri sayesinde bölgede ihtilafların önüne geçeceklerdi. Osmanlı Devleti sırf bu yüzden özellikle Çerkesleri kalabalık ve toplu bir şekilde iskân ettirmeye özen göstermiştir.

Muhacirlerin iskân edildikten sonra hayatlarını idame etmeleri için önemli olan hususların başında tarım yapmalarını sağlayacak arazilere yerleştirilmeleri gelmektedir. Osmanlı topraklarına göç eden muhacirlerin önemli bir kısmının geldikleri yerlerde çiftçilik yaptıkları hesap edilirse muhacirlerin yerleştirildikleri yerler arasında tarıma uygun olan yerlerin seçilmesinin önemi daha iyi anlaşılır. Zira tarım yapan muhacir, bir yandan yaptığı tarım sayesinde hem ailesinin iâşesini sağlayacak hem de bir müddet sonra devlet gelirlerine katkı sağlayacaktı. Nihai olarak yerleştirildikleri yerlerde bir süre vergi vermeyen muhacir bu bağlamda devlete külfet olarak görünse de esasında durum öyle değildi. Vergi vermediği süre içinde tasarrufunda bulunan arazide ekonomik olarak kendi toparlayan muhacir daha sonradan devlet için önemli bir gelir kapısı durumuna gelecektir. Halep ve civarına Çerkeslerin iskân edilmesinde dikkat edilen hususlardan biri de onların ziraî tecrübeleridir. Bu bölgeye iskân edilen Çerkeslerin önemli bir kısmı Hara-yı Humâyûn olarak bilinen devlet çiftliklerine yerleştirilmişlerdir. Ahali tarafından işlenmeyen ve boş olan arazilerin yerleşime açılmasıyla Çerkes muhacirlerden büyük oranda ziraî gelir elde edilmiştir. Arazi tahsili konusunda Osmanlı Devleti uygun ve yeterli araziyi temin etmek için farklı yollar da denemiştir. Muhacirlerin için tedarik yollarından biri, mutasarrıflıklardan uygun olan arazilerin iskâna ve tasarrufa açılmasıdır. Bunun yanında demiryolu güvenliğini sağlamak için muhacirlerin bir kısmı bu hatlar boyunca yerleştirilmiştir. Bazen de belli yerlerdeki araziler hükümet tarafından istimlâk edilerek muhacir iskânına açılmıştır.

Arazi tedarikinin yanında Osmanlı Devleti, muhacirlere yine ziraat için gerekli olan tohum, öküz, alet ve edevatı kendi bütçesinden sağlıyordu. Hükümet genellikle bu ihtiyacı nakdî olarak yapmaktaydı. Hükümetin başta arazi olmak üzere muhacirlere tohumluk, öküz, alet ve edevat vermesindeki amacı, muhacirlerin yerleştikten sonra devamlı suretle yer değiştirmelerini veyahut firar etmelerini engellemek, yerleşik hayat

tarzıyla hayatlarını idame etmelerini sağlamaktır. Çünkü yerleşik unsurlar Osmanlı Devleti için büyük bir ekonomik kaynaktır.

Meskûn hale gelen muhacirlerin mekânda ve topluluk için tutma gayreti Osmanlı Devleti için büyük bir mesele olmuştur. Zira yerleşik vaziyette ve kendilerine ekonomik gelir sağlayacak kadar ihtiyaçları karşılanan muhacirler devamlı suretle yer değiştirme talebinde bulunmuştur. Osmanlı Devleti her ne kadar bu taleple olumlu karşılasa da ilerleyen tarihlerde bu durum Osmanlı Devleti için önemli bir mesele haline gelecektir. Yeniden iskân şeklinde olan bu talepler vilayet içindeki mahalleler arasında, vilayetler arasında olduğu gibi, Rus veya Kafkas topraklarına da yapılmaktadır. Yakın mesafeler arasında yer değiştirme talebi, makul bir talep iken vilayetler arasında ya da Kafkasya ya da Rusya'ya gitmek yönünde olan bu taleplerin gerçekleştirilmesi Osmanlı Devleti için maddî bir külfet anlamına gelmekteydi. Zira yer değiştiren muhacirin eski yeri boş kalacak ve işlenmeyecekti. Bunun yanında iskân masraflarının devlet tarafından karşılanması bütçe açısından zorlayıcı olacaktı. Bunun yanında devamlı suretle yer değiştirmesi güvenlik zafiyetine de sebep olacaktı. Osmanlı Devleti daha sonra taleplerin gerçekleştirilmesini belli koşullara bağlayarak bu isteklerin önüne geçmek istemiştir. Bu tedbirlerin başında yer değiştirme talebinde bulunan kişi, aile ya da toplulukların iskân masraflarını kendi bütçesinden tedarik etmesi gelmektedir. Bu şekilde hem Osmanlı bütçesi yeniden iskân karşısında maddî olarak bir kayba uğramayacak hem de iskân masraflarının muhacirin kendisinin karşılaması caydırıcı bir usul olacaktı. Kafkasya veya Rusya'ya dönmek isteyen için ise yeni bir metot geliştirilmiştir. Buna göre, dönmek isteyen muhacir ilk olarak İstanbul'da bulunan Rusya Konsolosluğuna başvurmak mecburiyetindedir. Özellikle Çerkes muhacirlerden Rusya'ya dönmek isteyenler öncelikle Rus Hükümeti'nden izin almak zorundadır. Bu meseleyi Osmanlı Devleti talimatnamelerde açık bir şekilde ifade etmiştir.

Gerek iskân sırasında gerekse iskân sonrasında muhacirlerin nitelikli bir yaşam sürmelerini sağlamak Osmanlı Devleti için önemli bir meseledir. Bunun için hükümet ve vilayet yönetimi tarafından birçok tedbir alınmıştır. Bu tedbirlerin başında muhacirlerin sağlık ve güvenliğini temin etmek gelmektedir. Sağlık konusunda muhacirler için en zorlayıcı olan hadise salgın hastalıklardır. Uzun süren yolculuklar, iskân ve nakil sırasında bir arada yaşama mecburiyeti, gıda yetersizliği, iklim

değişikliği, hijyen unsurlarının yetersizliği gibi sebepler, devamlı suretle çeşitli salgın hastalıkların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Salgın hastalıkların ortaya çıkmasından ziyade o hastalığın kısa sürede, yine aynı sebeplerle, yayılması Osmanlı Devleti için daha zor bir durum olmuştur. Sağlık sorunlarının giderilmesi için Osmanlı Devleti, vilayetlere belli bir miktar para ve tedavi için doktor göndermiştir.

Çerkeslerin iskânı konusunda diğer muhacirlerden farklı olarak “kölelik meselesi” önemli bir sorun teşkil etmektedir. Zira Çerkesler geldikleri yerlerdeki sosyo-kültürel durumu olan kölelik kurumunu bir süre daha Osmanlı topraklarında devam ettirmiştir. Bu meselenin hemen öncesinde Osmanlı Devleti ise kölelik kurumunu ortadan kaldırmıştır. Fakat gelen Çerkes muhacirler arasında kölelerin sayılarının fazla olması, efendilerinin kölelerin hukukunu temin ettiklerini devamlı surette dile getirmesi ve Osmanlı Devleti’nin iskân sırasında ve sonrasında meydana gelebilecek karışıklıkları önlemek gibi sebeplerle bir süre bu durumun varlığına ses çıkarmamıştır. Fakat iskân sonrasında kölelikle ilgili meselelerde suiistimallerin meydana gelmesi, köle sayılan kişilerin özgürlüklerini Osmanlı Devleti’nden talep etmesi neticesinde Çerkesler arasında var olan kölelik, Osmanlı Devleti tarafından bir süre sonra ortadan kaldırılmıştır.

Özellikle Suriye bölgesinde meydana gelen Dürzî isyanlarının, Osmanlı Devleti’nin bölgeye Çerkes iskânı konusunda önem vermesine sebep olmuştur. Zira XIX. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak Dürzîler vilayet yönetimine karşı isyanlarda bulunmuşlardır. Bölgedede hızla yayılmaya başlayan “*Arap milliyetçiliği*” hareketleri hem siyasî hem de içtimaî anlamda büyük tehlike arz etmekteydi. Bu sebepten Çerkeslerin askerî gücünden istifadeyle Dürzî hareketlerinin teskini düşünülmüştür. Dürzîlerin yoğun olarak yaşadıkları ve sorun çıkardıkları yerlere Çerkesler iskân edilmiş, taraflar arasında görünürde arazi anlaşmazlığı olarak başlayan ihtilaflar zamanla kanlı çatışmalara dönmüştür. Yine bu mesele uzun yıllar vilayet yönetimini meşgul etmiştir.

Halep ve civarına özellikle 93 Harbinden sonra birçok Kafkas halkının iskân edildiği görülmektedir. Fakat bu iskân edilen Kafkas halkları arasında Çerkeslerin sayısı azımsanmayacak kadar çoktur. Bunun o dönemde Rumeli’de iskân edilen Çerkeslerin ikinci bir göç ile Anadolu’ya yeniden iskân edilmesinin payının büyük olması ile

beraber Osmanlı'nın da uyguladığı muhaciri iskân siyasetinin bir neticesidir. Kısaca, Diplomasının bölgeye Çerkes iskânının etkilemesinin yanı sıra Osmanlı Devleti'nin muhaciri iskân siyasetinin de büyük etkisi vardı. Suriye'de yerli ahalinden olan Dürzîlerin vilayet yönetimine karşı asayişsiz tavırları ve ahaliye karşı yapmış oldukları eşkıyalık hareketleri sebebiyle Osmanlı Devleti askerlik ve savunma alanında iyi olan Çerkesleri bu coğrafyaya iskân ederek bir denge unsuru oluşturmayı amaçlamıştı. Bununla beraber Arap milliyetçiliğinin iyice yayılmaya başlaması üzerine Osmanlı Devleti Türk ve Müslüman unsurları bölgede arttırarak bu milliyetçilik hareketinin bertaraf edilmesi gayesindeydi. Diğer taraftan yağmacılık yapan, vergi vermeyen ve yerleşik hayata geçmedikleri gibi düzensiz olarak yer değiştiren konar-göçer aşiretlere örnek teşkil etmesi için yaşadıkları yerlerde yerleşik hayat tarzı süren ve tarım yapan Çerkesler bölgeye iskân edilmiştir.

Çalışmanın birinci bölümünde; Osmanlı Devleti'nin toplum hayatı için önemli bir yeri olan iskân siyasetinin Osmanlı'nın değişen sosyal ve siyasî hayatı içindeki değişim ve dönüşümü değerlendirilmiştir. Klasik dönem Osmanlı iskân siyasetinin bir uzantısı olarak XVII. ve XVIII. yüzyıl Osmanlı iskân siyasetinde aşiretlerin zorunlu iskânı meselesi hakkında kısa bir bilgi verildikten sonra XIX. yüzyılda Osmanlı iskân siyasetinde önemli bir yer tutan muhaciri iskân siyasetinin kısa izahı yapılmıştır. Bundan sonra ise konu bütünlüğün tesis etmek maksadıyla üç büyük göç dalgası olan 1853-1856 Kırım Harbi, 1862-1864 Rus-Çerkes Savaşı ve 1877-1878 Osmanlı-Rus harbinden sonra Osmanlı topraklarına göç eden ve iskânları sağlanan muhacirlerle ilgili değerlendirmeler yapılmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde; Osmanlı Devleti'nin Halep ve civarına Çerkes iskânının sebepleri, hükümetin ve vilayetlerin iskân öncesi yapmış oldukları hazırlıklar, bölgeye Çerkes iskânının diplomatik ve sosyal sebepleri, muhacirlerin göç yolları, Çerkeslerin hangi dönem aralığında, ne yoğunlukta ve nerelere iskân edildikleri gibi meseleler değerlendirilmiştir. Yine bu bölümde özellikle İngiltere, Fransa ve Rusya gibi büyük devletlerin Halep ve civarına Çerkes iskânı meselesine bakışı konusu araştırıldı.

Çalışmanın üçüncü bölümünde; Halep ve civarına iskân edilen ve artık meskun hale gelen Çerkeslerin yaşadığı sorunlar ve devletin çözüm politikaları değerlendirilmiştir. İskân sürecinden meskun hale gelmelerine kadar ve meskun hale

geldikten sonra gerek muhacirlerden kaynaklanan gerekse muhacirlerin karşılaştığı pek çok mesele vardı. Osmanlı hükümeti ise her türlü soruna bir çözüm yolu getirmek için birçok girişimlerde bulunmuştur. Muhacirlerin karşılaştığı en önemli mesele ise Dürziler ile yaşadıkları sorunlar olmuştur. Öncesinde Suriye'nin ahalisine ve kimi zaman da vilayet yönetimine karşı yapmış oldukları asayişsiz tavırlar zamanla Çerkes-Dürzî ihtilafına sebep olmuştur. Arazi anlaşmazlığı ile başlayan mesele can ve mal kayıplarına sebep olan ve uzun yıllar devam eden bir ihtilafa dönüşmüştür. Bunun yanında muhacirler yapılan yardımların yetersizliği, nüfusa kayıt meselesi, sağlık sorunları gibi meselelerle uğraşmak zorunda kalmıştır. Bunun yanında bölgeye iskân edilen Çerkesler sevkiyat ve iskân konusunda, asayişsizlik konusunda, şahsî meseleler gibi meseleler yüzünden bir takım sorunlar çıkarmıştır.

KAYNAKÇA

1) BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ (BOA)

Sadâret Mektûbî Kalemî, Nezâret ve Devâir

A.)MKT.NZD.421/58, A.MKT.NZD.398/7 .

Sadâret Mektûbî Kalemî, Mühimme Kalemî (Odası)

A.MKT.MHM.517/8, A.MKT.MHM.520/8.

A.MKT.MHM.571/14-1, A.MKT.MHM.571/14-2.

Bâb-ı Âlî Evrâk Odası

BEO, 4289/321635, BEO, 433/32458.

BEO.207/15456, BEO.3078/230842.

BEO.3078/230842, BEO.316/23660.

BEO.3995/299621, BEO.4001/300072.

BEO.4002/300072, BEO.420/311486-4.

BEO.420/31486-3, BEO.489/36647.

BEO.492/36867, BEO.503/37716.

BEO.516/38680, BEO.547/63.

BEO.567/42502.

Hazine-i Hassa Defterleri

HH,d, 15673.

Dersaadet Muhâcir İdâresi Hakkında Tâlimât, Madde:10-18.

Dâhiliye Nezâreti, Mektûbî Kalemî

DH.MKT, 1799/71, DH.MKT. 1766/1.

DH.MKT..1521/5, DH.MKT.1158/45.

DH.MKT.121/15, DH.MKT.121/15.

DH.MKT.1307/16, DH.MKT.1307/16.

DH.MKT.1324/47, DH.MKT.1324/47.

DH.MKT.1325/23, DH.MKT.1325/23.

DH.MKT.1327/108, DH.MKT.1330/9.

DH.MKT.1330/9, DH.MKT.1338/86.

DH.MKT.1348/16, DH.MKT.1452/80.

DH.MKT.1457/66, DH.MKT.1530/43.

DH.MKT.1532/31, DH.MKT.1540/71.

DH.MKT.1552/52, DH.MKT.1565/44.

DH.MKT.1565/44, DH.MKT.1569/103.

DH.MKT.1576/37, DH.MKT.1603/115.

DH.MKT.1649/89, DH.MKT.1663/108.

DH.MKT.1666/125, DH.MKT.1666/125.

DH.MKT.1766/1, DH.MKT.1768/83.

DH.MKT.1775/12, DH.MKT.1782/124.

DH.MKT.1803/45, DH.MKT.1814/86.

DH.MKT.1875/31, DH.MKT.1890/43.

DH.MKT.1988/118, DH.MKT.2306/42.

DH.MKT.2317/82, DH.MKT.2355/102.

DH.MKT.2355/102, DH.MKT.2468/24.

DH.MKT.2592/11, DH.MKT.2729/32.

DH.MKT.2771/4, DH.MKT.2784/84.

DH.MKT.285/46, DH.MKT.2864/93.

DH.MKT.2878/45, DH.MKT.2882/15.

DH.MKT.292/54, DH.MKT.370/68.

DH.MKT.541/54, DH.MKT.541/54.

DH.MKT.655/32. DH.MKT.73/23.

DH.MKT.866/57. DH.MKT.876/44-1,2.

DH.MKT.876/44-3. DH.MKT. 1338/86.

DH.MKT.293/12.

Dâhiliye Nezareti, Muhâberât-ı Umuûmiye İdâresi

DH.MUİ.42/14.

Dâhiliye Nezâreti, Şifre Kalemî

DH.ŞFR, 54/329, DH.ŞFR.167/22.

DH.ŞFR.185/62, DH.ŞFR.376/81.

DH.ŞFR.482/44, DH.ŞFR.539/59.

DH.ŞFR.54/57, DH.ŞFR.552/1.

DH.ŞFR.552/1. DH.ŞFR.57/125.

DH.ŞFR.57/180, DH.ŞFR.58/34.

DH.ŞFR.63/216, DH.ŞFR.662/52.

DH.ŞFR.68/175, DH.ŞFR.75/264.

Dâhiliye Nezâreti Tesri'-i Muâmelât ve Islahât Komisyonu

DH.TMIK.M.237/52, DH.TMIK.M.237/52.

Hazine-i Hassa, Tahrîrât Kalemî

HH.THR.446/75-5,6, HH.THR.465/19.

HR.THR.31/67.

Hâriciye Nezâreti, İdâre

HR.İD.10/64, HR.İD.5/30.

HR.İD.5/66.

Hâriciye Nezâreti, Siyasî

HR.SYS.1529/91.

Hâriciye Nezâreti, Tercüme Odası

HR.TO, 205/21, HR.TO.205/21.

HR.TO.205/21-2,3,4, HR.TO.253/22.

HR.TO.254/8.

İrade, Dâhiliye

İ.DH. 895/71216-1, İ.DH., 1198/93776.

İ.DH.1056/82929, İ.DH.1101. 86297.

İ.DH.1244/97479, İ.DH.1387/1319.

İ.DH.486/3279919, İ.DH.757/61782.

İ.DH.760/61966, İ.DH.895/71216-2.

İ.DH.895/71216-3, İ.DH.895/71216-4.

İ.DH.917/72766, İ.DH.938/74289.

İrade, Husûsî Maruûzât

İ.HUS, 37/110, İ.HUS.135/24.

İ.HUS.136/1323. İ.HUS.136/23-1.

İ.HUS.15/1311, İ.HUS.37/110.

İrade, Meclis-i Mahsûs

İ.MMS, 16/649 İ.MMS.59/2786-5.

İrade, Şûrâ-yı Devlet

İ.ŞD.49/2745

Maaârif Nezaâreti, Mektûbî Kalemî

MF.MKT.800/60-1 MF.MKT.800/60-1,2.

MF.MKT.975/4-1, MF.MKT.975/4-2.

MF.MKT.999/68-1, MF.MKT.999/68-2.

Sadâret Mektûbî Kalemî, Mühimme Kalemî (Odası)

MKT.MHM.515/15, MKT.MHM.510/16.

MKT.MHM.510/16-1,2 MKT.MHM.510/16-4.

MKT.MHM.510/16-6. MKT.MHM.512/16.

MKT.MHM.513/19, MKT.MHM.515/2-1.

MKT.MHM.515/2-1, MKT.MHM.515/2-2.

MKT.MHM.515/2-3, MKT.MHM.517/2,

MKT.MHM.517/5-1,2, MKT.MHM.517/5-3.

MKT.MHM.517/5-4, MKT.MHM.520/1.

MKT.MHM.520/2, MKT.MHM.520/8-1.

MKT.MHM.520/8-2, MKT.MHM.520/8-3.

MKT.MHM.524/39-1, MKT.MHM.524/39-3.

MKT.MHM.529/54, MKT.MHM.605/14.

MKT.MHM.605/14-2.

Sadâret Mektûbî Kalemî, Nezâret ve Devâir

MKT.NZD, 383/13, MKT.NZD.335/5.

MKT.NZD.335/70, MKT.NZD.332/21.

Sadâret Mektûbî Kalemî, Umûm Vilâyet

MKT.UM.535/47.

Meclîs-i Vükelâ Mazbataları

MV.126/51, MV.27/52, MV.80/61.

Şûrâ-yı Devlet

ŞD.2216/3-1 ŞD.2216/3-3.

ŞD.2216/3-5 ŞD.2216/48.

ŞD.2277/20, ŞD.2277/20-1.

ŞD.2277/20-9, ŞD.2303/36.

ŞD.2303/36-1, ŞD.2303/36-173.

ŞD.2303/36-29, ŞD.2303/36-5.

ŞD.2426/16, ŞD.2426/16-1.

ŞD.2426/16-3, ŞD.2426/16-4.

ŞD.2426/16-5 ŞD.2427/2.

ŞD.2427/2.

Yıldız, Perâkende Umûmî

Y. PRK.UM.77/38.

Yıldız, Sadâret Husûsî Maruzât Evrâkı

Y.A.HUS, 169/30, Y.A.HUS, 242/6-3.

Y.A.HUS, 242/6-1, Y.A.HUS, 242/6-2.

Y.A.HUS, 277/136, Y.A.HUS.162/43.

Y.A.HUS.495/71, Y.A.HUS.495/71.

Y.A.HUS.64/16.

Yıldız, Sadâret Resmî Maruzât Evrâkı

Y.A.RES, 29/27, Y.A.RES. 29/27-3.

Y.A.RES.28/25-1, Y.A.RES.28/25-4.

Y.A.RES.28/25-6, Y.A.RES, 28/35.

Yıldız, Esâs Evrâkı

Y.EE.34/53.

Yıldız, Mütenevvî Maruzât

Y.MTV.12/49, Y.MTV.15/102.

Y.MTV.213/201, Y.MTV.214/163.

Y.MTV.293/85, Y.MTV.293/85.

Y.MTV.38/99, Y.MTV.97/7.

Yıldız, Askerî Marûzât

Y.PRK.ASK.156/47.

Yıldız, Arzuhâl Journâl

Y.PRK.AZJ.18/30.

Yıldız, Defter-i Hâkânî Nezâreti Marûzâtı

Y.PRK.DFE.1/20.

Yıldız, Dâhiliye Nezâreti Marûzâtı

Y.PRK.DH.7/70-2, Y.PRK.DH.7/70-3.

Yıldız, Hazine-i Hassa

Y.PRK.HR, 17/16.

Yıldız, Komisyonlar Marûzâtı

Y.PRK.KOM, 1/52.

Yıldız, Umûmî

Y.PRK.UM.53/91.

Yıldız, Resmî Maruzât

Y.RES.29/27, Y.RES.29/27-1,2.

Yıldız, Husûsî Maruzât

YA.HUS.162/43-1, YA.HUS.162/43-2.

Zabtiye

ZB.488/33.

2) BAŞBAKANLIK CUMHURİYET ARŞİVİ (BCO)

Yer No: 272.74.64.4.3.

Yer No: 272.74.64.4.4.

Yer No: 272.74.64.4.9.

Yer No: 272.74.64.9.7.

Yer No: 272.74.64.9.10.

Yer No: 272.74.66.21.23.

Yer No: 272.74.66.22.2

Yer No: 272.74.64.8.13.

3) TÜRK KIZILAYI ARŞİVİ (TKA)

Kutu No:1198, Belge No:206.

Kutu No:724, Belge No:524.

Kutu No: 14, Belge No:190.

Kutu No:14, Belge No:354.

Kutu No:72, Belge No:71.

Kutu No:270, Belge No:206.

4) GENELKURMAY ASKERÎ TARİH VE STRATEJİK ETÜT VE DENETLEME BAŞKANLIĞI ARŞİVİ (ATASE)

(93 Harbi Koleksiyonu)

Yer No: 1-12.

Yer No. 1-19.

Yer No: 2-133A.

Yer No: 2-143.

Yer No: 2-143AA/2-143AAA.

5) GAZETELER

Takvim-i Vekâyi, No:752, 7 Muharrem 1281 (12 Haziran 1864).

Takvim-i Vekâyi No:755, 29 Muharrem 1281 (4 Temmuz 1864).

Takvim-i Vekâyi No:759, 28 Safer 1281 (2 Ağustos 1864).

Takvim-i Vekâyi No:782, 11 Şaban 1281 (9 Ocak 1865).

Takvim-i Vekâyi No:809, 27 Safer 1282 (22 Temmuz 1865).

Takvim-i Vekâyi No:850, 11 Safer 1283 (25 Haziran 1866).

Tasvîr-i Efkâr, 75/3, 25 Ramazan 1279 (16 Mart 1863).

Tasvîr-i Efkâr, 154/1-2, 6 Recep 1280 (17 Aralık 1863).

Tasvîr-i Efkâr 169/3 1 Ramazan 1280 (9 Şubat 1864).

Tasvîr-i Efkâr, 188/1, 13 Zilkada 1280 (20 Nisan 1864).

Tasvîr-i Efkâr No:232, 21 Rebiü'l-ahir 1281 (23 Eylül 1864).

Tasvîr-i Efkâr, 420/1-2, 30 Rebiü'l-ahir 1283 (11 Eylül 1866).

Tercüman-ı Ahval, Numara:19, 14 Şaban 1277 (25 Şubat 1861).

Tercüman-ı Ahval, 248/3, 27 Rebiü'l-ahir 1279 (22 Ekim 1862).

Tercüman-ı Ahval, 276/3, 4 Recep 1279 (26 Aralık 1862).

Tercüman-ı Ahvâl No:144, 14 Saban 1278 (14 Şubat 1862).

Tercüman-ı Ahvâl 297/3, 24 Şaban 1279 (14 Şubat 1863).

Times, 23 May 1856, p.10. The Times Digital Archive, <http://tinyurl.galegroup.com/tinyurl/8XDxb0>. Accessed 8 Dec. 2018.

Times, 26 July 1864, p.6+. The Times Digital Archive, <http://tinyurl.galegroup.com/tinyurl/8XE9K7>. Accessed 8 Dec. 2018.

Times, 26 July 1864, p.6+. The Times Digital Archive, <http://tinyurl.galegroup.com/tinyurl/8XE9K7>. Accessed 8 Dec. 2018.

Times, 26 July 1864, p.6+. The Times Digital Archive, <http://tinyurl.galegroup.com/tinyurl/8XE9K7>. Accessed 8 Dec. 2018.

6) TETKİK ESERLER

A.S., Sarah, ROSSER-OWEN, Isla, “*The First ‘Circassian Exodus’ to the Ottoman Empire (1858-1867), and the Ottoman Response, Based on the Accounts of Contemporary British Observers*”, **MA Near and Middle Eastern Studies**, University of London, 1 October 2007, ss.34-43.

AKAN, Yusuf, ARSLAN, İbrahim, **Göç Ekonomisi**, Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa 2008.

AKGÜNDÜZ, Ahmet, “*Osmanlı İmparatorluğu ve Dış Göçler 1783-1912*”, **Toplum ve Bilim Dergisi**, S.80, Bahar 1939, ss.144-170.

AKKAYA, Taylan, **Göç ve Değişme**, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1979.

- ARMAĞAN, Latif, “*Osmanlı Devleti’nde Konar-Göçerler*”, **Osmanlı IV**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss.142-150.
- ASLAN, Cahit, “*Bir Soykırımın Adı: 1864 Büyük Çerkes Sürgünü*”, **Uluslar arası Suçlar ve Tarih**, S.1, 2006, ss.1-33.
- AVAGYAN, Arsen, **Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist Türkiye’nin Devlet-İktidar Sisteminde Çerkesler**, (çev: Ludmilla Denisenko), Belge Yayınları, İstanbul 2004.
- AYDIN, Mehmet Akif, HAMİDULLAH, Muhammed, “*Köle*”, **DİA XXVI**, Ankara 2002.
- AYDIN, Muhir, **Şarkî Rumeli Vilâyeti**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992.
- BADDELEY, John. F., **Ruslar’ın Kafkasya’yı İstilasası ve Şeyh Şamil**, (çev: Sedat Özden), Kayıhan Yayınları, İstanbul 1995.
- BAĞLIOĞLU, Ahmet, **Orta Doğu Siyasî Tarihinde Dürzîler**, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi, Elazığ 2006.
- BAKTIAYA, Adil, “*19. Yüzyıl Suriyesinde Hıristiyan-Müslüman İlişkilerinde Değişim 1860 Şam Olayları*”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası LVIII**, S.2. İstanbul 2008 ss.23-44.
- BAKTIAYA, Adil, **Osmanlı Suriyesi’nde Arapçılığın Doğuşu**, İletişim Yayınları, İstanbul 2017.
- BALA, Mirza, “*Çerkesler*”, **İslam Ansiklopedisi III**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1977, ss.375-386.
- BARKAN, Ömer Lütfi, “*Osmanlı İmparatorluğu’nda Kuruluş Devrinin Toprak Meselesi*”, **Türkiye’de Toprak Meselesi Toplu Eserler I**, Gözlem Yayınları, İstanbul 1980, ss.281-290
- BARKAN, Ömer Lütfi, “*Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu olarak Sürgünler*”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, C.15, S.1-4, 1953, ss.217-261.

- BARKAN, Ömer Lütfi, “*Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi*”, **Türkiye’de Toprak Meselesi Toplu Eserler 1**, Gözlem Yayınları, İstanbul 1980, ss.291-376.
- BAYKARA, Tuncer, **Anadolu’nun Tarihî Coğrafyasına Giriş I Anadolu’nun İdarî Taksimatı**, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1988.
- BAYRAKTAR, Hilmi, “*Kırım Savaşı Sonrası Adana Eyaleti’ne Yapılan Nogay Göç ve İskânları (1856-1861)*”, **Bilig**, Bahar 2008, S.45, ss.45-72.
- BAYRAKTAR, Hilmi, **XIX. Yüzyılda Halep Eyaleti’nin İktisadî Vaziyeti, Fırat Üniversitesi**, Orta-Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları No:8, Elazığ 2004.
- BERGEZ, Nihat, **Çerkesler**, Çiviyazıları Yayınları, İstanbul 2006.
- BEŞİKÇİ, Mehmet, “*Başıbozuk Savaşçıdan ‘Makbul’ Tebaaya:1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’nda Osmanlı Ordusunda Çerkes Muhacirler*”, **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, 2015 Güz, S.23, ss.85-125.
- BİCE, Hayati, **Kafkasya’dan Anadolu’ya Göçler**, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 1991.
- BİLGE, Sadık Müfit, **Osmanlı Çağı’nda Kafkasya 1454-1829**, Kitapevi Yayınları, İstanbul 2015.
- BUDAK, Mustafa, “*Kafkasya ve Osmanlı (XVI-XX. Yüzyıllar)*”, **Osmanlı I**, Ankara 1999, ss.594-612.
- BUZPINAR, Tufan, “*Arap Milliyetçiliğinin Osmanlı Devlet’inde Gelişim Süreci*”, **Osmanlı II**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss.168-178.
- ÇAKAR, Enver, **17. Yüzyılda Halep Eyaleti ve Türkmenler**, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ 2006.
- ÇAKAR, Enver, **XVI. Yüzyılda Halep Sancağı (1516-1566)**, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ 2003.
- ÇAPRAZ, Hayri, “*XIX. Yüzyılda Çarlık Rusyasının Kırım Politikası*” **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, S.11, Güz 2006, ss.57-70

- ÇELİK, Gülfettin, “*Osmanlı Devleti’nin Nüfus ve İskân Politikası*”, **Divan** 1999/1, ss.49-110.
- ÇİÇEK, Nazan, “*Talihsiz Çerkeslere İngiliz Peksimeti: İngiliz Arşiv Belgelerinde Büyük Çerkes Göçü (Şubat 1864-Mayıs1865)*”, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi** 64-1, ss.57-88.
- DAŞÇIOĞLU, Kemal, **Osmanlı’da Sürgün**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007.
- DEMİREL, Muammer, “*Kırım Savaşı’ndan Sonra Eskişehir’e Yerleştirilen Muhacirler*”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi** S.28, Erzurum 2005, ss.311-319.
- DEMİRTAŞ, Mehmet, “*Kırım Savaşı ve 93 Harbi Sürecinde Osmanlı Memleketine Gelen Muhacirlerin Sevk ve İskânı*”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi** S.41, Erzurum 2009, ss.215-238.
- DEMİRTAŞ, Mehmet, “*Osmanlıya Gelen Kırım ve Kafkasya Muhacirlerinin Sorunları*”, **Bilig Bahar 2011, S.57**, ss.17-44.
- DEVELİOĞLU, Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat**, Aydın Kitapevi, Ankara 1990.
- ELDEM, Edhem, GOFFMAN, Daniel, MASTERS, Bruce, **Doğu ve Batı Arasında Osmanlı Kenti Halep, İzmir ve İstanbul**, (çev: Sermet Yalçın), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003.
- ERDEM, Tuğba, “*1864 Kafkas Göçü Öncesinde ve Göç Sırasında Yaşanan Salgın Hastalıklar*”, **1864 Kafkas Tehciri**, Editör: Mehmet Hacısalıhoğlu, Balkar ve İrcica, İstanbul 2014, ss.171-200.
- ERDEM, Ufuk, **Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Muhacir Komisyonları ve Faaliyetleri (1860-1923)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2018.
- ERDEM, Sevim, **Osmanlı Devleti Döneminde Malatya Sultansuyu Çiftliği’nin Tarihi Gelişimi**, Manas Yayınları, Ankara 2019
- ERDEM, Y. Hakan, **Osmanlıda Köleliğin Sonu (1800-1909)**, (çev: Bahar Tırnakçı) Kitap yayınevi, İstanbul 2004.

- EREN, Ahmet Cevat, **Türkiye’de Göç ve Muhacir Meseleleri Tanzimat Devri, İlk Kurulan Muhacir Komisyonu, Çıkarılan Tüzükler**, Nurgök Matbaası, İstanbul 1966.
- ERGENOĞLU, Mehtap, “*Kafkasya’dan Anadolu’ya Uzanan Bir Göç Öyküsü: Mersin Atlılar Köyü*”, **1864 Kafkas Tehciri Kafkasya’da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün**, Editör: Mehmet Hacısalihoğlu, Barkar &Ircıca İstanbul 2014, ss.371-399.
- ERKAN, Süleyman, **Kırım ve Kafkas Göçleri**, Karadeniz Teknik Üniversitesi Kafkasya ve Orta Asya Ülkeleri Uygulama ve Araştırma Merkezi, Trabzon 1996.
- ERKAN, Süleyman, “*XIX. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti’nin Muhacirleri İskân Politikasına Yabancı Ülkelerin Müdahaleleri*”, **Osmanlı IV**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss.612-631.
- EROĞLU, Cengiz, BABUÇOĞLU, Murat, KÖÇER, Mehmet, **Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Halep**, Global Strateji Etütleri, Ankara 2007.
- FARUQHİ, Suraiya, *Osmanlı’da Kentler ve Kentliler*, (çev: Neyyir Kalaycıoğlu), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2004.
- FİRUSOĞLU, Safarov Rafik, “*Kırım ve Kafkasya’dan Osmanlı İmparatorluğuna Göçler*”, **Osmanlı IV**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.
- FİRUSOĞLU, Safarov Rafik, “*Kırım ve Kafkasya’dan Osmanlı İmparatorluğuna Göçler*”, **Osmanlı IV**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.
- FİSHER, Alan W., “*Emigration of Muslims from the Russian Empire in the Years After the Crimean War*”, **Jahrbücher für Geschichte Osteuroas, Neue Folge, Bd.35, H.3**, 1987, pp.356-371.
- GEORGEOS, François, **Sultan Abdülhamid**, (çev. Ali Berktaş), Homer Kitapevi, İstanbul 2006,
- GÖKBİLGİN, Mehmet Tayyip, **Rumeli’de Yürükler**, *Tatarlar ve Evlâd-ı Fâtihân*, İşaret Yayınları, İstanbul 2008.
- GÖKBİLGİN, Mehmet Tayyip, “*1840’tan 1861’e Kadar Cebel-i Lübnan Meselesi ve Dürziler*”, **Bulleten X**, S.37,38,39,40, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1946, ss.643-703.

GÖZAYDIN, Ethem Fevzi, **Kırım, Kırım Türklerinin Yerleşme ve Göçleri**, Vakıf Matbaası, İstanbul 1948.

GÜLER, Mustafa, “*XVIII. Yüzyıl Suriye Hac Yolunda Urban Kaynaklı Güvenlik Problemleri ve Çözüm Yolları*”, **Suriye: Tarih, Siyaset, Dış Politika**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2018, ss.17-44.

GÜRAN, Tevfik, **19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.

HABİÇOĞLU, Bedri, **Kafkasya’dan Anadolu’ya Göçler ve İskânları**, Nart Yayıncılık, İstanbul 1993.

HALAÇOĞLU, Ahmet, “*Balkanlar’dan Anadolu’ya Yönelik Göçler*”, **Türkler XVIII**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.887-895.

HALAÇOĞLU, Yusuf , “*Kolonizasyon ve Şenlendirme*”, **Osmanlı IV**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss.581-586.

HALAÇOĞLU, Yusuf, **XIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.

HEYD, W., **Yakın-Doğu Ticaret Tarihi**, (çev.Enver Ziya Karal), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000.

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5b185e3c93b478.32039351

HÜLAGÜ, Metin, **Bir Umudun İnşası Hicaz Demiryolu**, Yitik Hazine Yayınları, İzmir 2008.

İNALCIK, Halil, “*Osmanlı İmparatorluğu’nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye’nin İktisadî Vaziyeti Üzerine Bir Tetkik Münasebetiyle*”, **Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Arşiv Çalışmaları, İncelemeler**, Eren Yayıncılık, İstanbul 1996, ss.139-186.

İNALCIK, Halil, “*Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)*”, **Belleten XII, S.46**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1948, ss.349-402.

- İNALCIK, Halil, **Devlet-i'Aliyye**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009.
- İNALCIK, Halil, “*Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü*”, **Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi**, Eren Yayıncılık, İstanbul 1996, ss.259-317.
- İNAN, Canan Emek, “*Türkiye’de Göç Politikaları: İskân Kanunları Üzerinden Bir İnceleme*”, **Göç Araştırmaları Dergisi II**, S.3., Ocak-Haziran 2016, ss.10-33.
- İNUĞUR, M.Nuri, **Basın ve Yayın Tarihi**, Der Yayınları, İstanbul 2005.
- İPEK, Nedim, “*93 Muhacereti*”, **Osmanlı IV**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.664, ss.661-668.
- İPEK, Nedim, “*Kafkaslar’daki Nüfus Hareketleri*”, **Türkiyat Mecmuası XVIII**, ss.273-313.
- İPEK, Nedim, “*Kaynakların Dilinde Göç Kavramı*”, **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, Yıl:9, S.17, Güz 2014, ss.9-20.
- İPEK, Nedim, **İmparatorluktan Ulus Devletlere Göçler**, Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2013.
- İPEK, Nedim, **Rumeli’den Anadolu’ya Türk Göçleri**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999.
- KALAYCI, İsa, KIZILKAYA, Oktay, “*Osmanlı Devlet’inin İskân Siyaseti ve Yerleşim Birimleri Üzerine Bir Değerlendirme*”, **Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2012, C.9, S.18, ss.361-378.
- KARATAŞ, Ömer, “*XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti’ne İskân Olunan Çerkes Toplumunda Sosyal Sınıflaşma ve Kölelik*”, **Avrasya İncelemeleri Dergisi I**, S.2, 2012, ss.99-138.
- KARAL, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi V**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1983.
- KARAL, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi VIII**, *Türk Tarih kurumu*, , Ankara 2007.
- KARATAŞ, Ömer, “*19. Yüzyılda Balkanlarda Kafkas Muhâcîrlerinin İskânı*”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, XII S.2, (Kış 2012), ss.355-388.

- KARPAT, Kemal H., **Ottoman Population (1830-1914)**, The University of Wisconsin Press, London 1985.
- KARPAT, Kemal, “*Avrupa Egemenliğinde Müslümanların Konumu Çerkeslerin Sürgünü ve Suriye’deki İskânı*”, **Çerkeslerin Sürgünü**, Kuzey Kafkasya Kültür Derneği Yayınları, Ankara 1992, ss.78-111.
- KARPAT, Kemal, **İslâm’ın Siyasallaşması**, (çev. Şiar Yalçın), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Birinci Baskı, İstanbul 2004.
- KARPAT, Kemal, **Osmanlı Modernleşmesi**, (çev: Akide Zorlu Durukan, Kaan Durukan), İmge Kitabevi, İkinci Baskı, Ankara 2008.
- KARPAT, Kemal, **Osmanlı Nüfusu 1830-1914**, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.
- KARPAT, Kemal, **Osmanlı’da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma**, (çev.Dilek Özdemir), İmge Kitabevi, Birinci Baskı, Ankara 2006.
- KARPAT, Kemal, **Osmanlı’dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler**, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.
- KARPAT, Kemal, **Osmanlı’dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji**, Timaş Yayınları, İstanbul 2009.
- KASABA, Reşat, **Bir Konar-göçer İmparatorluk**, (çev: Ayla Ortaç), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2012.
- KHOURY, Dina Rızk, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Taşra Toplumu Musul, 1540-1834**, (çev.Ülkün Tansel) Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003.
- KIRIMLI, Hakan, “*Emigration from the Crimea to Ottoman Empire during Crimean War*”, **Middle Eastern Studies**, Vol. 44, No: 5, September 2008, ss.751-773.
- KIRIMLI, Hakan, **Kırım Tatarlarında Millî Kimlik ve Millî Hareketler (1905-1916)**, Türk Tarih Kurumu Basınmevi, Ankara 1996.
- KIRIMLI, Hakan, **Türkiye’deki Kırım Tatar ve Nogay Köy Yerleşimleri**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012.

- KOCACIK, Faruk, “*Balkanlar’dan Anadolu’ya Yönelik Göçler (1878-90)*”, **Osmanlı Araştırmaları Dergisi**, S.1, İstanbul 1980, s.
- KOCACIK, Faruk, “*XIX. Yüzyılda Muhacir Köylerine İlişkin Bazı Plânları*”, **Tarih ve Toplum**, S.32, Mart 1979, ss.415-1001.
- KOCACIK, Faruk, ESER, Mehmet, “*Kafkasya’dan Anadolu’ya Göçler (Sivas İli Örneği)*”, **Zeitschrift für die Welt der Türken Journal of World of Turks**, Vol.2, No.1 2010, ss.187-196.
- KÖKSAL, Osman, “*Osmanlı Dönüşüm Sürecinde Bir Devlet Teşebbüsü Olarak Çifteler HârayıHümayunu ve Türk Açılığına Katlıkları*”, Eskişehir **Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi** X, S.2, ss.333-365.
- KURAT, Akdes Nimet, **Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917’ye Kadar**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987.
- KURAT, Akdes Nimet, **Türkiye ve Rusya, XIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., **Osmanlı’nın Sosyo-Kültürel ve İktisâdî Yapısı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.
- LANDAU, Jacob.M., “*İslam Birliğinin Sağlanmasına Yönelik Çabalar*”, (çev.Pelin Fidanoğlu), **Türkler XVIII**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss..132-137.
- LEWIS, Norman N., **Nomads and Settlers in Syria an Jordan 1800-1980**, Cambridge University Press, London 1987.
- MASTERS, Bruce, “*Halep*”, **Diyanet İslâm Ansiklopedisi** XV, İstanbul 1997, ss. 244-247.
- MA’OZ, Moshe, **Ottoman Reform In Syria And Palestine 1840-1861**, Oxford, At the Clarendon Press 1968.
- McCARTHY, Justin, **Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)**, (çev. Fatma Sarıkaya), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2018.

- MEKTEP, Amankos, “*İsmail Bey Gaspıralı ve Kazaklar*”, **İsmail Bey Gaspıralı İçin, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Merkezi Yayınları No:9**, Ankara 2004, ss.643-654.
- MENEKŞE, Metin, “*Girit Müslümanlarının Zorunlu Göçü; Sevk ve İskân (1897-1913)*”, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı **Doktora Tezi**, Muğla 2018, ss.224-286
- ORAT, Julide Akyüz, ARSLAN, Nebahat Oran, TANRIVERDİ, Mustafa, **Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Kafkas Göçleri (1828-1943)**, Kars 2011.
- ORHONLU, Cengiz, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Aşiretlerin İskânı**, Eren Yayıncılık, İstanbul 1987.
- ORTAYLI, İlber , “*19. Yüzyıl Sonunda Suriye ve Lübnan Üzerine Bazı Notlar*”, **Osmanlı Araştırmaları IV**, İstanbul 1984, ss.89-113.
- Osmanlı Belgelerinde Suriye**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Yayın No: 129, İstanbul 2013.
- Osmanlı Belgelerinden Kafkas Göçleri I, II**, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2012.
- ÖNSOY, Rifat, “*19. Yüzyılın İkinci Yarısında Suriye’nin Sanayi ve Ticareti*”, **Bellekten L**, S.198, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1986, ss.825-832.
- ÖZBEK, Nadir, “*Policing the Countryside: Gendarmes of the Late 19th-Century Ottoman Empire (1876-1908)*”, **Journal of Middle East Studies** 40, 2008, ss.47-67.
- ÖZENBAŞLI, Ahmet, **Çarlık Hakimiyetinde Kırım Faciası**, (çev: İsmail Otar), İsmail Otar Kültür Serisi Yayınları, Eskişehir 2004.
- ÖZKAYA, Yücel, “*Osmanlı İmparatorluğunda XVIII. Yüzyılda Göç Sorunu*”, **Tarih Araştırmaları Dergisi XIV**, S.25, Ankara 1982, ss.171-211.
- ÖZKAYA, Yücel, **18. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985.

- PAKALIN, Mehmet Zeki, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü III**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983.
- PANCAZ, Daniel, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)**, (çev. Serap Yılmaz), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997.
- PARLATIR, İsmail, “*Türk Sosyal Hayatında Kölelik*”, **Belleten XLVII**, S.187, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1983, ss.805-829.
- PAŞA, Ahmet Cevdet, **Tezâkir 1-12** (Yayımlayan: Cavid Baysun), Türk Tarih Kurumu, Ankara 1986.
- PAŞA, Cevdet, **Tezâkir 21-39**, (yay. Cavid Baysun), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1986.
- PİNSON, Marc, “*Demographic Warfare-An Aspect of Ottoman And Russian Policy, 1854-1866*”, Harvard University, **The Committee on History and Middle Eastern Studies, Cambridge, Massachusetts**, May 1970.
- PUL, Ayşe, “*1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı Sonrasında Beykoz'da Muhacirler İçin İskân Yeri Çalışmaları*”, **Tarih Okulu Dergisi**, VI, S.15, Eylül 2013, ss.159-182.
- RAYMAND, Andre **Osmanlı Döneminde Arap Kentleri**, (çev:Ali Berktaş), Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul 1995.
- REFİK, Ahmet, **Anadolu'da Türk Aşiretleri (966-1200)**, La Kitap, İstanbul 1930, s.63.
- SAKİN, Orhan, **Anadolu'da Türkmenler ve Yörükler**, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul 2006.
- SAMİ, Şemseddin, **Kamûsü'l Alâm**, İstanbul 1314.
- SAMUR, Sabahattin, “*Sultan II. Abdülhamid Yönetimi ve Havran Dürzîleri*”, **Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu I**, 20-21 Şubat 2014, Selanik, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, ss.79-95.
- SAMUR, Sabahattin, “*Suriye Vilayeti'nin İdari ve Sosyal Yapısı (1840-1908)*”, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Doktora Tezi**, Ankara 1989.

SANSAR, Fatih, “*Tanzimat Döneminde Aşiretlerin İskânı*”, **Türkler XIII**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss.907-923.

SARIBAL, İsmet, **Osmanlı Devleti’nde Muhaceret, İskan ve Entegrasyon**, İdeal Kültürel Yayınları, İstanbul 2018.

SAYDAM, Abdullah, “*Soykırımdan Kaçış: Cebel-i Elsineden Memâlik-i Mahrûsata*”, **1864 Kafkas Tehciri, Kafkasya’da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün**, Balkar/Ircica/İstanbul, ss.71-115.

SAYDAM, Abdullah, **Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2010.

SCHILCHER, Linda, “*Geç Osmanlı Suriye’sinde Tahıl Ekonomisi ve Büyük Ölçekli Ticarileşme Sorunu*”, **Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım**, Editörler. Çağlar Kayder, Faruk Tabak, (çev. Zeynep Altok), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998.

SHAW, Stanford J., SHAW, Ezel Kural, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye II**, (çev. Mehmet Harmancı), E Yayınları, İkinci Baskı, İstanbul 2006.

Sultan Abdülhamid, **Siyasi Hatıratım**, Dergah Yayınları, İstanbul 1984.

ŞAHİN, Cemile, “*Çerkes göçleri ve Çerkeslerin Anadolu’da Yurt Edinme Arayışları: Sakarya-Maksudiye Köyü Örneği*”, **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi**, V, S.8, 2016, ss.2782-2816.

ŞAHİN, İlhan, “*Göçebeler*”, **Osmanlı IV**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.

ŞEN, Ömer, “*Muhacir Ailelerine Yönelik İktisadî ve Sosyal Tedbirler*”, **Sosyo-Kültürel Değişim Sürecinde Türk Ailesi I**, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, Ankara 1992,

ŞENTÜRK, Hüdai, **Osmanlı Devleti’nde Bulgar Meselesi (1850-1875)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992.

ŞENZEYBEK, Aytekin, “*Dürzîlik, Doğuşu ve Temel Prensipleri*”, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, İslam Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı, **Yüksek Lisans Tezi**, Konya 2001.

- ŞİMŞİR, Bilal, **Rumeli'den Türk Göçleri I**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.
- ŞİMŞİR, Bilal, **Rumeli'den Türk Göçleri II**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.
- TAN, Muzaffer, “*Geçmişten Günümüze Dürzîlik*”, **e-makâlât Mezhep Araştırmaları V**, S.2, Güz 2012, ss.61-82.
- TANOĞLU, Ali, “*İskân Coğrafyası, Esas Fikirler, Problemler ve Metod*”, **Türkiyat Mecmuası XI**, İstanbul 1954, ss.1-34.
- TAŞBAŞ, Erdal, **Halifenin Gölgesine Sığınanlar/Göçler ve Muhacirin-i İslamiye Komisyonu**, Berikan Yayınevi, Ankara 2017.
- TAVLUN, Ufuk, “*Osmanlı Devletinin Kafkas Muhacirlerinin Kölelik Kurumuna Yaklaşım*”, **Bilig**, S.17, Bahar 2001, ss.33-54.
- TEKELİ, İlhan, **Göç ve Ötesi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2008.
- TEPEKAYA, Muzaffer, “*19. Yüzyılın İkinci Yarısında Kırım ve Kafkasya'dan Göç Hareketleri ve Saruhan (Manisa) Sancağına Göçler*”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi VI**, S.2, İzmir 2006, ss.463-480.
- TOLEDARO, Ehud R., **Osmanlı Köle Ticareti 1840-1890**, (çev: Y. Hakan Erdem), Tarih Araştırmaları Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994.
- TURAN, Osman, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2014.
- TÜRKHAN, M. Sait, “*18. Yüzyılda Doğu Akdeniz'de Ticaret ve Haleb*”, İstanbul Üniversitesi **Yayınlanmış Doktora Tezi**, İstanbul 2014.
- WILLIAMS, Brian Glyn, “*Hijra and Forced Migration from Nineteenth Century Russia to the Ottoman Empire*”, **Cahiers du monde russe (online)**, 41/1, 2000, Online since 15 January 2007, Connection on 17 March 2017, URL: <http://monderusse.revues.org/29>. pp.79-108.
- WITTEK, Paul, “*Osmanlı İmparatorlu'nda Aşiretlerin Rolü*”, (çev: Ercüment Kuran), **Tarih Dergisi**, S. 17-18, İstanbul 1963. Ss.257-268.

YASAMEE, Feroza A., *Abdülhamid'in Dış Politikası*, (çev. Yusuf Selman İnanç), Kronik Yayınları, İstanbul 2018.

YAZICI, Talip, "*Halep*", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi** XV, İstanbul 1997, ss.239-244.

YEL, Selma, GÜNDÜZ, Ahmet, "*XIX. Yüzyılda Çarlık Rusyası'nın Çerkesleri Sürgün Etmesi ve Uzunyaylaya Yerleştirilmeleri (1860-1865)*", **Turkish Studies Volume 3/4**, Summer 2008, ss.949-983.

YILMAZ, Mehmet, "*Konya Vilâyetine Muhacir Yerleşimleri 1854-1914*", **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi**, Konya 1996.

YILMAZ, Mehmet, "*XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Muhaciri İskân Politikası*", *Osmanlı IV*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss.587-602.

ZÜHDÎ, İsmail, **İntibah 1311 (1895/1896) Dürzî Olayları**, (haz. Ahmet Nezih Galitekin), Şehir Yayınları, İstanbul 2007.

Yedi yüz hane halkıyla beraber cenâh-ı müstelzimü'l-felâh-ı hazreti hilâfetpenâhîye ilticâ eylediklerinden dokuz mâhdan beri Pasinler'de iskânlarının icrâ olunmamasından dolayı perişân bir hâlde kaldıklarından ve sâireden bahisle Suriye vilâyetinde hâlî olan mahallere a'zâmlarıyla tuvattanları esbâbının istikmâli muhâcirîn-i merkûme nâmına Çerâkeseden Kırım Sultan imzâsıyla arz ve murâd-ı keşîde kılınub komisyona havâle buyrulan telgrafname mezkûr imzasıyla aynı me'âlde komisyona gelen bir telgrafname ile beraber mütâla'a olundu. İşbu muhâcirîn komisyonca civâriyet hasebiyle Van ve Bitlis vilâyetlerine sevk olunarak oralarda tavgînleri tensîb kılınmış ve bu vechle Erzurum'a dahi iş'âr olunmuş idi. Bu esnâda muhâcirîn-i merkûme Suriye'ye vekiller göndererek mahalle iskân taharrî eylemeleri üzerine Suriye vilâyetinde bu bâbda komisyona bâ re'y-i emrde ma'lûmât verilmeyüb hemen Acasun kazasında bazı arâzilere iskânları kâbil olacağı vekillere ba'de't-tefhîm Suriye'ye sevkleri için erzurum'a yazılması keyfiyeti bâ telgraf komisyona iş'âr olunmuş ve bu yolda Erzurum'a dahi telgraf gönderilmiş olunmasına mebnî Erzurum vilâyetinden istîzân-ı keyfiyet olunmuşdur. Ma'-hâzâ bunların Suriye'ye sevkleri hayli masrafa mütevakıf olacağı ve Suriyece gördükleri teshîl-i kabûle mebnî komisyonca tertîb olunan mahalle tabî'î gitmek istemeyecekleri karîne-i hâlde ve emsâlinde ma'lûm bulunduğu cümle vapur (?)ını ve sâir masârif-ı seferiyyelerini kendüleri kâmilen tesviye eyledikleri halde idare-i mahsûsadan vapur istîcârı ve sevk edilerek bir yere tevakkuf etmeksizin doğruca Beyrut'a sevk olunabileceğinin ve bu mu'âmeleye muvâfakat eylemedikleri halde evvelce tertib olunan vilâyetlere iskânları lâzım geleceğinden Erzurum vilâyetine beyân ve iş'ârı münâsib görülmekte ve iskânları lazım geleceği Erzurum vilâyetine yazılmış ve mukaddemâ Brusa'ya sevk olunub Suriye'ye a'zâmlarını mu'ahhiran istid'â eden Çerkesler hakkında dahi aynıyla mu'âmele edimesine nazaran muvâfik-ı emsâl olmakda bulunmuş idüğünden istîzân-ı keyfiyete ictisâr ve telgrafname-i mezkûre i'âdeten takdîm ve tesyâr kılınmağın ol bâbda emr ve fermân hazreti veliyyü'-emrindir.

8 cemâziye'l-âhir 320

28 Ağustos 318

Muhâcirîn-i İslamiye komisyon-ı âlîsi Birinci A'zâsı

Bende Rıza

BOA.MKT.MHM.513/1

EK 2: Dürzîlerle Çerkesler arasında münazaa çıktığından tedbir alınması

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA)

موردی	مسودی	مستوری	تاریخ	موضوع	شماره
۶۹	۶۹	۶۹	۶۹	سوریه دیاره	۶۹

درزیدلر چرکسلر آراسیندا مینازاا قوتلماقلا سوریه دیاره حایره و حواله دوزیلدی
بئش اکره قاره جریاده کتبع اولدیغی حایره تاختینه بیلرله اولدو. که
درزیدلر سوریه مینازاا حایره حایره و صایا دوزم اوجا ایلر اولدیغی
سوریه حایره تیزم اوزمه اقاؤزم درزیدلر قیج و ب فایستزده اقاؤ
ایچ بیلرله بیلرله و بیلرله

بازار ایلر
موردی اقاؤ
موردی اقاؤ

بئسورده ندره مضای بیغی کتبه اولموش اوزره بئش

۶۹

عناؤت

OSMANLI ARŞİVİ
BEO
433 324 58

BEO.000433.032458.001

29 Haziran 310

Suriye Vilâyetine şifre

Dürzîlerle Çerkesler arasında tahaddüs-i münâza'adan cem'iyetler tertfbi için Cebel-i Lübnan ve Havran Dürzîleri beyninde el-ân muhâbere cereyân etmekte olduğu Cebel-i

Lübnan mutasarrıflığından bildirilmiş ve oradaki Dürzîlerin Suriye'ye men' -i tecâvüziyçün cevâbet vesâyâ-yı lâzıme icrâ edilmiş olduğundan Suriyece de tedâbir-i mü'essire ittihâzıyla Dürzîlerin tecemmu' ve bir münâsebetsizlik îkâ' edebilmesine meydan verilmemesi

Bâ irâde-i aliyye' arz-ı irâde-i aliyye-i hazreti sadâret-penâhî muktezâsındandır.

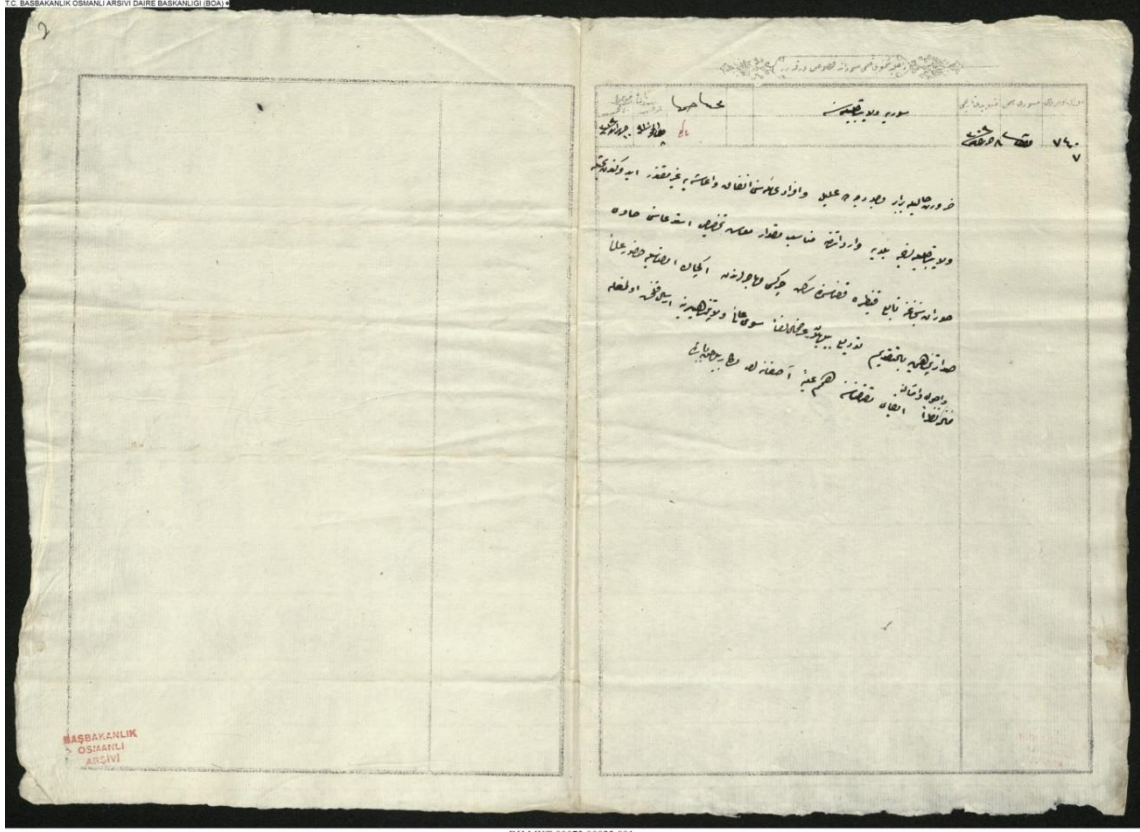
İşbu sûretin imzalı mübeyyizi keşîde olunmak üzere alınmıştır

Bende Osman Ferid

BEO.433/32458

EK 3: Havran Sancağı'na bağlı Kunaytra'da sakin Çerkes muhacirlerinden Akça'nın zaruret halinden dolayı Suriye Vilayetince kendisine münasip miktarda maaş bağlanması talebi.

Evrak Numarası:740

7 8 Haziran 309

Tebyi'zi: 8 Zi'l-hicce 310

10 Haziran 309

Suriye Vilâyet-i Celîlesine

Zarûret haliyle beraber vücûdca da'alfl ve efrâd-ı â'ilesini infâk ve i'âşeye gayri muktedir idüğünden bahisle vilâyet-i celîlemizce belediye vâridâtından münâsib mikdar ma'âş tahsîsi istid'âsını hâvî Havran sancağına tâbî Kanitra kazasında sâkin Çerkes muhâcirlerinden Ekçan imzasıyla huzûr-ı âlî-i sadâret-penâhîye bâ takdîm tevdî' buyrulan 'arz-ı hâl leffen seviyy-i âlî-i vilâyet-penâhîden irsâl kılınmış olmağla me'âline ve usûl ve emsâline nazaran îfâ-yı muktezâsına himem-i aliyye-i âsafâneleri derkâr buyrulmak bâbında

DH.MKT.73/23

EK 4: Suriye’de Kunaytra’da iskân edilen Çerkes muhacirlerinin iaşeleri için itasına lüzum olan meblağ hakkında.

تذکرہ عرف نامہ

مخازرات تغیرات و اصلاحات و ذوات و غیره و مشورت قبول است

وضول نومبر ۱۹۰۶	اصطلاح	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول
اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول
اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول
اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول
اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول
اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول
اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول	اصول

راغب بن عبد

کمیج بواسطه قیامه به کلید قبول و الحاحه ساعده جویند چکن ملا جرن بیخ
 صای ساریه و عیالک لکیر ایوب سرخیه قدر فرود بی قدر و ضیات و فرجولده و مدله
 لادرنک اجیب ایچونه طیب کوزله لیره بنیدی عفت اولند فوفه الحمد فقیر لایب ادوبه
 بقه اعاشه بده فحاج اولند فوفه و مع بلدی بده وارده طیبین مصافحه ادوبه امانت
 نادرینه بید کانه اولند فوفه و مع بلدی بده وارده طیبین مصافحه ادوبه امانت
 قطعیه نخ اولند فوفه بید اولند فوفه امانت حوائج حقیق اصحابه بید کانه
 توفیق اعمال و لایه عرفه و مع بلدی بده وارده طیبین مصافحه ادوبه امانت

I.DH 1101/86297

I.DH.01101

Dâhiliye Nezâret-i Celîlesine

Geçende Sivas'dan Kunaytıra'ya gelüb kabûl ve iskânlarına müsâ'ade buyrulan Çerkes muhâcirlerin beyninde hummâ-yı sâriye ve mühlike zuhûr edüb şimdiye kadar kırk yedi kadar vefiyyât vukû' bulmuş ve müdâvât-ı lâzımenin icrâsı için tabib gönderilmiş ise de mübtelâ-yı 'illet olanlar fevka'l-had fakîr olub edeviyeden başka i'âşeye de muhtâc olduklarından ve mahallî belediyesinin vâridâtı tabîbin mesârıfıyla edeviye esmânının te'diyesine bile kâfi olmadığından marazın men'-i sür'âtiyle beraber fukarânın i'âşesi için sarfi zarûret-i kat'iyye **tahtında** olduğu tahmîn edilen on beş bin guruşun **huvâb** hastalığı hakkında ihsân buyrulan me'zûniyete tevfiķan emvâl-i vilâyetden sarfına müsâ'ade buyrulması ehemmiyetle müsted'âdır

25 Ağustos 304

Suriye Valisi Hasan

İ.DH.1101/86297

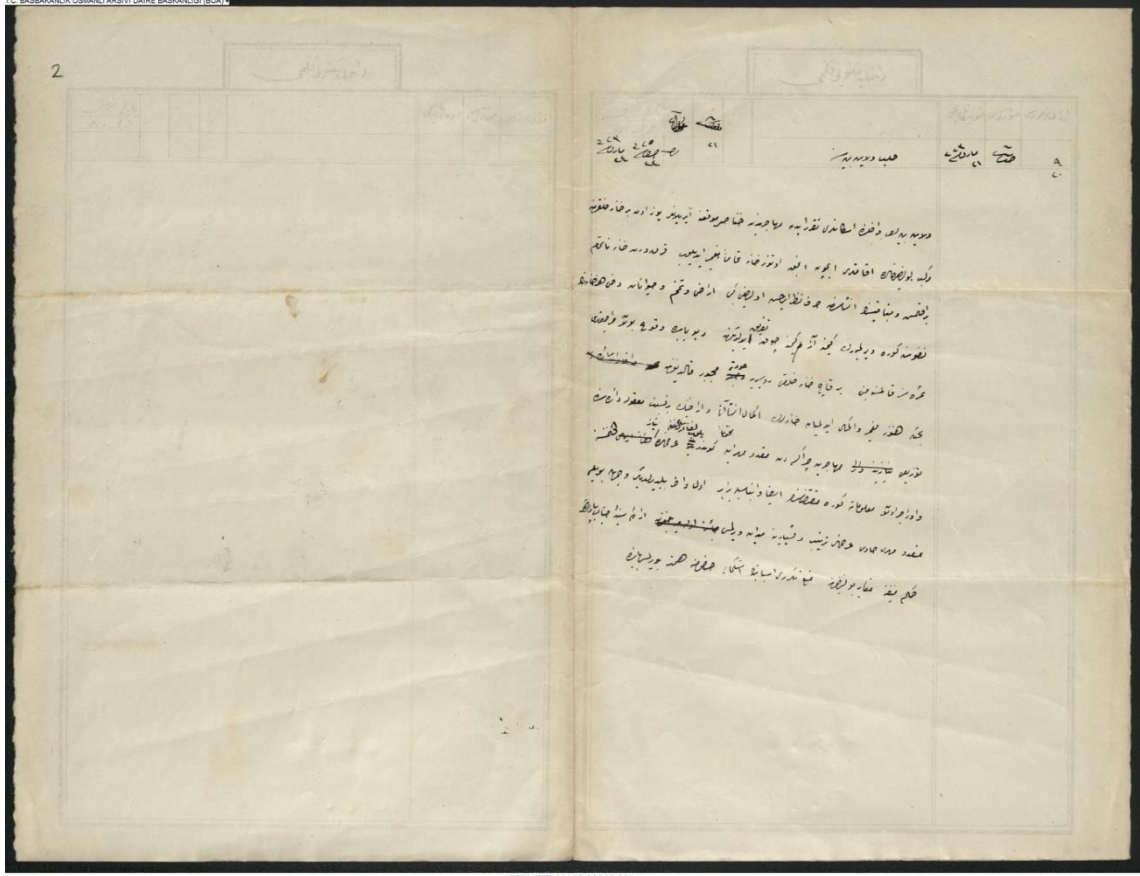
Huzûr-ı Sâmi-i Sadâretpenâhîye

Fî 27 Teşrin-i evvel 312 Çerkeslerin iskân eyledikleri Menbiç arâzîsi esâsen Hazine-i Hâssa-i şâhâneye ait olduğu hâlde bir aralık Mâliye Hazinesine terk olunduğu sırada muhâcirîn-i merkûme orada iskân olunmuş ve yedlerine Defter-i Hâkânî idaresinden ruhsatlar verilmiştir. Bi'l-âhire Menbiç arâzîsi Hazine-i Hâssaya devrolunmuş ise de bunların hukûk-ı tasarrufiyyelerine kat'an hâlel gelmemiş olduğu hâlde muhâcirîn-i merkûme hiç sebebi ma'lûm olmayarak bu hâlden adem-i memnûniyetle ikide birde bu gibi şikâyâta tasaddî ederek tevârîh-i muhtelifede bu iddiâ ve şikâyetleri tedkîk olunmuş ve nihayet 18 Şubat 308 tarihinde emlâk-i seniyye me'mûrları ile muhâcirîn-i merkûme rü'esâsından ve hükûmet me'mûrlarından mürekkeb teşkîl olunan komisyon ma'rifetiyle arâzînin taksîmâtı icrâ olunmuş ve kendülerinin muvâfakatiyle yedlerindeki koçanlar bi lâ istirdâd senedât-ı resmîyeleri gelinceye kadar muvakkat pusulalar verildiği ve bu sûretle iddi'â ve şikâyâtın netîcesindeki mezkûr komisyonlarda mahfûz olan mazbatası kaydından müstefâd olmuştur. Şimdi Hazîne-i Hâssadan senedât-ı mahsûsa gelüb tevzî'a başlanılması üzerine muhâcirîn-i merkûme tarafından iddi'â-yı sâbık yine tekrâr olunmasıyla esbâb-ı mûcibesini anlaşılmak üzere bazı rü'esâ-yı Haleb ile îzâh-ı madde edildikde muhakk bir madde tebeyyün istemedikleri ve fakat bunun netîcesinde arâzîce bazı ihtiyâcları olmak mülâhazası vârid-i hâtır olub burası burası tedkîk olunmak üzere iken rü'esâ-yı merkûme savuşub Menbiç'e gitdikden sonra hâk-pây-i hazret-i hilâfet-penâhîye 'arz-ı şikâyât eyledikleri anlaşılmış ve bunun üzerine rü'esâ-yı merkûmenin tekrar merkeze celbiyle işe ez-ser-i nev bakılmak için Menbiç kaymakamlığına tahrîrât-ı ekîde yazılmış ise de henüz gelmediklerinden vürûdlarında işin tedkîk ve tahkikle netice-i hâsslarının tafassulen iş'âr olunacağı ve keyfiyetin mâbeyn-i hümâyûndan baş kitâbet-i celîlesinde cevâben bildirildiği ma'zûrdur

Fî 30 Teşrin-i Evvel 312

MKT.MHM.510/16

EK 6: Halep Vilayeti'ne iskânları kararlaştırılan Çerkes muhacirlerden Hanasır mevkiine ayrılanların ikametleri için hane ve hayvan temini hususunda gerekli muamelenin yapılması.

21 Mart 323

Haleb Vilâyet-i Behiyyesine

23 Safer 325

24 Mart 323

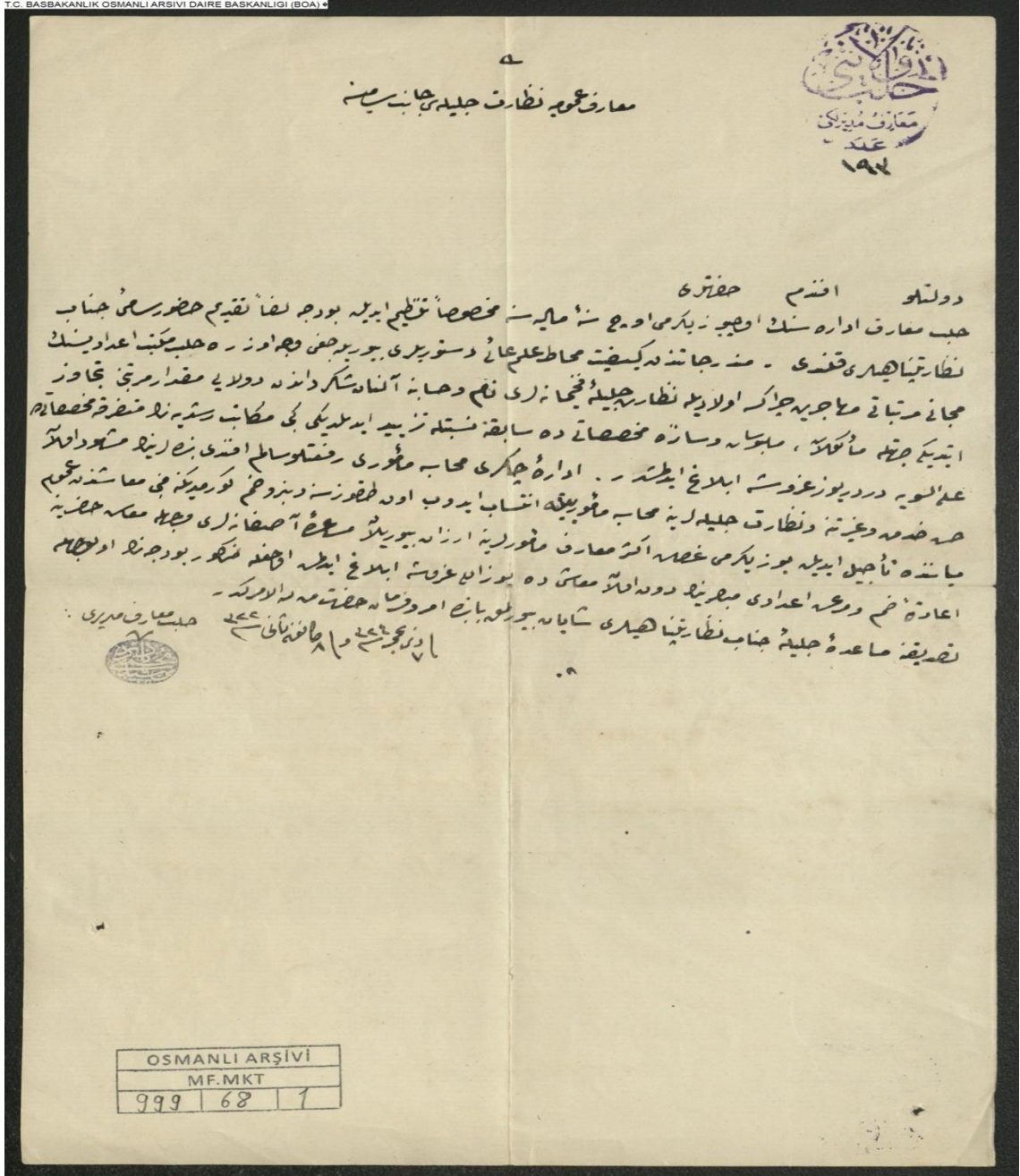
Vilâyet-i behiyyeleri dâhilinde iskânları tekarrur eden muhâcirînden Hanasır mevki'ine ayrılanlar yüz on bir hane halklarına mürekkeb bulunan ikâmetleri için ancak otuz hâne tamamen ta'mîr edilüb kırk dört hane nâ-tamâm bırakılmış ve bina kapısının inşâsına sarf-ı nazar edilmiş olduğu gibi arâzî ve tohum ve hayvânât dahi her hânenin nüfûsuna göre verilmeyerek, kimine az kimine çok tefrîk edildiğine ve bu bâbda vukû' bulan mürâca'atları semeresiz kalmasına mebnî birkaç hane halkı Rusyaya avdete mecbûr

kaldığından bahisle henüz ta'mîr ve ikmâl edilmeyen hanelerin ikmâl-i inşâ'âtı ve arâzînin bir nisbet-i ma'kûle dairesinde tevzî'i muhâcirîn-i Çerâkeseden müte'addid mühr ile mahtûmen gönderilüb leffen irsâl zımında arz-ı hâle niyâz olunmasına ve oraca olan ma'lûmâta göre muktezâsının îfâ ve ebnâsıyla beraber evvel ve âhir bildirildiği vechle böyle müte'addid mührü hâvî arz-ı hâl tertîb ve tesyârına meydan verilmesi irâde-i seniyye-i cenâb-ı pâdişâhî hükm-i münîfe iş'âr yolundan men' tekerrürü esbâbının istikmâli lüzûmuna himmet buyrulması bâbında

DH.MKT.1158/45

EK 7: Halep Maarif Müdürlüğü bütçesinde masraf gösterilen Çerkes muhacir çocuklarının Halep Mekteb-i İdâdisine kayıt harcamalarının daha önceden mahsup edildiğinden ve yapılan zamların kabul edilmediğinden, bütçenin tashih edilerek tekrar gönderilmesi.

MF.MKT.00999.00068.001

Haleb Vilâyeti Ma'ârif müdürüğü

Aded :193

Bihî

Ma'ârif-i umûmiyye Nezâret-i Celîlesi cânib-i sâmisine

Devletlü Efendim Hazretleri

Haleb ma'ârif idaresinin üç yüz yigirmi üç sene-i mâliyyesine mahsûsan tanzîm edilen bûdçe leffen takdîm-i huzûr-ı sâmi-i cenâb-ı nezâretpenâhîleri kılındı. MüNderecâtından keyfiyet-i muhât-ı 'ilm-i âlî-i düstûrileri buyrulacağı vech üzere Haleb mekteb-i i'dâdîsinin meccânî mürettebâtı muhâcirîn-i Çerâkese evlâdıyla Nezâret-i Celîle-i fahîmâneleri nâm ve hesâbına alınan şâkirdândan dolayı mikdâr-ı mürettebini tecâvüz ettiği cihete me'kûlât ve melbûsât ve sâde-i mahsûsâtı da sâbıkına nisbetle tezyîd edildiği gibi mekâtib-i rüşdiyenin müteferrika mahsûsâtı da ale's-seviyye dörder yüz guruşa iblâğ edilmiştir. İdare-i çâkerî muhâsebe me'mûru ref'etlu Salim Efendi bendelerinin meşhûd olan hüsn-i hidmet ve gayretine ve Nezâret-i Celîlelerine muhâsebe me'mûriyetiyle intisâb edüb on dokuz seneden berü zamm görmediğine mebnî ma'âşından umûm meyânın te'cîl edilen yüz yigirmi guruş ekser ma'ârif me'mûrlarına erzân buyrulan müsâ'ade-i âsafâneleri vechle ma'âş harfîne i'âde-i zamm ve Mar'âş i'dâdî mübâşirinin dûn olan ma'âşı da yüz elli guruşa iblâğ edilmiş olmağla mezkûr bûdçenin ol vechle tasdîkine müsâ'ade-i celîle-i cenâb-ı nezâret-penâhîleri şâyân buyrulmak bâbında emr u fermân hazreti men lehü'l-emrindir.

7 Zi'l-ka'de 324

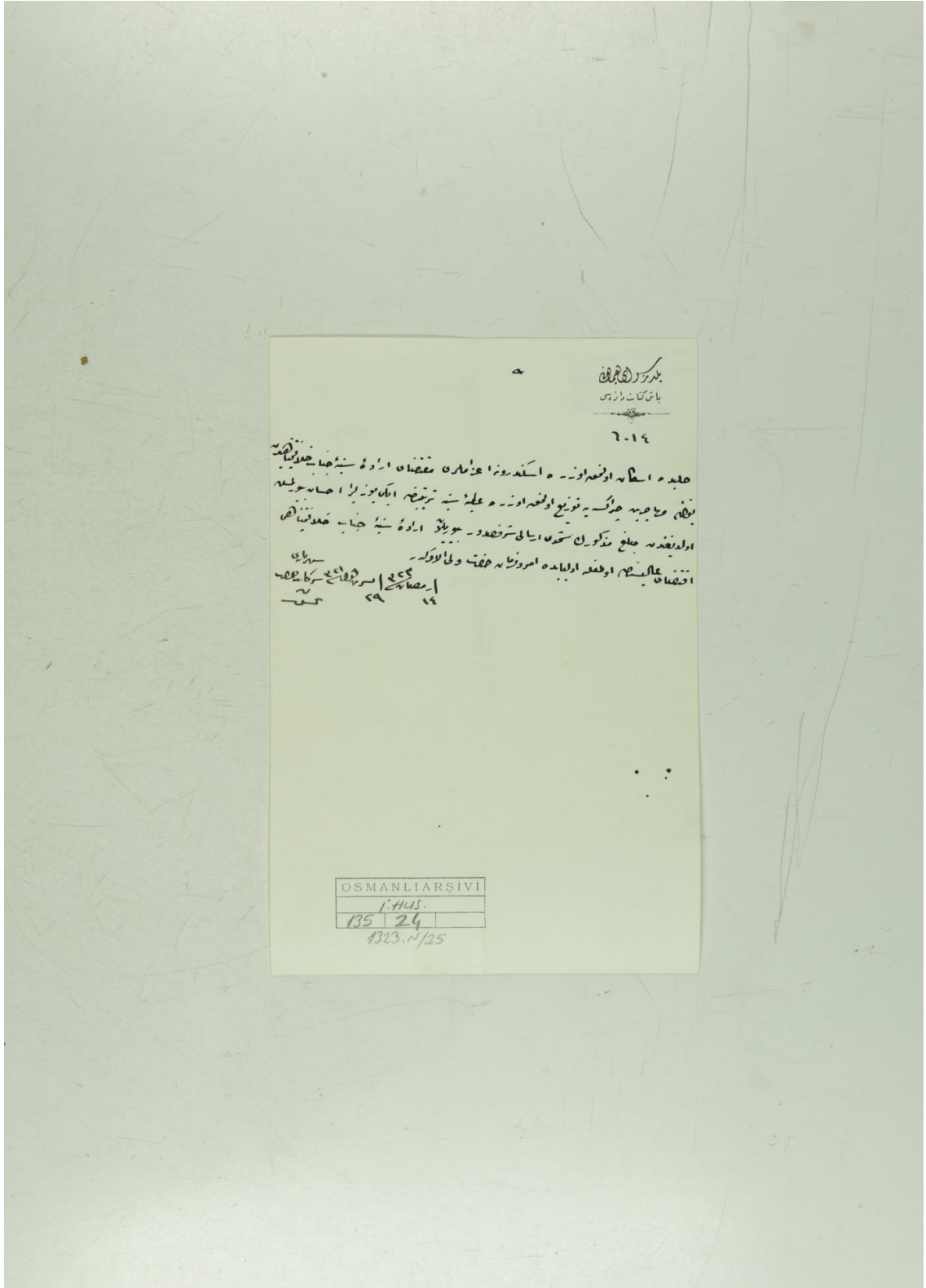
8 Kânûn-ı sâni 322

Haleb Ma'ârif Müdürü

Bende

MF.MKT.999/68

EK 8: Halep'te iskân olunmak üzere İskenderun'a gönderilen Çerkes muhacirlerine iki yüz lira verildiği.

Bihî Haleb’de iskân olunmak üzere İskenderun’a a‘zâmlar muktezâ-yı irâde-i seniyye-i cenâb-ı hilâfetpenâhîden bulunan muhâcirîn-i Çerâkeseye tevzî‘ olunmak üzere atabe-i aliyye-i seniyye tertîbinden iki yüz lira ihsan buyrulmuş olduğundan meblağ-ı mezkûrun şimdi irsâl-i şeref-sudûr buyrulan irâde-i seniyye-i hilâfetpenâhî iktizâ-yı aliyyesinden olmağla ol bâbda emr u fermân hazreti veliyyü’l-emrindir.

14 Ramazan 323 29 teşrin-i evvel 321

Serkâtib- hazreti şehriyârî Bende Tahsin

İ.HUS.135/24